योगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्य-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि। न चात्य-न्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम्।

यत्र साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादनुमितिस्तदनुमानस्य केव-लान्वयि-केवलव्यतिरेक्युभयत्वापत्तेश्च साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-ज्ञानं प्रति अन्वय-व्यतिरेकोभयसहचारज्ञानस्यैवाहेतुत्वात्।

अन्ये तु वह्न्यादिसाध्यकमपि कदाचित् केवलान्वयिसाध्यकं यदा-न्वयव्याप्तिज्ञानमात्रादनुमितिः, वाच्यत्वादिसाध्यकमपि कदाचित् केवलव्यतिरेकि यदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमात्रादनुमितिः, कदाचि-च्चान्वय-व्यतिरेकि यदान्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानादनुमितिः, अन्वयव्याप्तिज्ञानवत् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वात् तथाच व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाजन्यानुमितिकरणत्वं केवलान्वयिसाध्यकानुमा-नत्वं, तादृशानुमितित्वञ्च केवलान्वयिसाध्यकानुमितित्वं, व्यतिरेक-व्याप्तिज्ञानञ्च साध्य-तदभावादिरूपतद्घटकतावत्पदार्थानां तथा-विधपरस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानं, तेन यत्राखण्डव्याप्तेरप्रसिद्धिस्तत्र नाव्याप्तिः, न वा केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिः खण्डशः प्रसिद्धा भ्रमरूपस्य तादृशज्ञानस्य तत्रापि सम्भवात् एवमग्रेऽपि। अन्वयव्याप्तिज्ञानाजन्या-नुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वं, तादृशानुमितित्वञ्च केवल-व्यतिरेक्यनुमितित्वं, अन्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिति-

अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः। तत्र न तावद्व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्य प्रति-

---

करणत्वं अन्वय-व्यतिरेक्यनुमानत्वं, तादृशानुमितिलक्षणान्वयव्यतिरेक्यनुमितित्वमित्याहुः।

अभिधेयत्वादौ केवलान्वयिलक्षणं सङ्गमयति, 'तथाहीति, 'अभिधेयत्वस्य' शब्दशक्तिविषयत्वस्य, 'न विपक्ष इति नात्यन्ताभावाधिकरणमित्यर्थः, 'अभिधान इति, अभिधेयत्वं यदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया अभिमतं तदधिकरणस्य 'अभिधाने' शब्दशक्तिविषयत्वे, 'विपक्षत्वव्याघातात्' अभिधेयत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वासिद्धेः, प्रतियोग्यभावयोरेकत्र सत्त्वासम्भवात्, 'अनभिधाने च' शब्दशक्त्यविषयत्वेऽपि, 'विपक्षत्वव्याघातात्' अभिधेयत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वासिद्धेः, वस्तुपदादेरप्यशक्यतया वस्तुपदादिज्ञानजन्यज्ञानस्याप्यविषयत्वेनालीकत्वादित्यर्थः। 'अनभिधेयमपि' आकाशपदाशक्यमपि(१), 'उपतिष्ठते' शाब्दबोधविषयो भवति, 'अनभिधेयत्वेऽपि' वस्तुपदादिशक्त्यविषयत्वेऽपि, 'पदात्' वस्त्वादिपदात्, 'उपस्थितिः

---

(१) आकाशमस्तीत्यादौ कदाचित् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यमस्ति इत्याकारको बोधः, कदाचिच्च शब्दाश्रयोऽस्तीत्याकारको बोधः, अतः न किञ्चिद्धर्मविशिष्टे आकाशपदस्य शक्तिः किन्तु आकाशपदात् आकाशस्य यदा यद्धर्मरूपेणोपस्थितिः तदा तद्धर्मेणैव शाब्दबोधः इत्यत्र तात्पर्य्यम्।

योग्यवच्छिन्नेऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात्। नाप्याश्रयनाशजन्यगुणना-

---

स्यादिति शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः, तथाच नालीकत्वमिति भावः। नन्वेतावता व्याघाते निरस्तेऽपि वस्तुपदाभिधेयत्वस्य(१) विपक्षसत्त्वे मानाभाव इत्यत आह, 'एवञ्चेति उक्तक्रमेण व्याघाते निरस्ते च इत्यर्थः, अन्यथा व्याघातादेवानुमानं बाधितं स्यादिति भावः। 'कुत इति किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्च लघु-गुरुसाधारणं तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुधर्मे न व्यभिचारः(२), तथाचाभिधेयत्वं यन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं स एव विपक्ष इति भावः। 'धर्मत्वादिति आकाशादौ व्यभिचारवारणाय, तथाच यो यत्सम्बन्धेन वृत्तिमान् स तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववान् इति यत्तद्भ्यां व्याप्तिः, अत एव 'गोत्ववदिति न दृष्टान्तासङ्गतिः, न वा सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतामादायार्थान्तरं, 'गोत्ववदिति व्यतिरेकेण वा दृष्टान्तः,

---

(१) अभिधेयत्वस्येति ग०, घ०।

(२) गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववति कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मे हेतोर्धर्मत्वस्य वर्त्तमानत्वेन व्यभिचारः स्यादतो गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाङ्गीकारः, धर्मत्वञ्च वृत्तिमत्त्वं अतः किञ्चिन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववति आकाशे न व्यभिचारः।

श्चात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्व्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं। यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न

अन्यथा सिद्धसाधनवारणाय विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नव्यावृत्त-त्वस्यैव साध्यतया तद्दैकत्वात् तेन सम्बन्धेन तत्र धर्मत्वरूपहेतोर्वि-रहाच्चासङ्गतिः स्यादिति[१]। 'व्यावृत्तत्वस्य' अन्योन्याभावप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वरूपसाध्यस्य, 'अव्यावृत्तत्वे' अन्योन्याभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वास्वीकारे, 'व्यावृत्तत्वमेव' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद-कत्वरूपं साध्यमेव, 'केवलान्वयीति, अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद-कत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, 'व्यावृत्तत्व इति अन्योन्याभावप्रतियो-गितावच्छेदकत्वरूपस्य साध्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप-व्यावृत्तत्वस्वीकार इत्यर्थः, 'यत एवेति यदधिकरणनिष्ठान्यो-न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमि-त्यर्थः, 'तदेव' तदधिकरणमेव, 'केवलान्वयीति अन्योन्याभावप्रति-योगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, 'अनैकान्तिकत्वादिति अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपे साध्ये तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वे-नाभिमते अधिकरणे वा अनैकान्तिकत्वादित्यर्थः। ननु अन्योन्या-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमाकाशाद्यवृत्तिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियो-गितावच्छेदकमतो न व्यभिचारः तत्र धर्मत्वाभावादित्यस्वरसात् स्थलान्तरे व्यभिचारमाह, 'एवमिति, 'केवलान्वयीति अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, अत्यन्ताभावप्रति-

---

(१) धर्म्मत्वादितीत्यादिः स्यादित्यन्तः पाठः ग०, ङ० पुस्तकद्वये नास्ति।

तदत्यन्ताभावो वर्त्तते, तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ता-

---

योगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमादिति भावः। तथाचात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे एव धर्मत्वं व्यभिचारीति हृदयं। 'अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व इति अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे इत्यर्थः, 'यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रयोगीति प्रथमान्तं, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति योजना, 'तदेव केवलान्वयीति तदधिकरणमेवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्याभाववदित्यर्थः, अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमादिति भावः। तथाच तदधिकरण एव धर्मत्वं साध्यव्यभिचारि अवृत्तावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावासम्भवेन तदधिकरणे वृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वादिति हृदयं। 'न चेति, 'व्यावृत्तत्वं' अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, 'नानेति व्यक्तिभेदान्नानेत्यर्थः, तथाच चालनीन्यायेन निर्घटादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तयोरिति न क्वापि व्यभिचार इति भावः। 'तयोरिति, अनुगतयोरिति शेषः। न च तयोर्व्यक्तिभेदादननुगतत्वेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकानुगमादनुगतप्रत्यय इति वाच्यम्। तावता स्फुटव्यभिचारविरहेऽप्यप्रयोजकत्वादिति भावः। लक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्कते, 'तत्रेति केवलान्वयिषु मध्य इत्यर्थः।

भावो वर्त्ततां। तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेत्। न। पूर्व्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले

केचित्तु 'तत्र' तस्मिन् लक्षणे सतीत्यर्थः, इत्याहुः। तदसत्। अत्यन्ताभावाप्रतियोगिन एव केवलान्वयित्वादित्युत्तरग्रन्थस्य पुनरुक्तत्वापत्तेः।

'अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः' अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरत्यन्ताभावः, 'केवलान्वयी' संयोगाभावत्वादिरूपेण केवलान्वयी, स्यादिति शेषः, 'प्रतियोग्यवच्छिन्ने' प्रतियोग्यधिकरणे, 'अत्यन्ताभावाप्रतियोगिन-इति, भवन्मत इत्यादिः, भवन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकतद्धर्मवत एव तद्धर्मरूपेण केवलान्वयित्वादित्यर्थः। अव्याप्त्यन्तरमाशङ्कते, 'नापीति 'वाच्यमित्यनेनान्वयः, 'आश्रयनाशजन्येति आश्रयनाशजन्यो यो गुणादिनाशस्तदत्यन्ताभाव इत्यर्थः, केवलान्वयीति शेषः, 'सर्वत्रेति, नाशस्य प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वनियमात् तत्र च प्रतियोगिसमवायिदेशस्याभावादिति भावः। 'इति वाच्यमिति इति भवता वक्तुं शक्यमित्यर्थः। न चेह भूतले घटरूपं नष्टं तदानीं घटरूपं नष्टमित्यादिप्रतीतिबलात् प्रतियोगिसमवायिदेशवत् भूतलादिदेशे समये च ध्वंसस्य वर्त्तमानत्वात् कथमाश्रयनाशजन्यगुणादिनाशात्यन्ताभावस्य सर्वत्र वर्त्तमानत्वमिति वाच्यम्। इह घटे रूपं नष्टं इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकप्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तिदैशिकविशेषणताविशेषेण तदत्यन्ताभावस्योक्तत्वात् स च तेन सम्बन्धेन भूतलादिदेशे समये च न वर्त्तते ध्वंसस्यावच्छेदकता-

आश्रयस्यैवाभावात्। नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगि-

सम्बन्धेनैव भूतलादिदेशवृत्तेः कालिकतयैव च समये वृत्तेरिति भावः। 'प्रतियोगिप्रागभाव इति तत्प्रतियोगिप्रागभाव इत्यर्थः। शङ्कते, 'तर्ही'ति, 'नाशस्य' आश्रयनाशजन्यगुणादिनाशस्य, 'तत्र' प्रतियोगिसमवायिदेशे, 'पूर्वमिति प्रतियोगिसमवायिदेशसत्त्वदशायामित्यर्थः, इदमापाततः प्रागभावस्यात्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात् तादृशगुणादिनाशोत्पत्तिपूर्वमेव तदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमवायिदेशे सत्त्वात्, परमार्थतस्तु तदत्यन्ताभावस्य सर्वत्र वर्त्तमानत्वेऽपि आकाशात्यन्ताभाववत्प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्न केवलान्वयित्वसम्भव इत्येव तत्त्वं। 'प्रतियोगिरूपेति आकाशरूपेत्यर्थः(१)। नन्वाकाशस्याकाशात्यन्ताभावाभावत्वे मानाभावः प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतिवदाकाशात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतेरसिद्धत्वात् आकाशात्यन्ताभावाभावस्यैवासिद्धेः। न चैवं घटादेरपि घटात्यन्ताभावाभावत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। घटवति भूतले घटात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतिबलाद्घटात्यन्ताभावाभावे प्रमाणसिद्धे तत्र लाघवाद्घटस्यैव तथात्वकल्पनात्। न च भूतलादावाकाशाधिकरणत्वं भाम्यतोभूतलादावाकाशात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतेराकाशात्यन्ताभावाभावोऽपि प्रामाणिक इति वाच्यम्। तत्प्रतीतेरभावान्तरे प्रतियोगितासम्बन्धेन आकाशात्यन्ताभावावगाहित्वात् अन्यथा प्रमेयत्वे

(१) 'प्रतियोगिरूपाभावेति आकाशरूपाभावेत्यर्थ इति क०।

त्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात्। अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथासत्यन्योन्याभावात्य-

---

घटावृत्तित्वं भ्राम्यतो घटे प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतेः प्रमेयत्वात्यन्ताभावस्यापि सिद्ध्यापत्तेरित्यत आह, 'अभावाभावस्येति सावधारणं तदभावाभावस्यैवेत्यर्थः, 'भावत्वात्' तस्याभावस्य प्रतियोगित्वात्, तथाचाकाशस्याकाशाभावाभावत्वविरहे तत्प्रतियोगित्वमेवानुपपन्नं अभावविरहात्मत्वस्य प्रतियोगितारूपत्वात्, यदाहुराचार्य्याः "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" इति भावः। एतच्च प्राचीनमतानुसारेणोक्तं, वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रतियोगितारूपतया आकाशस्याकाशाभावाभावत्वाभावेऽपि प्रतियोगित्वसम्भवात् आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेस्त्वासिद्धत्वादाकाशाभावस्याभावे आकाशस्य तद्रूपत्वे च मानाभावः। एवं कालाद्यभावाभावोऽपि न कालादिः, संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाद्यभावोऽपि न द्रव्यत्वादिः तदभावाभावस्यासिद्धेः इति मन्तव्यं। 'न प्रतियोगिरूप इति किन्त्वतिरिक्त इत्यर्थः, तथाच अभावाभावत्वं न प्रतियोगित्वमिति भावः। ननु लाघवादभावाभावः प्रतियोग्येव न त्वतिरिक्त इत्यत आह, 'तथासतीति, 'प्रतियोगिसमानदेश इति संयोगादिसम्बन्धेन घटादिमति देशे घटाद्यन्योन्याभावो न स्यादित्यर्थः, स्वात्यन्ताभावेन समं स्वस्य विरोधादिति भावः। एतच्चापाततः, यथा घटात्यन्ताभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि कालिकविशेषणतादिना तद्वति भूतलादौ घटाद्यभावोवर्त्तते अभावीयविशेषणता-

न्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशो-ऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेत्। न। अत्यन्ताभावा-

विशेषेणैव तयोर्विरोधात् तथा घटाद्यन्योन्याभावाभावस्य घटादिरूपत्वेऽपि संयोगादिना घटादिमति घटाद्यन्योन्याभावो वर्त्तते तदात्म्य-विशेषणताभ्यामेव तयोर्विरोधात् इति सुवचत्वात्। न च तथापि घटान्योन्याभावाभावस्य घटरूपत्वे घटे घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात् तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् अन्यथा(१) घटे घट इत्यपि प्रतीत्यापत्तेरिति वाच्यम्। तादात्म्यसम्बन्धस्य घटत्वावच्छिन्नवृत्त्यनियामकत्वेऽपि प्रतीतिबलात्(२) अन्योन्याभावात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वस्य सुवचत्वात्। वस्तुतस्तु यत्र प्रतियोगिनो नानात्वं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैकत्वञ्च प्रतियोगिनां नान्योन्याभावाभावत्वसम्भवो गौरवात् किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकरूप एव तदभावः। न चैवं यत्र प्रतियोगिनो नानात्वं प्रतियोगितावच्छेदकस्यैकत्वञ्चात्यन्ताभावाभावस्यापि प्रतियोगिरूपत्वं न स्यात् लाघवात् स्वाश्रयात्मकपरम्परासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव तथात्वौचित्यादिति वाच्यम्। स्वाश्रयात्मकपरम्परासम्बन्धेन घटत्वादेरेव घटात्यन्ताभावाद्यभावरूपत्वे घटशून्यदेशे घटा-

(१) तादात्म्यस्य वृत्तिनियामकत्व इत्यर्थः।

(२) घटे घटान्योन्याभावो नास्तीति प्रतीतिसामर्थ्यात् तादात्म्यसम्बन्धस्य घटान्योन्याभावात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वं न तु घटत्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकत्वं घटे घट इति प्रतीतेरसिद्धेरिति।

त्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलान्वय्यनुमानपूर्व्वपक्षः ।

त्यन्ताभावात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः(१) तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, किञ्च तादात्म्यसम्बन्धस्यान्योन्याभावाभावत्वावच्छिन्नघटनिष्ठघटवृत्तित्वनियामकत्वे तादृशवृत्तितामादायैव तादात्म्यसम्बन्धेन घटो घटवृत्तिरिति घटत्वधर्मितावच्छेदककघटविशेष्यकप्रतीतेः घटे घटवृत्तित्वांशस्य प्रमात्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्, अतएवाधिकरणस्वरूपाभाववादिमतमप्यपास्तं इत्येव तत्त्वं । 'अत्यन्ताभावात्यन्ताभाव इति तथाचात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वमभावाभावत्वमिति भावः । 'प्रतियोगिवृत्तिरसाधारण इति प्रतियोगितावच्छेदकधर्म इत्यर्थः, इति साम्प्रदायिकाः ।

नव्यास्तु प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्ममात्रमेवान्योन्याभावात्यन्ताभावः न तु नियमतः प्रतियोगितावच्छेदकमेव । न चैवं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादीनां घटादिवृत्तिरूपादीनाञ्च अन्योन्याभावाभावत्वात् घटान्योन्याभावग्रहे तेषामपि ग्रहो न स्यादिति वाच्यम् । घटा-

---

(१) तथाच घटात्यन्ताभावाभावस्य स्वाश्रयात्मकपरम्परासम्बन्धेन घटत्वस्वरूपस्य तादृशपरम्परासम्बन्धेनाभाव एव घटात्यन्ताभावाभावाभावः स चाप्रसिद्धः तादृशपरम्परारूपवृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वे मानाभावादिति भावः ।

न्योन्याभावग्रहस्य घटान्योन्याभावात्यन्ताभावत्वप्रकारेण ग्रहे घटत्वग्रहे च प्रतिबन्धकतया कम्बुग्रीवादिमानित्यादिग्रहे बाधकाभावात्। न च घटत्ववत्ताज्ञानवत् कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिग्रहस्यापि घटभेदग्रहप्रतिबन्धकत्वापत्तिः तस्य घटभेदाभावरूपत्वादिति वाच्यम्। तदभावत्वप्रकारकज्ञानस्यैव तद्वत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्(१) घटत्वादिज्ञानस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकत्वात्। न च तथापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वग्रहस्य तदभाववत्त्वग्रहे प्रतिबन्धकत्वात् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य च तथात्वात् तत्सत्त्वे कथं ग्रह इति वाच्यम्। तस्य तदभावत्वप्रकारकग्रहं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वात् अयन्तु घटभेदत्वप्रकारक इति। न च स्वरूपतो यद्वत्ताज्ञानं यदभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकं तदेवाभावाभावः, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकञ्च न तथेति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वादीनां प्रतिव्यक्तिभिन्नानां अनन्तरूपादीनाञ्चान्योन्याभावाभावत्वकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वस्यैव तथात्वं कल्प्यते इति वाच्यम्। तथापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावाभावत्वस्य घटत्वादौ दुर्वारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकापेक्षया घटत्वस्य लघुत्वात्। न च कम्बुग्रीवाद्यवच्छिन्नान्योन्याभाव एवाप्रसिद्ध इति वाच्यम्। तदनङ्गीकारेऽपि तदेकत्वाद्यवच्छिन्नान्योन्या-

---

(१) तद्वत्ताग्रहे तदभावत्वेन तदभावग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वं इति नियमाभावे प्रमेयत्वेन तदभावग्रहोऽपि तद्वत्ताग्रहे प्रतिबन्धकः स्यात् इत्येवातिप्रसङ्ग इति।

भावाभावत्वस्य तत्समनियतपरिमाणव्यक्तीनां दुर्वारत्वात्। न च प्रतियोगितावच्छेदकं विना धर्मान्तरस्य ग्रहे अन्योन्याभावाभावव्यवहाराभावान्न तस्य तदभावत्वमिति वाच्यम्। धर्मान्तरस्यान्योन्याभावाभावत्वेन ग्रहदशायां तद्ग्रहेऽप्यन्योन्याभावाभावव्यवहारात् प्रतियोगितावच्छेदकस्यान्योन्याभावाभावत्वमविदुषः प्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वग्रहेऽप्यन्योन्याभावाभावव्यवहाराभावात् तस्माद्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो लघुः स एव तत्रान्योन्याभावाभावः, यत्र प्रतियोगितावच्छेदकापेक्षया धर्मान्तरं लघु तत्र तदेव तदभावाभावः, यत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मो धर्मान्तरञ्च लघु तत्र उभयमेव तथेति विषयविभागः, मूले 'प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणधर्म' इत्यस्य प्रतियोगिवृत्तिलघुधर्म इत्यर्थ इति प्राञ्चः।

मिश्रास्तु स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव सर्वत्राभावाभावः, स चान्योन्याभावस्य तादात्म्यं अत्यन्ताभावस्य संयोगादिः, यत्किञ्चित्संयोगवति संयोगसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नघटाभावाभावप्रत्ययापत्तिवारणाय स्वप्रतियोगिनिरूपितत्वं सम्बन्धविशेषणं, प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन च तस्याभावविरोधितया न सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धवति अभावविलयप्रसङ्गः, अन्यथात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽन्योन्याभावाभावस्य च प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मरूपत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तोक्त्यसम्भवात् अभावाभावत्वप्रकारकग्रहदशायां केवलप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धज्ञानेऽप्यभावाभावव्यवहारात् तदग्रहदशायां तत्र प्रतियोग्यादिग्रहेऽप्यभावाभावव्यवहारविरहात्, स्वरूपेण यद्वत्ता-

ज्ञानमभावज्ञानप्रतिबन्धकं तदेवाभावाभाव इति नियमे च माना-भावात्। न चैवं संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावादीनां स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-न्धाप्रसिद्ध्या तदभावविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशद्रव्यत्वाभावा-दीनामभाव एव मानाभावात्, यस्य हि अभावाभावः प्रामाणिकस्त-दीयाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वकल्पनादित्याहुः। तदसत्। स्वत्वघटितत्वेनार्थानुगमस्यासम्भवात् शब्दानुगमस्याकिञ्चि-त्करत्वात्। किञ्चाभावाभावस्य स्वप्रतियोगिनिरूपितस्वप्रतियोगिता-वच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपाभावाभावस्य रूप-निरूपितसमवायरूपतया समवायावच्छिन्नरूपात्यन्ताभावाभाववान् वायुरित्यपि प्रत्ययः स्यात् रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानति-रिक्ततया वाय्वादावपि तत्सत्त्वात्, एवं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटा-द्यभावाभावस्य घटसंयोगादिरूपतया तादृशघटाभावाभाववान् घट-इत्यपि प्रत्ययः स्यात् स्वसंयोगस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वात्। न च स्वप्रतियोगिनिरूपितत्वविशिष्टस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धोऽभावा-भाव इति वाच्यम्। विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तद्दोषतादवस्थ्यात्। न च यथा रूपनिरूपितसमवायस्य समवायानतिरिक्तत्वेऽपि रूप-निरूपितत्वविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्नतदाधारत्वस्य वाय्वादावभावा-द्रूपनिरूपितसमवायवान् वायुरिति न प्रत्ययः यथा वा विशिष्ट-सत्त्वाभावाभावस्य विशिष्टसत्त्वस्य सत्त्वानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वा-भावाभावत्वावच्छिन्नतदाधारत्वस्य गुणादावभावात् विशिष्टसत्त्वा-भावाभाववान् गुण इति न प्रत्ययः तथा समवायसम्बन्धावच्छिन्न-

रूपाभावाभावत्वावच्छिन्नरूपसमवायाद्याधारत्वस्य वाय्वादावभावान्नोक्तप्रत्यय इति वाच्यम्। तथा सति सर्वेषामेवाभावानामभावस्य गगनाभावस्वरूपत्वसम्भवेनाननुगतप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपताभ्युपगमस्यान्याय्यत्वात्। अथ समवायावच्छिन्नरूपाद्यभावाभावस्य गगनाभावरूपत्वे तादृशरूपाभावाभावो विशेषणताविशेषेण वायुवृत्तिरित्यपि प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च तादृशरूपाभावाभावो न विशेषणताविशेषेण वायुवृत्तिरिति प्रत्ययः गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया गुणादिवृत्तित्ववत् विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तादृशरूपाभावाभावत्वविशिष्टस्यापि वाय्वादौ वृत्तेः, एवं संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाद्यभावस्यापि गगनाभावस्वरूपत्वे तादृशघटाभावाभावो घटवृत्तिरित्यपि प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च तादृशघटाभावाभावो न घटवृत्तिरिति प्रत्यय इति चेत्, तुल्यमिदमापत्तिदानं,(१) प्रतियोगिनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपाभावाभावत्व-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वविशिष्टस्य रूपसमवाय-घटसंयोगादेर्वायु-घटादावपि वृत्तेः। न च तवापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य विशिष्टसत्तारूपत्वे विशिष्टसत्ताभावाभावो गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः स्यात् न स्याच्च विशिष्टसत्ताभावाभावो न गुणवृत्तिरिति प्रत्ययः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। सर्वेषामेव विशिष्टाभावानां अभावस्य गगनाभावरूपत्वे विशिष्टसत्ताभावाभावोजात्यादिवृत्तिरित्यादिप्रत्ययापत्तेः

---

(१) तुल्यमिदमापादनमिति घ०।

स्वीकरणीयं वा तादृशप्रतीत्यापत्तिवारणाय[१] अवच्छेदकतासम्बन्धेन गुणाद्यन्यत्व-सत्तयोः सामानाधिकरण्यस्य समवायसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्यैव वा विशिष्टसत्ताभावाभावत्वं न तु विशिष्टसत्त्वस्येति न किञ्चिदेतत्।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलान्वय्यनुमानपूर्व्वपक्षरहस्यं।

---

(१) तादृशप्रतीत्यप्रतीतिवारणायेति घ०।

अथ केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तः ।

उच्यते । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं, आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी, तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि

अथ केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं ।

'वृत्तिमदिति वृत्तिमान् योऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः, आकाशात्यन्ताभावेऽव्याप्तिमुद्धरति, 'आकाशात्यन्ताभाव-एवेति आकाशात्यन्ताभावोऽपीत्यर्थः, आकाशात्यन्ताभावः केवलान्वय्येवेति व्युत्क्रमेण वा अन्वयः। प्रमेयत्वादौ लक्षणं सङ्गमयति 'तथेत्यादिना। नन्विदानीं आकाशमिह दिश्याकाशमिति प्रतीतिबलादाकाशस्यापि काल-दिङ्निरूपितविशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् आकाशात्यन्ताभावे तथाप्यव्याप्तिः। न च वृत्तिः संयोगः समवायोवा विवक्षित इति वाच्यम्। घटादेरपि केवलान्वयित्वापत्तेः। न च काल-दिङ्निरूपितविशेषणतातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। तथापि संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वात्यन्ताभावादावव्याप्तेस्तस्य प्रतियोगिरूपतादृशवृत्तिम-

केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात्। न च प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं। प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजाती-

---

दत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेऽव्याप्तेश्च। न च वृत्तिमत्पदेन निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं विवक्षितमतोनाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेऽव्याप्तिः न वाकाशाभावादौ संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वात्यन्ताभावादौ चाव्याप्तिः उक्तयुक्त्या तदत्यन्ताभावस्यैवासिद्धेरिति वाच्यम्। तथापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गोत्वादेः कालिकाव्याप्यवृत्तेरभावेऽव्याप्तेः गोत्वादेः समवायसम्बन्धेनानवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिति चेत्। न। प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तिमत्त्वस्य वृत्तिमत्पदेन विवक्षितत्वात् आकाशात्यन्ताभावाभावादेः प्रतियोग्यनधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिः। न चैवं समवायसम्बन्धेनापि ज्ञानादेः कालिकसम्बन्धेनापि गगनाभावादेश्च केवलान्वयित्वापत्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगगनाभावाभावस्य च प्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धेः(१) इति वाच्यम्। यत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तिमतोऽभावस्याप्रतियोगित्वं तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षितत्वात्। न च तथापि तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादेः केवलान्वयित्वानुपपत्तिः

---

(१) तथाच विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विशेषणताविशेषेण गगनाभावस्य च सर्वत्र सत्त्वमिति भावः।

यविषयत्वं वा। तथापि केवलान्वयिनि सन्देहाभावात् कथमनुमितिः, प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविष-

---

चालनीन्यायेन सर्व्वस्यैव प्रमेयस्य तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वादिति वाच्यम्। तादृशाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वं तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति विवक्षणात्, इत्थञ्च प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव वक्तव्यं न तु प्रतियोग्यनधिकरणत्वमात्रं तथा सति द्रव्यभेद-गुणभेदयोरन्यतरत्वरूपेण केवलान्वयित्ववदुभयत्वरूपेणापि केवलान्वयित्वापत्तेः। नचैवं विरुद्धयोरपि द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिमत्त्वस्यासम्भवात् समवायादिना प्रमेयत्वादेर्गगनादेश्च केवलान्वयित्वापत्तिः समवायावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावादेस्तादृशगगनाभावादेश्च समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नवति येन केनचित्सम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणात्, इत्यञ्च समवायादिसम्बन्धेन विरुद्धघटत्व-पटत्वोभयत्वावच्छिन्नवतस्तत्सम्बन्धेन प्रमेयत्वत्व-गगनत्वावच्छिन्नवतस्याप्रसिद्धत्वान्नातिव्याप्तिः विशेषणताविशेषेण वर्त्तमानस्य घटत्वपटत्वाद्यभावस्यैव विशेषणताविशेषेणावर्त्तमानस्यापि गगनादेः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिरूपेण केवलान्वयित्वमिष्टमेव, तदनभ्यु-

यकः, प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वय-व्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव। अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेवं तदस्यास्त्यस्मिन्निति

पगमे तु येन केनचित्सम्बन्धेन इत्यपहाय तत्सम्बन्धेनेति वक्तव्यं(१)। नचैवमपि आश्रयनाशजन्यगुणादिनाशात्यन्ताभावेऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं। प्रागभावस्यात्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात् प्रतियोगिसमवायिदेशेऽपि तादृशनाशात्यन्ताभावोवर्त्तत एवेत्यभिप्रायादिति न कोपि दोषः।

सोन्दड़ोपाध्यायास्तु(२) अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं केवलान्वयित्वं अन्योन्याभावोव्याप्यवृत्तिरेवेति नाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावेऽव्याप्तिः धर्मत्वोपादानान्नाकाशेऽतिव्याप्तिरित्याहुः। तदसत्। विषयतया ज्ञानस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः समवायेनान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् केवलान्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तावपि तादात्म्येन मेयसामान्यस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः चालनीन्यायेन सर्व्वेषामेव मेयानां अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यास्तां विस्तरः।

यथाश्रुताभिप्रायेणाशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमाया इति दृष्टा-

---

(१) मन्तव्यमिति क०।

(२) उपाध्यायास्त्विति ख० ग० घ० ङ०।

मतुपोविधानादिति चेत्। न। विशेषण-विशेष्यभाव-भेदेनार्थभेदात्। मैवं। य एव हि संशयः पक्षे साध्य-सिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघ-

---

न्तार्थं, प्रमाव्यक्तयो यथा पुरुषभेदेन विभिन्नास्तथा विषयस्वरूपस्य तद्विषयत्वस्यापि विषयभेदेन विभिन्नत्वादित्यर्थः, तथाच चालनी-न्यायेन सर्व्वासामेव प्रमाविषयत्वव्यक्तीनां तादृशात्यन्ताभावप्रतित्वात् न केवलान्वयित्वसम्भव इति भावः। 'प्रमात्वमेवेति, 'परम्परासम्बन्धात्' स्वाश्रयविषयत्वरूपसम्बन्धात्[१]। न च प्रमात्वमपि विषय-प्रकारभेदेन[२] अननुगतमिति वाच्यम्[३]। प्रकृते प्रमात्वपदेनानुभवत्वस्य विवक्षितत्वा-दिति भावः। ननु प्रमेयत्वस्य परम्परासम्बन्धेन प्रमात्वरूपत्वे प्रमेत्येव धीः स्यान्न तु प्रमेयमिति सम्बन्धस्य प्रकारत्वासम्भवादित्यत आह, 'प्रमा-जातीयेति प्रमात्वाश्रयविषयत्वमेवेत्यर्थः। न चैवं उक्तदोषतादवस्थ्यं, लक्षणस्यानवच्छेदकघटनाया आवश्यकत्वेन प्रमाविषयत्वस्याननुगत-त्वेऽपि प्रमाविषयत्वत्वधर्म्मस्यानुगतस्य तादृशाभावप्रतियोगितान-वच्छेदकत्वादेव लक्षणसङ्गतेरिति भावः। वस्तुतस्तु विषयताया ज्ञान-स्वरूपत्वेन भगवतोऽस्मदादेर्योगिनां वा सर्व्वविषयकप्रमाव्यक्तेस्तद्वि-

---

(१) प्रमारूपसम्बन्धादिति ख० ग० घ० ङ०।

(२) विशेष्य-प्रकारभेदेनेत्यर्थः।

(३) तत्तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमात्वस्य विषयविशेषनिय-न्त्रितत्वादननुगतत्वमिति भावः।

वाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तच तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य

षयत्वस्यानुगतस्यैव प्रमेयत्वरूपतया यथाश्रुतलक्षणमपि तत्र सम्भवति, एतेन सकलप्रमाविषयत्वसाधारणस्य प्रमाविषयत्वत्वस्यैकस्यानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। साध्यसन्देहः पक्षतेत्यभिप्रायेण शङ्कते, 'तथापीति, 'सन्देहाभावादिति साध्यसन्देहाभावादित्यर्थः, साध्याभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः। 'कथमनुमितिरिति, तथाच केवलान्वयिसाध्यकानुमितेरप्रसिद्धत्वात् तादृशानुमितिकरणत्वरूपस्य तादृशानुमितित्वरूपस्य वा केवलान्वयिसाध्यकत्वस्य कथं विभाजकतावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु तत्रापि प्रमेयत्वं अत्र वर्त्तते न वेत्याकारकः सन्देहः सम्भवतीत्यत आह, 'प्रमेयत्वमिति, 'न प्रमेयपक्षकः' न प्रमेयविशेष्यकः, 'प्रमेयत्वपक्षकः' प्रमेयत्वविशेष्यकः, 'भिन्नेति वृत्तित्व-तदभावप्रकारक इत्यर्थः, स च न प्रयोजकः पक्षविशेष्यकसाध्यसन्देहस्यैव पक्षतारूपत्वादिति भावः। ननु मास्तु घटादिपक्षकप्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिस्तथापि प्रमेयत्वादिपक्षक-घटादिवृत्तित्वसाध्यकानुमितिः सम्भवत्येव सैव केवलान्वयिसाध्यकानुमितिः प्रसिद्धेत्यत आह, 'प्रमेयत्वेति, 'अस्तित्वसाध्यस्य' घटादिवृत्तित्वसाध्यस्य, यथाश्रुते अस्तित्वस्य कालसम्बन्धित्वरूपस्य केवलान्वयित्वादसङ्गतेः, 'साध्यसिद्धिविरोधीति साध्यसिद्धिप्रतिबध्य इत्यर्थः, साध्यसिद्धिकृतो विरोधोऽस्यास्तीति व्युत्पत्तेः, 'आवश्यकत्वादिति साध्य-तदभावप्रकारक-पक्षविशेष्यकसंशयत्वमात्रेण नानुमित्यङ्गता आहार्य्यसंशय-

घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव। यद्वा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात्।

स्वोत्कटदोषाधीनसंशयस्य चानुमित्यप्रतिबध्यत्वेन तदङ्गत्वाभावात् तथाच साध्यसिद्धिप्रतिबध्यत्वमपि विशेषणं देयमित्यावश्यकत्वात् लाघवाच्च तेनैव रूपेणाङ्गतेत्यर्थः, 'समानविषयकत्वमपीति समान-विशेष्यक-समानप्रकारकत्वमपीत्यर्थः, 'गौरवादिति साध्यसिद्धि-प्रतिबध्यत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वेन गौरवादित्यर्थः, तथाच मेयत्वं घटवृत्ति न वेति संशयस्यापि साध्यसिद्धिप्रतिबध्यत्वेन स एव केवलान्वयिनि अनुमितिहेतुरिति भावः। नन्वेवमपि प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगि न वेति सन्देहस्य न संग्रह इति तटस्थाशङ्कायामाह, 'प्रमेयत्वमिति, 'साध्यसिद्धिविरोधी' साध्यसिद्धिप्रतिबध्यः, 'तदानी-मिति अनुमितिपूर्व्वकाले क्वचिद्विनाशादित्यर्थः। 'सापि' संशय-योग्यतापि, 'साधकेति साध्य-तदभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'प्रमेय-त्वाभावेति, तथाचेत्यादिः, 'तत्प्रमाणेति तन्निश्चयेत्यर्थः, 'पक्षनिष्ठेति नञ्व्यत्यासेन पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्येत्यर्थः,(१) 'साध्यसाधकत्वेनेति प्रतिबन्धकाभावविधया पक्षविशेष्यकसाध्यविशि-ष्टबुद्धिसामान्यजनकत्वेनेत्यर्थः, 'तदभावस्यैवेति स एव योऽभावस्त-स्यैव साध्ये पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्यैवेति यावत्, 'योग्यतात्वात्' संशययोग्यतात्वात्, संशयस्यापि साध्यादिविशिष्ट-बुद्धिरूपत्वादिति भावः। 'प्रमेयत्वमिति अत्यन्ताभावान्तरे प्रति-

---

(१) पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानभावलाभ इति क०।

न च सापि साधक-बाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं । पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ता-

---

योगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य भ्रमवतः पुरुषस्येत्यर्थः, 'सन्देह इति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वतभावान्तरे प्रकारः अभावस्य पक्षे प्रकार इति क्रमेण पक्षः प्रमेयो न वेति सन्देह इत्यर्थः । 'एकरूपेति विपक्षासत्त्वविकलमित्यर्थः, 'इदं' केवलान्वयिसाध्यकं लिङ्गं, 'कथं गमकमिति पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षात्मकपञ्चरूपोपन्नलिङ्गस्यैव गमकत्वादिति भावः, 'तत्त्वे वेति विपक्षासत्त्वविकलस्य गमकत्वे वेत्यर्थः, 'व्यतिरेकेति विपक्षासत्त्वेत्यर्थः, 'रूपान्तरेति पक्षसत्त्वाबाधितत्वादीत्यर्थः(१) । अन्वय-व्यतिरेकिस्थल एव विपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमङ्गमिति समाधत्ते, 'अन्वयेति, इदञ्च 'युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ उभयोरपि प्रयोजकत्वे' इत्यत्र हेतुः, 'युगपदिति, सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । 'प्रयोजकत्वे' प्रयोजकत्वस्थले, एतावतान्वय-व्यतिरेकी लब्धः, 'व्यतिरेकोपासनेति विपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानापेक्षेत्यर्थः, न तु केवलान्वयिनीति भावः । अत्र हेतुमाह, 'व्यतिरेकस्येति, 'चः' हेतौ, 'व्यतिरेकः' विपक्षसत्त्वव्यतिरेकः, 'विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारेति सावधारणं, तद्वृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारैवेत्यर्थः, 'व्यतिरेकव्याप्तौ' साध्याभाव-हेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्य-हेतू

---

(१) सपक्षसत्त्वाबाधितत्वादीत्यर्थः इति क० ।

भावप्रतियोगीति भ्राम्यतः सन्देह इत्यन्ये। नन्वेकरूप-विकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेत्। न। अन्वय-व्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युग-

---

तयोर्व्याप्तिग्रहे अन्वयव्याप्तिग्रह इति यावत्, 'अत्र तु' केवलान्वयिनि तु, 'व्यतिरेकव्याप्ताविति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते व्यतिरेकव्याप्तिग्रहं प्रत्येव तस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिमात्रद्वारा उपयोगितया केवलान्वयिनि तन्निवृत्त्यसम्भवेऽपि तस्यान्वयव्याप्तिग्रहोपयोगित्वे बाधकाभावात्। न च 'व्यतिरेकव्याप्तावित्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवेत्यर्थः इति वाच्यम्। अन्वयव्याप्तिग्रहं प्रत्यपि तादृशशङ्कानिवृत्तिद्वारोपयोगित्वस्य सर्व्वसिद्धतया अवधारणासङ्गतेः 'अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेतीत्यभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च अत्र तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव नेत्येव वक्तुमुचितत्वादिति ध्येयम्।

केचित्तु विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहस्य व्यातिरेकव्याप्तिग्रहद्वारा सर्व्वत्रानुमितावावश्यकत्वं अन्वयव्याप्तिग्रहानुकूलतया वा नाद्य इत्याह, 'अन्वयेति, 'अन्यतरनिश्चयेनेति एकतरनिश्चयेनापीत्यर्थः। ननु तर्हि विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहः क्वचिदपि नापेक्षितः स्यात् इत्यत आह, 'युगपदिति, 'प्रयोजकत्वे' प्रयोजकत्वस्थले, 'व्यतिरेकोपासनेति विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहापेक्षेत्यर्थः। न द्वितीय-इत्याह, 'व्यतिरेकस्येति अर्थस्तु पूर्व्ववदिति व्याचक्रुः।

उपाध्यायानुयायिनस्तु 'एकरूपेति व्यतिरेकव्याप्तिविकलमित्यर्थः। अन्वय-व्यतिरेकिणि उभयव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वदर्शनादिति

पदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्ति-त्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तः, समाप्तमिदं केवलान्वय्यनुमानं।

भावः। 'व्यतिरेकविकलवत्' व्यतिरेकव्याप्तिविकलवत्, 'रूपान्तरेति पक्षधर्म्मताविकलमित्यर्थः, 'अन्यतरनिश्चयेनेति एकतरनिश्चयेनापी-त्यर्थः, तथाचान्वयव्याप्तिज्ञानमेव हेतुरिति भावः। नन्वेवमत्र यथानुमितेरन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यत्वं तथा यत्र युगपदुभयव्याप्त्युप-स्थितिः तत्राप्यनुमितेरन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यत्वमस्त्वित्यत आह, 'युगपदिति, 'प्रयोजकत्व इति तृतीयार्थे सप्तमी, 'व्यतिरेकोपास-नेति अनुमितेर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः। ननु तथापि केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वज्ञानं विना कथं व्याप्तिग्रहस्तस्य तद्धेतुत्वा-दित्यत आह, 'व्यतिरेकस्येति अर्थस्तु पूर्व्ववदित्याहुः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलान्वय्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं, समा-प्तमिदं केवलान्वय्यनुमानरहस्यं(१)।

---

(१) इति महामहोपाध्यायश्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशभट्टाचार्य्यकृतं केवलान्वयिरहस्यं रमणीयमिति ग०।

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानं।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः। ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्ति-

---

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानरहस्यं।

'असत्सपक्ष इति असन् स्वजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वं स्वाधिकरणे असन्सपक्षः साध्यवत्त्वेन क्वापि निश्चयो यस्येत्यर्थः, तथाच स्वसमानाधिकरणस्वजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनिश्चयाविषयसाध्यकत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वमिति भावः। स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं, अव्यवहितपूर्व्वत्वञ्च क्षणत्रयसाधारणं(१) तेन व्याप्तिनिश्चयाव्यवहितपूर्व्वं साध्यवत्त्वनिश्चयस्य क्वापि सत्त्वेऽपि न केवलव्यतिरेकित्वं। न च स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्येवोच्यतां किं जन्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वपर्य्यन्तेनेति वाच्यं। वह्निमान्धूमादित्यादावन्वयव्याप्तिग्रहजनकान्वयसहचारज्ञाने साध्यज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा अनुमितिकरणे अन्वय-व्यतिरेक्यनुमानान्तर्गतेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तत्पूर्व्वं साध्यनिश्चयस्य क्वापि विरहादिति

---

(१) क्षणत्रयसाधारणाव्यवहितपूर्व्वत्वञ्च स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वरूपमिति।

भावः । ननु तस्य लक्ष्यमेव दुर्लभमनुमितिपूर्व्वं क्षणत्रयाभ्यन्तरे साध्यवत्त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावात् व्याप्तिज्ञानस्यैवासम्भवादित्यतो-लक्ष्यं दर्शयति, 'यत्रेति, अनुमितिजनन इति शेषः, 'व्यतिरेकसहचारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं तृतीयार्थः, 'व्याप्तिग्रहः' व्याप्तिग्रह एव, सहकारीति शेषः, तथाच यज्ज्ञानं व्यतिरेकसहचार-ज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानमात्रसहकारेणानुमितिं जनयति तदेव लक्ष्यं, सहकारित्वञ्च न भेदगर्भं(१) तेन व्याप्तिज्ञानस्यापि संग्रह इति भावः । अत्र लक्षणे साध्यं व्यतिरेकित्वेन विशेषणीयं, तेन सपक्षा-सत्त्वदशायामपि व्यतिरेकसहचारभ्रमजन्यकेवलान्वयिसाध्यकानुमाने नातिव्याप्तिः, साध्यत्वञ्च व्यापारानुबन्धिविधेयत्वं स्वकरणकानुमिति-विधेयत्वमिति यावत्, तेन व्याप्तिज्ञानादिरूपेऽनुमाने पृथिवी-तरभेदादेरविधेयत्वेऽपि न क्षतिः, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वजन्या-नुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदको यो व्यतिरेकि-तावच्छेदकोधर्म्मस्तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलव्यति-रेक्यनुमानत्वं स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं, स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहित-पूर्व्ववर्त्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्न-विधेयताकानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वमिति तु निष्कर्षः वारद्वयमनुमितिप्रवेशे प्रयोजनविरहात्, स्वपदमनुमितिपरं । अ-न्वय-व्यतिरेक्यनुमानलक्षणन्तु स्फुटत्वान्नोक्तं, तच्च स्वसमानाधिकरण-

(१) तथाचात्र तत्सहकारित्वं तज्जन्यफलजनकत्वमात्रं न तु तद्भिन्नत्व-विशिष्ट-तज्जन्यफलजनकत्वरूपमतः स्वस्यापि स्वसहकारित्वमिति भावः ।

स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनिश्चयविषयतावच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्त्विकरणत्वं, स्वपदं अनुमितिपरं, तादृग्यानुमितित्वलक्षान्वय-व्यतिरेक्यनुमितित्वं, केवलव्यतिरेक्यनुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथममवच्छेदकान्तं तत्र साध्यवत्त्वेन निश्चयस्य क्वापि विरहात्, अव्यवहितपूर्व्वत्वश्च क्षणत्रयसाधारणं तेन व्याप्तिनिश्चयपूर्व्वं साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि अन्वय-व्यतिरेकित्वं, केवलान्वयिसाध्यकानुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमवच्छेदकान्तं। न च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति वक्ष्यमाणमते यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानमात्रजन्यव्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानादनुमितिस्तत्र केवलव्यतिरेक्यनुमानलक्षणस्याव्याप्तिः अन्वय-व्यतिरेक्यनुमानलक्षणस्य चातिव्याप्तिः व्याप्तिग्रहस्यैव साध्यान्वयग्रहरूपत्वादिति वाच्यं। एतदस्वरसेनैव तन्मतमपहाय 'यद्वेति कृत्वा व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् नव्यनये लाघवात् साध्याभाववदवृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतादृग्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव व्यतिरेक्यनुमितावपि हेतुत्वाच्च। एतच्च 'तच्चानुमानं त्रिविधं' इत्यस्यानुमानविभागपरत्वपक्षे व्याख्यातं, तस्यानुमितिविभागपरत्वपक्षे तु 'असत्सपक्ष इत्यस्य असन्स्वाव्यवहितपूर्व्वकाले स्वाधिकरणे असन् सपक्षः साध्यवत्त्वेन क्वापि निश्चयोयस्यानुमित्यात्मकग्रहस्य स इत्यर्थः, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनिश्चयविषयतानवच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वं केवलव्यतिरेक्यनुमितित्वमिति भावः। स्वपदमनुमितिपरं प्रत्येकदल-

पक्षधर्म्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसह-चारात् तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मता। न च व्याप्त-

---

प्रयोजनञ्च उक्तप्रायं। नन्वेतस्य लक्षणमेव दुर्लभं अनुमितिपूर्व्वं क्षणत्रयाभ्यन्तरे साध्यवत्त्वनिश्चयाभावे सहचारज्ञानाभावात् व्याप्तिज्ञानस्यैवासम्भवादित्यतो लक्ष्यं दर्शयति, 'यत्रेति अनुमिताविति शेषः, 'व्यतिरेकसहचारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं तृतीयार्थः, 'व्याप्तिग्रहः' व्याप्तिग्रह एव, कारणमिति शेषः, तथाच यत्रानुमितौ व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानमात्रं कारणं सैव लक्ष्येति भावः।

केचित्तु ननु 'असत्सपक्ष इत्यस्य असन् सपक्षः साध्यवत्त्वेन निश्चितो यस्येत्यर्थः, स च सिद्ध्यसिद्धिपराहत इत्यतोऽसत्सपक्षमेव पारिभाषिकं व्याचष्टे, 'यत्रेति, अनुमितिजनन इति शेषः, 'व्यतिरेकसहचारेण' व्यतिरेकसहचारज्ञानेन, जन्यत्वं तृतीयार्थः, 'व्याप्तिग्रहः' व्याप्तिग्रह एव, सहकारीति शेषः, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यानुमितिकरणत्वं केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वं, अन्वय-व्यतिरेकोभयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्वय-व्यतिरेक्यनुमानान्तर्गतस्य वारणाय मात्रपदं। व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यत्वञ्च अन्वय-सहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहाजन्यत्वं, अनुमितिश्च व्यतिरेकितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविधेयताकत्वेन विशेषणीया, तेन व्यतिरेकसहचारभ्रमजन्यवाच्यत्वादिसाध्यकव्याप्तिज्ञाने पूर्व्वंनिरुक्तकेवलान्वयिसाध्यकान्तर्गते नातिव्याप्तिः, महानसादौ वह्न्यादिमत्त्व-

पक्षधर्म्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसत्त्वमु-भयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम्। अननुगमात्। न चान्यतरत्वं तथा, एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः। न च

निश्चयसत्त्वे यदि व्यतिरेकसहचारज्ञानमात्रात् वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानं तदा तदपि केवलव्यतिरेक्येव, व्याप्तिश्च[१] यदि सर्व्वत्रान्वयव्याप्ति-ज्ञानमेव कारणं केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेकसहचारात् अन्वय-व्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं तदान्वयरूपैव निवेशनीया, यदि च केवलव्यतिरेक्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयतोव्यतिरेकतश्च उभयरूपैव व्याप्ति-र्गमिका केवलव्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव गमिकेति मतं तदा तु व्यतिरेकरूपैव निवेशनीया, वह्निमान् धूमादित्यादावन्वयसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यानुमितिकरणन्तु न केवलव्यतिरेकि किन्त्वन्वय-व्यतिरेक्येवेति भावः।

'तच्चानुमानमिति मूलस्यानुमितिविभाजकपरत्वपक्षे 'यत्रेत्य-स्यानुमिताविति शेषः, 'व्याप्तिग्रह एवेत्यस्य च कारणमिति शेषः, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहमात्रजन्यव्यतिरेकितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वं केवलव्यतिरेक्यनुमितित्वमिति भावः। अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहजन्यव्यतिरेकितावच्छेदक-धर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिकरणत्वन्तु अन्वय-व्यतिरेक्यनुमानत्वं तादृशानुमितित्वञ्चान्वय-व्यतिरेक्यनुमितित्वं। व्याप्तिश्च यदि सर्व्व-

---

(१) व्याप्तिश्चेत्यस्य निवेशनीयेत्यनेनाग्रेतनेनान्वय इति।

तृणारणि-मणिन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं। व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्ध-

त्वान्वयव्याप्तिज्ञानमेव कारणं केवलव्यतिरेकिण्यपि व्यतिरेक-सहचारज्ञानादन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं तदान्वयरूपैव निवेशनीया, यदि च केवलव्यतिरेक्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्याप्तिद्वयमेव गमकं केवलव्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव गमिकेति मतं तदान्वयतो व्यतिरेकतश्च उभयरूपैव यथाकथञ्चिदनुगतीकृत्य[१] निवेशनीया, तेन[२] वह्निमान् धूमादित्यादावन्वयसहचारज्ञानाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यानुमितौ तत्करणे च नाव्याप्तिरित्याहुः।

'नन्विति, 'व्यतिरेकी' व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहः, 'नानुमानं' नानुमितिकरणं, 'व्याप्तेति हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्येत्यर्थः, 'अत्र' व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यपरामर्शे, 'व्यतिरेकसहचारात्' साध्याभाव-हेत्वभावयोः सहचारज्ञानात्, 'तच्च' तयोः साध्याभाव-हेत्वभावयोरिति यावत्, 'व्याप्तिः' व्यापकत्वं, 'अन्वयस्य' हेतोः, 'पक्षधर्म्मतेति, भासते

(१) व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन व्याप्तिद्वयं अनुगतीकृत्येत्यर्थः, तथाचान्वय-सहचारज्ञानजन्यप्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्यभिचारधीविरोधिधीविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकग्रहजन्यानुमितिकरणत्वं अन्वय-व्यतिरेक्यनुमानत्वं तादृशानुमितित्वञ्चान्वय-व्यतिरेक्यनुमितित्वमिति भावः।

(२) अनुगतरूपेणोभयविधव्याप्तिनिवेशेनेत्यर्थः।

कृप्ततत्कारणस्याभावात्। न च साध्याभावव्यापका-भावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं। गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च। अथ साध्याभाव-

---

इति शेषः, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिपरामर्श-स्यानुमित्यजनकतया तादृशव्याप्तिज्ञानस्य नानुमितिकरणत्वमिति भावः। नन्वन्वयव्याप्तिपरामर्श-व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शयोरुभयोरेवानु-मितिजनकत्वमित्याशङ्कते, 'न चेति, 'व्याप्तपक्षधर्मत्वं' निरुक्तान्वय-व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वं, 'साध्याभावेति साध्याभावव्यापकाभावप्रति-योगिहेतुमत्त्वमित्यर्थः, 'अनुमितिप्रयोजकं' अनुमितिकारणीभूत-ज्ञानविषयः, 'अननुगमादिति उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्मा-भावादित्यर्थः, प्रत्येकरूपेण कारणत्वे च[१] परस्परं व्यभिचार इति भावः। 'तथा' उभयसाधारणकारणतावच्छेदकधर्मः, 'एकप्रमाणेति इन्द्रियादीनां चतुर्णामेव प्रमाणानामिन्द्रियाद्यन्यतमत्वरूपैकधर्म्मे-णानुमित्यादिप्रमितिचतुष्टयाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वाप-त्तेरित्यर्थः, व्यापाराणां[२] विशेषतः कारणत्वेनैवानुमितित्वाद्यवच्छि-

---

(१) अन्वयव्याप्तिज्ञानत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानत्वेन चेत्यर्थः, तथाच अन्वयव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् व्यति-रेकव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ च अन्वयव्याप्तिज्ञानाभावात् पर-स्परं व्यभिचार इति भावः।

(२) ननु प्रमाणचतुष्टयस्य अन्यतमत्वेन प्रमितिचतुष्टयान्यतमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वे प्रत्यक्षप्रमाणसत्त्वे कथमनुमितिर्नोत्पद्यत इत्यत आह,

व्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम्, एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यतिरेकीत्युच्यते, तन्न, अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेक-

---

न्नोत्पत्तिनियमसम्भवादिति भावः। 'तृणारणीति यथा तृणारणि-मणीनां परस्परं व्यभिचारितया वह्नित्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वं न तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तथात्राप्यनुमितित्वव्याप्यधर्म्मा-वच्छिन्नं प्रत्येव तयोः कारणत्वमित्यर्थः, 'व्यतिरेकिसाध्य इति व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शोत्तरं जायमानज्ञानइत्यर्थः, 'अनुमितित्वा-सिद्धेरिति, अगृहीतासंसर्गकं खण्डशः साध्यपक्षयोः ज्ञानमेव तदिति भावः। 'उभयसिद्धेति निरुक्तान्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य उभयसिद्धानुमितिकारणस्याभावादित्यर्थः। 'न च साध्याभावेति न त्वन्वयव्याप्तिरित्यर्थः, विनिगमकाभावादिति भावः। 'केवलान्वयीति तत्र केवलान्वयित्वग्रहदशायामसम्भवाच्चेत्यर्थः, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते साध्य-साधनभेदेन कार्य्य-कारणभावस्य विभिन्नतया केवलान्वयिन्य-न्वयव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः व्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव

व्यापाराणामिति, तथाच प्रमितिचतुष्टयं प्रति प्रमाणचतुष्टयस्यान्य-तमत्वेनैव कारणत्वं, व्यापारविशेषस्य प्रमितिविशेषं प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गवारणमिति भावः। न च व्यापारविशेषस्य प्रमितिविशेषं प्रति कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गे प्रमाणस्यान्यथासिद्ध-त्वमिति वाच्यं। व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावादिति।

व्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्या-

---

दृत्यस्य सुवचत्वात् खण्डशः प्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्यपि भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् ।

केचित्तु 'अनुमितित्वासिद्धेरिति, किन्तु अर्थापत्त्याख्यविजातीयज्ञानमेव तदिति भावः । न चैवं 'गौरवादित्यग्रिममूलमसङ्गतं अर्थापत्तित्वाख्यातिरिक्तवैजात्याभ्युपगमे तदवच्छिन्नं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात् वैजात्यकल्पनस्य पुनरधिकत्वादिति वाच्यम् । एतदस्वरसादेव 'केवलान्वयीत्याद्यभिधानादित्याहुः । तदसत् । अर्थापत्त्याख्यविजातीयज्ञानस्यार्थापत्तिग्रन्थ एवाग्रे निरसनीयत्वादिति ध्येयम् ।

'अथेति, 'साध्यव्याप्यत्वं' साध्यान्वयव्याप्यत्वं, तथाच व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य साध्यान्वयव्याप्यनुमितिद्वारा अनुमितिकरणत्वमिति भावः । अत्र वृत्तिमत्त्वेन विशेषणान्नावृत्तौ व्यभिचारः । न च तथापि व्यतिरेकिणि हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकवत्त्वरूपान्वयव्याप्यत्वमप्रसिद्धं कथमनुमेयं प्रकृतहेतावेव प्रसिद्धं चेत्कृतमनुमानेनेति वाच्यम् । यत् यद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्धर्मवद्भवति तत् तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तितद्धर्मवद्भवतीति यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्त्या तस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यनुमितिसम्भवादिति भावः[१] । यत्तु

---

(१) तस्याप्रसिद्धस्याप्यनुमितिसम्भवादिति घ० ङ० ।

प्राप्तकालत्वमिति। उच्यते। निरुपाधिव्यतिरेकसहचा-
रेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य

'साध्यव्याप्यत्वं' साध्यवदन्यावृत्तित्वं, तच्चान्ततः साध्ये प्रसिद्धं हेतावनु-
मेयमिति। तदसत्। केवलान्वयित्वग्रहदशायामसम्भवेन व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानवत् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुत्वासम्भ-
वादिति ध्येयं(१)। ननु निरुक्तान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे
'केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षः' इति प्रागुक्तलक्षणमसम्भवि व्याप्तिग्रह-
स्यैव साध्यान्वयग्रहरूपत्वादित्यत आह, 'एवमिति, 'यत्रानुमितिः'
यस्मिन्ग्रहे सत्यनुमितिः यद्ग्रहकरणिकानुमितिरिति यावत्।

केचित्तु नन्वेवमन्वयिपरामर्श-व्यतिरेकिपरामर्शयोः को भेद-
इत्यत आह, 'एवमिति, 'यत्रानुमितिः' यस्मिन् परामर्शे सत्य-
नुमितिरित्याहुः।

'व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्येति उदाहरणवाक्येन व्यतिरेकव्याप्त्यु-
पन्यासस्येत्यर्थः, 'अन्वयव्याप्त्यनुकूलतयेति अन्वयव्याप्तिसाधकहेतुतये-
त्यर्थः, 'अप्राप्तकालत्वमिति, साध्योपन्यासानन्तरमेव हेतूपन्यासस्य
कथकसम्प्रदायसिद्धत्वात्। न चान्वयव्याप्तिरेव प्रथममुपन्यसनीया
तत्र कथन्तायां तत्साधनाय व्यतिरेकव्याप्तिरुद्भाव्येति वाच्यं। कथक-
संप्रदायविरोधादिति भावः। 'निरुपाधीति हेत्वभावे नियतसा-
ध्यव्यतिरेकसहचारज्ञानेनान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थविषयकेणेत्यर्थः,

---

(१) केवलान्वयिन्यसम्भवाद्यथा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं न कारणं तथा
साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमपीतीति क०।

नियामकत्वात् अन्वय-व्यतिरेकिवत्। नन्वेवं व्याप्तिग्रह एव पृथिवीतरभिन्नेति भासितं नियतसामानाधि-

---

नियतसाध्यव्यतिरेकसहचारः साध्याभावव्यापकत्वे सति साध्याभावसहचारः, 'अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते' इति, 'अन्वयव्याप्तिः' हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकवत्त्वरूपा व्याप्तिः, 'गृह्यते' व्यतिरेक्यनुमितिकरणज्ञानेन विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयीक्रियते, तथाच व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतादृशव्याप्तिज्ञानमेवानुमितौ करणमित्यर्थः, उदाहरणेन च नियतव्यतिरेकसहचार एव प्रदर्श्यते इति नार्थान्तरत्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानन्तरञ्चागृहीतासंसर्गकं खण्डशः पक्ष-साध्ययोर्ज्ञानमात्रमिति भावः। अथाभावयोः सहचारज्ञानात् कथं प्रतियोगिनोर्व्याप्तिग्रहः एकनिष्ठसहचारज्ञानेनान्यनिष्ठव्याप्तिज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'प्रतियोग्येति तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावयोः सहचारज्ञानस्य तत्तद्धर्मरूपेण तत्तद्धर्माश्रययोर्व्याप्तिग्रहं प्रत्येव जनकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अन्वय-व्यतिरेकिवदिति अन्वययोः प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिनोः सहचारज्ञानस्य तद्व्यतिरेकत्वरूपेण तद्व्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहं प्रत्येव जनकत्ववदित्यर्थः, एतच्चापाततः नियमांशज्ञानस्य व्याप्तिघटकीभूततावत्पदार्थोपस्थितिविधया व्याप्तिग्रहहेतुत्वेऽपि व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावादिति ध्येयं। 'नन्वेवमिति, 'एवं' अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे, 'पृथिवीतरभिन्नेतीति पक्षतावच्छेदकीभूते पृथिवीत्वे साध्यस्येतरभेदस्य सामानाधिकरण्यं भासितमित्यर्थः,

करण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति, सत्यं, गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतर-भेदस्य साध्यत्वात्। अतएवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमितिप्रतीतावपि सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च। यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्य-गमकभावः, साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभा-

---

पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वात्, तथाच सिद्धसाधनं अनुमित्यापि पक्षताव-च्छेदक-साध्ययोः सामानाधिकरण्यस्यैव विषयीकरणादित्यभिमानः। अभिमानमभ्युपेत्यैव समाधत्ते, 'गन्धवत्त्वेति गन्धवत्त्वं पक्षतावच्छेदकी-करणीयमित्यर्थः, हेतुस्तु पृथिवीत्वमिति भावः। 'अत एवेति यत एव व्यतिरेकिणि अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वे सिद्धसाधनमत एवेत्यर्थः, 'पक्षतावच्छेदकस्येति, पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादाविति शेषः, किन्तु गन्धवत्त्वादेरेव हेतुत्वमत्रेति भावः।

केचित्तु प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञाने पक्षतावच्छेदक-साध्ययोः सामानाधिकरण्यभानं निराकरोति, 'अत एवेति एतदर्थमेवेत्यर्थः, पृथिव्यामितरभेदे साध्ये इति शेषः, 'पक्षतावच्छेदकस्य' पक्षवाचक-पृथिवीपदशक्यतावच्छेदकस्य पृथिवीत्वस्येति यावत्, 'न हेतुत्व-मिति, किन्तु गन्धवत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति शेषः, तथाच पृथिवीत्वमेव पक्षतावच्छेदकीकरणीयं हेतुस्तु गन्धवत्त्वमिति भाव इति प्राञ्चः।

वेन साधनेन साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात् व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात्। नन्वेवं[१] न सानुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शाभावादन्यथाननुगम इति चेत्। न। अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात्। न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्य-

---

अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते, 'पृथिवीत्वमिति, 'इतरभेद-व्याप्यं' पृथिवीत्वव्यापकेतरभेदसमानाधिकरणं, 'पृथिवीविशेष्यकेति पृथिवीत्वव्यापकत्वविशिष्टविशेषणतासंसर्गक-पृथिवीत्वावच्छिन्नविशेष्यकेतरभेदप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः, 'व्यतिरेकिसाध्यत्वादिति व्यतिरेक-सहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानेन जननसम्भवाच्चेत्यर्थः, समानाकार-सिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वात् तथाच पृथिवीत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्व-हेतुत्वोभयवत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। ननु निरुक्तान्वयव्याप्ति-ज्ञानस्यैव व्यतिरेक्यनुमितिहेतुत्वे 'केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षः' इति प्रागुक्तलक्षणमसम्भवि व्याप्तिग्रहस्यैव साध्यान्वयग्रहरूपत्वादित्यस्वर-सादाह, 'यद्वेति, 'व्यतिरेकव्याप्तेरेवेति व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्य-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'अन्वयेनेति अन्वयेन साध्येन सह गम्य-गमकभावः व्यतिरेक्यनुमितिं प्रति जनकत्वमिति यावत्, कुत्रचित् 'अन्वये गम्य-गमकभावः' इति पाठः, तत्र 'व्यतिरेक-व्याप्तेरेवेति पञ्चमी, व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-

---

(१) अथैवमिति क०, ख०, ग०।

सामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः विशेषसामग्रीसापेक्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् अन्वयि-व्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव।

सहचारादित्यर्थः, 'अन्वये' साध्य-हेतू, तत्र गम्य-गमकभाव इत्यर्थोऽनुसन्धेयः।

केचित्तु ननु केवलव्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यककेवलव्यतिरेक्यनुमितिर्न स्यात् साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यासम्भवात् तत्र। न च पृथिवीतरावृत्तित्वात्मकान्वयव्याप्तिज्ञानादेव तत्रानुमितिरिति वाच्यम्। केवलान्वयित्वग्रहदशायामसम्भवेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वादित्यत आह, 'यद्वेति, न च साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसम्भव इति वाच्यम्। अनुपदं स्वयमेवोपपादयिष्यमाणत्वात् इति व्याचक्षुः।

स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधायकत्वं मानमाह, 'साध्याभावेति साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावस्य साधनस्य ज्ञानेनेत्यर्थः, 'साधनात्' अनुमितिजननात्। नन्वनुमित्युपधायकत्वमेव तत्रासिद्धमित्यत आह, 'व्यापकाभाव इति साध्याभावव्यापकस्य साधनाभावस्य अभावे साधने निश्चित इत्यर्थः, 'व्याप्याभावेति व्याप्याभावस्य साध्यस्यानुमितेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। 'नन्वेवमिति, 'एवं' व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शस्यैव तत्र हेतुत्वे, 'न स्यानुमितिरिति, स्यादिति शेषः, 'लिङ्ग-

ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं तथाच न व्यतिरेकिनिरू-

परामर्शेति अन्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः। नन्वन्वयव्याप्ति-परामर्शवद्व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शानन्तरमप्यनुमितेरनुमिनोमीत्यनु-व्यवसायसिद्धतया व्यतिरेकव्याप्तिपरामर्शोऽपि तद्धेतुरित्यत आह, 'अन्यथेति उभयपरामर्शस्यैवानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्व इत्यर्थः, 'अननुगमः' परस्परं व्यभिचारः। 'अनुमितिमात्र इति अनुमितित्वा-वच्छिन्ने इत्यर्थः, 'व्याप्तिज्ञानस्य' अन्वय-व्यतिरेकान्यतरव्याप्तिज्ञानस्य, 'प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगित्वादिज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा प्रयोजक-त्वादित्यर्थः। 'अतिप्रसङ्ग इति पक्षधर्मताज्ञानं विनापि प्रतियोगि-त्वादिज्ञानमात्रात् अनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अनुमितिविशेषेति अन्वय-व्यतिरेकपरामर्शरूपानुमितिविशेषसामग्रीत्यर्थः, तत्कार्य्यता-वच्छेदके अन्वय्यनुमितित्वे व्यतिरेक्यनुमितित्वे च परस्परव्यावृत्तानु-मितित्वव्याप्यजाती तादृशपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वे वेति भावः। ननु तथापि सामान्यसामग्रीमर्य्यादया सामान्यकार्य्यापत्ति-र्दुर्वारैवेत्यत आह, 'विशेषेति, 'अन्वयीति अन्वय्यनुमिति-व्यतिरे-क्यनुमितिरूपविशेषद्वयेत्यर्थः, 'नास्त्येवेति, अतिप्रसङ्गस्त्वत इति शेषः(१)।

(१) दीधितिकृत् नास्त्येवेत्यन्तं केवलव्यतिरेकिमूलं व्याख्याय अवयवादि-हेत्वाभासान्तं मूलं व्याख्यातवानिति।

पणं, न वा पक्षत्वं, न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात्। अथ साध्यं प्रसिद्धं तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं अनवगमे असाधारण्यम्। किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरण-प्रतियोगिनोः पृथिवी-जलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः। नापि वैधर्म्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं,

---

'नन्विति, 'साध्यं' साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यं, 'न वा पक्षत्वमिति तस्य साध्यसन्देहरूपत्वात् साध्यसिषाधयिषाघटितत्वाद्वेति भावः। 'साध्यविशिष्टतज्ज्ञानमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टतज्ज्ञानमित्यर्थः, 'साध्यज्ञानेति साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यज्ञानेत्यर्थः। न च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिं विना व्यतिरेकज्ञानासम्भवेऽपीतरभेदस्य च खण्डशः प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यविशिष्टज्ञानसम्भवइति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यज्ञानं विना तेन रूपेण साध्यप्रकारकानुमितिर्न जायत इति सर्व्वानुभवसिद्धत्वात्। अत एव साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यप्रकारकानुमितेर्विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालितानियम इति सिद्धान्त इति भावः। 'अन्वयित्वमिति अन्वयसहचारज्ञानादेव व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः, किं गुरुतरव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वेनेति भावः। इदमुपलक्षणं प्रागुक्तव्यतिरेकलक्षणस्याप्यसम्भव इत्यपि बोध्यं। ननु अनवगमेऽपि वस्तुगत्या नासाधारण्यं

तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव। न च जलादि-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यं। जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात्। अन्योन्याभावस्तु भेदोयद्यपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यग्रज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्याप्रसिद्धिः। न च जलादिप्रत्येकान्योन्या-

---

किन्तु तद्ग्रह एवेत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'स्वरूपं' अधिकरण-प्रतियोगिनोः स्वरूपं, 'प्रागेव सिद्धेरिति। इदमापाततः स्वरूप-सिद्धावपि इतरभेदत्वेन पृथिव्यां तदसिद्धेः, वस्तुतोऽनुगतधीबलात् अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यावश्यकत्वे तत एव प्रतीति-व्यवहारयो-रुपपत्तेश्च स्वरूपस्याभेदत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्येव तत्त्वं, 'वैधर्म्यमित्यस्यैव विवरणं 'जलादीति, 'तद्धीति तादृशप्रतियोगित्वं हीत्यर्थः, प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः। 'जलादा-विति, व्यतिरेकव्याप्तिग्रहार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भावः। ननु अन्यो-न्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत आह, 'अन्योन्याभावस्त्विति, 'वैध-र्म्येति, प्रकृते च पृथिवीत्वमेव वैधर्म्यमिति भावः। 'तथापीति जलादिप्रतियोगिकपृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यान्यो-न्याभावस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। 'जलादिप्रत्येकेति जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-योगिकेत्यर्थः, 'असाधारणेति जलभेदवत्तया निश्चिते वाय्वादौ

भावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम्। यद्वा पृथिवी

पृथिवीत्वस्यावर्त्तमानत्वादिति भावः। क्वचित्त 'अतिप्रसङ्गादिति पाठः तत्र वाय्वादावतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः, तथाचासाधारण्यमिति भावः। 'तेजोभिन्ना न वेति तेजोभिन्नत्वञ्च जलादौ प्रसिद्धमिति भावः। 'तेजोभिन्नत्वेऽवगते' तेजोभिन्नत्वप्रकारेण पृथिव्यामवगतायामित्यर्थः, एतेनाग्रिमसंशयोपयुक्तधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानं सम्पादितं। 'पृथिवी तेजोभिन्नेति तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभेदवती न वेत्यर्थः, अत्र द्वादश भेदाः कोटयः, 'जलादिभिन्नत्वमिति जलादिद्वादशभिन्नत्वमित्यर्थः(१)। ननु तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभिन्नत्वं कथमुक्तसंशयेन प्रसिद्धं तेन विशृङ्खलस्य तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य चावगाहनेऽपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरित्यत आह, 'एकेति, तथाचोक्तसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान-

---

(१) 'जलादिद्वादशभिन्नत्वं' इत्यत्र 'जलादिभिन्नत्वं' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य इदंव्याख्यानं कृतं रहस्यकृतेति सम्भाव्यते।

जलभिन्ना न वेत्यादि प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः। न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः। न चासाधारण्यं, समुदितान्योन्याभावानां

रूपतया विशेष्यतावच्छेदकीभूतं तेजोभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये जलादिद्वादशभिन्नत्वे प्रकारीभूय भासते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये प्रकारत्वनियमादिति भावः। 'व्यतिरेकादीति, 'आदिना पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवैशिष्टस्य परिग्रहः, तदिदं तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाः साध्या इत्यभिप्रेत्योक्तं। तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलभेदः तद्विशिष्टो वायुभेद इति क्रमेण परस्परविशिष्टभेदः साध्य इत्यभिप्रेत्याह, 'यद्वेति, 'पृथिवी जलभिन्ना न वेत्यादीति[१] आदौ पृथिवी जलभिन्ना न वेति संशयः, ततो जलभिन्ना पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन जलभिन्नत्वविशिष्टतेजोभिन्नत्वे प्रसिद्धे जलभिन्नत्वविशिष्टतेजोभेदवती पृथिवी वायुभेदवती न वेति संशय इति क्रमेण त्रयोदशसंशयविषयेत्यर्थः, 'समुदाय इति, 'समुदायः'

---

(१) अस्मत्संगृहीतेषु त्रिषु मूलपुस्तकेषु पुस्तकद्वये 'पृथिवी जलभिन्ना' इत्यत्र 'पृथिवी इतरभिन्ना' इति पाठोवर्त्तते परन्त्वयं मथुरानाथधृतमूलपाठविरुद्धत्वात् न समीचीनः।

साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेत् । न । साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयोऽभवत्येव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेक-संशयस्य वज्रलेपत्वात् तथाच संशयरूपा-साध्यसिद्धि-रिति शिष्यबन्धनम् । एतेन पृथिवी जलादिभ्योऽभि-न्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽ-

---

ऐकाधिकरण्यं, ऐकाधिकरण्यविशिष्टत्वयोर्दशान्योन्याभावा इत्यन्वयः, 'पृथिव्यामवगत इति पृथिव्यां प्रसिद्धाः सन्तो व्यतिरेकादिनिरू-पका० इत्यर्थः । 'साध्यनिश्चयार्थमिति, पृथिव्यां साध्यप्रसिद्धेः संशय-रूपत्वादिति भावः । 'समुदितेति ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नेत्यर्थः, 'तद्व्यतिरेकसंशयस्येति, तथाच जलादावपि साध्यव्यतिरेकसन्देहात् कथं तत्र व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयः स्यादिति भावः । इदमापाततः पृथिव्यां साध्यसन्देहसत्त्वेन तत्र व्यतिरेकनिश्चयासम्भवेऽपि जलादौ तद्व्यतिरेकनिश्चये वाधकाभावात्, न ह्येकत्र सन्देहे सर्वत्र सन्देहः, पृथिव्यां रूपादिसन्देहेऽपि वायौ तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वात् जले जलभेदाभावग्रहसत्त्वेन विशेषदर्शनसत्त्वाच्च एकदेशविरहनिश्चयस्यापि समुदायसंशयविरोधित्वात् । न च प्रतियोगिमत्तानिश्चयस्याभाव-निश्चयहेतुत्वात् कथं जले तद्व्यतिरेकनिश्चय इति वाच्यम् । तादृश-कार्य्य-कारणभावान्तरे मानाभावात् लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदक-निश्चयमात्रस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् । अथ जलादौ साध्याभावनिश्चयः कथं स्यात् मनोभेदस्यापि प्रविष्टत्वेनायोग्यतया प्रत्यक्षासम्भवात् ।

पूर्व्वार्थप्रतिपादकात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम्। वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात्। न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यं।

न च जलं तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाभाववत् जलभेदाभाववत्त्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। एतस्यापि व्यतिरेकरूपत्वेन तादृशद्वादशभेदाभावाभावस्य व्याप्यनिश्चितत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयासम्भवादिति चेत्। न। साध्याभावोपस्थितिजलेन्द्रियसन्निकर्षयोः सत्त्वेनोपनीतनिश्चये बाधकाभावादिति। वस्तुतस्तु पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयानन्तरं तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशयो हि तेजोभिन्नत्वांशे संशयाकार एव भविष्यति संशयसामग्रीसत्त्वात् तथाचापसिद्धान्तः धर्मितावच्छेदकांशे संशयाकारसंशयस्यास्माभिरनङ्गीकारात्। अतएव धर्मिणि धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो गुरुरपि प्राचीनैः संशये हेतुरुच्यते।

किञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकं सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये प्रकारीभूय भासते इत्यत्र मानाभावः। किन्तु विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे विधेयवैशिष्ट्यमात्रं तद्विषयः तथाच कथमुक्तसंशयेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरित्येव दूषणं सारं। 'एतेनेति, 'जलादिभ्योभिन्नेतीति, 'विप्रतिपत्तिरूपेति

तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात् स्वार्थानुमाने तदभावाच्च ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलव्यतिरेक्यनुमानपूर्व्वपक्षः ।

प्रतिवाद्यभिमतसाध्यविरोधिकोटिप्रतिपादकेत्यर्थः, 'वादिवाक्यादिति वाद्युक्तप्रतिज्ञावाक्यादित्यर्थः, 'अपूर्वार्थप्रतिपादकादिति पूर्वाप्रतीतस्यापि विशिष्टार्थस्य विशिष्ये विशेषणमिति रीत्या प्रतिपादकादित्यर्थः, 'व्यतिरेकिवैयर्थ्यादिति व्यतिरेकिणो व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकत्वाभ्युपगमवैयर्थ्यादित्यर्थः, 'संशयः' तदुत्तरं संशयः स्यादित्यर्थः, 'तन्निश्चयार्थं' अगृहीताप्रमाण्यकतन्निश्चयार्थं, 'व्यतिरेकी' व्यतिरेकिणो यथोक्तव्याप्तिज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकत्वाभ्युपगमः । 'संशयप्रसिद्धमिति अप्रामाण्यसंशयाक्रान्तनिश्चयविषयीभूतमित्यर्थः, 'तस्य च' तादृशनिश्चयस्य च, 'उक्तत्वात्' सकलप्रामाणिकैरुक्तत्वात्, 'तदभावाच्चेति वादिवाक्यात् साध्यप्रसिद्धेरसम्भवाच्चेत्यर्थः, ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेक्यनुमानपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः ।

उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरितिप्रतीतेः । नन्वयमन्योन्याभावो न

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं ।

'इतरसकलभेदस्येति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्येत्यर्थः, 'न जलादिरिति न पृथिवीतर इत्यर्थः । यद्यपि पृथिवीतरत्वस्य पृथिवीसामान्यभेदरूपस्य भेदविशेषणतया अतीन्द्रियपृथिवीघटितत्वात्तदवच्छिन्नान्योन्याभावोघटादौ कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्यः अन्यथा गुरुतरघटान्योन्याभावोऽपि लौकिकप्रत्यक्षगम्यः स्यात्(१) । तथापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्ववद्भेद एव पृथिवीतरत्वं तत्र च पृथिव्या न प्रवेश इति भावः । इदमुपलक्षणं पृथिवीतरत्वरूपेण पृथिवीतरस्य भेदत्वरूपेण भेदस्य च खण्डशः प्रसिद्धत्वेन विशिष्टे विशेषणमिति न्यायेन पृथिवीतरभेद इति निरधिकरणकसिद्धिसम्भव इत्यपि बोध्यं । अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभावप्रत्यक्षे तन्त्रमिति प्राचीनमते

---

(१) तथाच यथा गुरुतरघटान्योन्याभावस्य अतीन्द्रियगुरुत्वघटितत्वेन न प्रत्यक्षं तथा पृथिवीतरभेदस्यापि अतीन्द्रियपृथिवीघटितत्वेन न नप्रत्यक्षमित्याशयः ।

प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनो-

---

ग्रङ्कते, 'नन्विति, 'अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वादिति, अतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन पृथिवीतरत्वस्यापि अतीन्द्रियतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, 'परमाणुसंसर्गाभाववदिति, परमाण्वन्योन्याभाववच्चेत्यपि बोध्यं। ननु परमाणुसंसर्गाभावादेरपि घटादौ न कथं लौकिकाध्यक्षगम्यत्वं तत्र तदधिकरणविशेष्यक-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गक-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वोपलम्भसामान्याभावस्यैव तत्तदधिकरणेऽभावग्राहकत्वात्तस्य च तत्रापि सम्भवादित्यत आह, 'योग्यानुपलब्धेरिति तत्तदिन्द्रिययोग्यतासहिताया एव निरुक्तानुपलब्धेस्तत्तदिन्द्रियजाभावलौकिकप्रत्यक्षजनकत्वादित्यर्थः, तत्तदिन्द्रिययोग्यधर्मावच्छिन्नतत्तदिन्द्रिययोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वमेव चाभावस्य तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वं, तच्च विषयनिष्ठतया अभावत्वावच्छिन्नलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषादिरूपतत्तदिन्द्रियजाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुः परमाणुसंसर्गाभावादेः प्रत्यक्षानुत्पत्त्या तथैव कल्पनात्। गुरुतरत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकगुरुतरघटाभावादेः चाक्षुषादिलौकिकसाक्षात्कारवारणाय अवच्छिन्नान्तं प्रतियोगिताविशेषणं, घटत्वत्व-पटत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यातीन्द्रियतया(१)

---

(१) घटत्वत्वं घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वं तस्य च घटेतरान्तर्गतपरमाण्वाकाशादिरूपातीन्द्रियघटिततया अतीन्द्रियत्वमिति तात्पर्य्यं।

न्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीते-र्बाधकत्वेन वायुर्व्वातीति वह्निलिङ्गग्रहेऽपस्मीत्वादिति चेत्। न। योग्यानुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्व-

गुरुतरघटाभावादिवत्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकजात्यभावमा-त्रस्यैवाप्रत्यक्षत्वं सर्वसिद्धमेव दीधितिकृतापि पदार्थखण्डने तथा लिखनात् अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः किन्तु(१) घटत्व-पटत्वादिजातीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लौकिकप्रत्यक्षगम्यः जात्यभावप्रत्यक्षत्वप्रतिपादकः प्राचां ग्रन्थोऽपि तादृशजात्यभावपरः(२) इत्यतो न तद्विरोधोऽपि(३)। जातिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वञ्च(४) तादात्म्यसम्ब-न्धेन तत्तज्जातिरेवेति तद्योग्यमेव। तत्तद्गन्ध-तत्तद्रसवत्त्वाद्यव-च्छिन्नप्रतियोगिताक-तत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्य घ्राणज-रासनादिसाक्षात्-कारवारणाय वायौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषसाक्षात्कारवारणाय(५)

(१) नन्वतीन्द्रियधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यातीन्द्रियत्वे घटत्वं नास्ति इत्यादि प्रत्यक्षप्रतीतेः का गतिरित्यत आह, किन्त्विति।

(२) तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-घटत्वादिजात्यभावाभिप्रेत इत्यर्थः।

(३) न प्राचीनग्रन्थविरोधोऽपीत्यर्थः।

(४) ननु घटत्वगततद्व्यक्तित्वं तत्तादात्म्यविशिष्टघटत्वत्वं अतस्तद्दोषतादव-स्थ्यमित्यत आह, जातिनिष्ठेति।

(५) अनुद्भूतरूपस्य चक्षुर्योग्यत्वाभावात् रूपसामान्याभावस्य न चक्षु-र्योग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमिति तात्पर्य्यं।

विरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमा-
त्रम् अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ

च वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणं, तत्तद्गन्धवत्त्व-तत्तद्रसवत्त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्य चाक्षुषतावारणाय प्रथमं तत्त-त्पदं, द्वितीयतत्तत्पदञ्च तादृशस्यैवाभावस्य घ्राणज-रासनादिप्रत्यक्ष-तापत्तितादवस्थ्यवारणायेति भावः। नन्वेवं नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्ययो न स्यादित्यत आह, 'नयनेति, 'लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति लिङ्गग्रहजन्यत्वादित्यर्थः, नयनोन्मीलना-नुविधानन्तु लिङ्गग्रहार्थमिति भावः। निरुक्तयोग्यत्वस्य व्यतिरेक-व्यभिचारान्न कारणत्वसम्भव इत्याह, 'योह्यनुपलम्भ इति, 'हि' यस्मात्, 'यः' देशः, 'अनुपलम्भः' प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-संसर्गक-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तानिश्चयाभाववि-शिष्टः, न विद्यते उपलम्भोयत्र इति व्युत्पत्तेः, 'अधिकरण इति निर्द्धारणे सप्तमी, तथाचाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभाव-विशिष्टो योदेशः 'प्रतियोगिमत्त्वविरोधी' प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः, 'सः' देशः, 'अभावं ग्राह-यति' अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयो भवति, यथा योग्यद्रव्यवृत्तिगुण-कर्म-सामान्यादिकं रूपसामान्या-भावस्य, घटादिः स्नेहसामान्याभावस्य, तद्भूतरूपवान् परमाणुर्महत्त्व-सामान्याभावस्य, महानू वायुरुद्भूतरूपसामान्याभावस्य च लौकिक-

पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भव-

---

प्रत्यक्षविषयः, अयं गुणादिर्यदि चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववदुद्भूतरूपवत्समवेतत्वे सति रूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, घटो यदि महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति स्नेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, पृथिवीपरमाणुर्यदि उद्भूतरूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति महत्त्ववान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, महान्वायुर्यदि महत्त्वे सति चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, इत्यापादने मूलशैथिल्यविरहादित्यर्थः, 'न त्विति तु शब्दः अतइत्यर्थे, नातो निरुक्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः। ननु योग्यद्रव्यवृत्तिगुण-कर्म-सामान्यादिषु रूपसामान्याभावादीनां लौकिकप्रत्यक्षमेवासिद्धं परमाणुसंसर्गाभावलौकिकप्रत्यक्षवारणाय लाघवान्निरुक्तयोग्यताया एवाभावनिष्ठतया अभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पनादन्यथा तत्र तेषां लौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमे मनोवाय्वादावपि तेषां लौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय यत्राधिकरणे तादृशापादनं न सम्भवति अनन्ततत्तदधिकरणभेदस्याधिकरणनिष्ठतया वक्ष्यमाणक्रमेण तत्तदभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने महागौरवापत्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति निरुक्तयोग्यताया एवाभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वे इत्यर्थः, 'रूपाभावप्रतीतिवदिति, रूपाभावपदं महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावपरं घटादिवृत्तितत्तद्रूपाभावपरं वा, पूर्वपक्षिनये तस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्य-

द्दुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः स्यात्। न च पृथिवी जलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्ये-

---

त्वात् सिद्धान्तिनयेऽपि वायौ तत्प्रत्यक्षानभ्युपगमात्, 'पृथिवीत्वाभावप्रत्ययेति(१) तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषप्रसङ्गादित्यर्थः, निरुक्तयोग्यतायास्तादृशपृथिवीत्वाभावे सत्त्वात्।

ननु परमाणौ पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः किं परमाण्वंशेऽलौकिकरूप आपाद्यते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावेन समं लौकिकसन्निकर्षदशायां परमाण्वंशे उपनीतभानाद्यात्मकस्य पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषस्येष्टत्वात्। न च परमाणुघटितचक्षुःसन्निकर्षेण पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुष आपाद्यते इति वाच्यं। चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाद्यभावग्राहकतया तद्घटितसन्निकर्षेण तच्चाक्षुषासम्भवात् परमाणुसन्निकर्षदशायां पृथिवीत्वशून्ययोग्यपदार्थान्तरसन्निकर्षस्यावश्यकतया तदानीं पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वेन तच्च परमाणुघटितसन्निकर्षजन्यत्वाभावस्य शपथनिर्णेयत्वाच्चेति चेत्। न। परमाण्वाद्यंशे उपनीतभानात्मकोऽपि परमाण्वादिवैशिष्ट्यावगाहिपृथिवीत्वाद्यभावलौकिकचाक्षुषो न भवति इति सिद्धान्तात्, परमाणौ पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो न भवति

---

(१) पृथिवीत्वाभावप्रत्ययप्रसङ्गादित्यपि कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठो मथुरानाथस्वरसेनानुमीयते।

भ्योऽपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेति विशेषणं दत्त्वा समवा-
यभेदसाधनादन्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धि-

वायौ रूपसामान्याभावसाक्षात्कारो न भवतीत्यादिसकलप्रामाणिक-
सिद्धान्तप्रवादान्यथानुपपत्त्या तथैव सिद्धान्तस्य निर्णीतत्वादेवं सर्वत्र।
न चैवं सिद्धान्ते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानन्तरं पृथिवीत्वा-
भावसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या पृथिवीत्वाभावप्रकारेण परमाणोश्चा-
क्षुषो न स्यात् इति वाच्यं। तत्र पृथिवीत्वाभावनिष्ठालौकिकप्रका-
रतानिरूपितविषयताया एव परमाणावभ्युपगमात् तन्निष्ठलौकिक-
प्रकारतानिरूपितविषयतायास्तु सन्निकृष्टस्थूलजलमात्रवृत्तित्वादिति
भावः। एतच्चोपलक्षणं निरुक्ततत्तदिन्द्रिययोग्यत्वं तत्तदिन्द्रियजन्य-
लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं तत्तदिन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्काराप्र-
तिबन्धकत्वं वा, नाद्यः भूतलादौ घटादिसामान्याभावस्याप्यचाक्षुष-
तापत्तेः दैवात् त्वगादिमात्रगृहीतघटादिव्यक्तेरपि तत्प्रतियोगिकु-
क्षिनिक्षिप्तत्वात्। न द्वितीयः प्रतिबन्धकत्वाननुगमेनाननुगमताद-
वस्थ्यात् तत्तद्गन्धवत्त्व-तत्तद्रसवत्त्वावच्छिन्नतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्यापि
घ्राणज-रासनादिप्रत्यक्षविषयतापत्तेः द्रव्यस्य घ्राणजादिप्रत्यक्षप्रतिब-
न्धकत्वे मानाभावात् गन्ध-तत्समवेतघ्राणजादिकं प्रति घ्राणसंयुक्त-
समवाय-घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायादेर्हेतुतयैव द्रव्यस्य घ्राणजप्रत्यक्षा-
पादनासम्भवात्। ननु समानेन्द्रियजन्य-प्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टप्रतियोग्याहार्यारोपस्याभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुतया तदभावा-

रिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं। जलादिभिन्ना सती समवायभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरे-

---

देव जलपरमाणौ न पृथिवीत्वाभावलौकिकप्रत्यक्षं परमाणोरयोग्य-तया तत्र चक्षुषा पृथिवीत्वारोपासम्भवादित्यत आह, 'अधिकरण-इति जलपरमाणावित्यर्थः, 'प्रतियोगिसत्त्वञ्च' पृथिवीत्वाभावस्य प्रतियोगिसत्त्वञ्च पृथिवीत्वाभावस्य प्रतियोगिसत्वमपि, 'तर्कितं' विशेष्यतया सम्भवदाहार्य्यारोपकं। नन्वेवं तव नयेऽपि योग्या-धिकरणमादाय लौकिकसन्निकर्षदशायां उपनीतपरमाणुप्रका-रकौ न कुतः पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा वायौ रूपं नास्ति वायौ स्नेहो नास्तीत्याद्युपनीतवायुप्रकारकोरूपसामा-न्याभाव-स्नेहसामान्याभावयोर्न लौकिकचाक्षुषः, कुतो वा परमाणौ महत्त्वं नास्तीति मनसि महत्त्वं नास्तीत्युपनीतपरमाणु-मनः-प्रकारको न महत्त्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा मनसि पवनीय-परमाणौ वा नोद्भूतरूपाभावस्य लौकिकचाक्षुषः, अभावानां योग्य-त्वात् अन्यथा अन्यत्रापि तल्लौकिकचाक्षुषानुपपत्तेः विना च कार-णाभावं कार्य्याभावानभ्युपगमात्। अथ यस्मिन्नधिकरणे पक्षवृत्ति-धर्मविशेषितेन प्रतियोगिग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तविशेषि-तेन च तत्संसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वेन हेतुत्वात्त-दिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारवत्त्वमापादयितुं शक्यते तदधिकरण एव तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तदिन्द्रियजन्यतादृशाभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अन्यत्राधिकरण इति

क्तिसाध्यत्वात्। न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनं, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्ष

नियमः, यत्राधिकरणे तादृशापादनादिकं न सम्भवति तत्तदधिकरणभिन्नत्वस्वरूपस्याधिकरणयोग्यत्वस्याधिकरणनिष्ठतया तादृशविषयतासम्बन्धेन तत्तदिन्द्रियजन्य-तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुत्वादित्यश्च परमाण्वादावेव तादृशपृथिवीत्वादिमत्त्वे च चाक्षुषवत्त्वापादनासम्भवान्न तत्र चक्षुरादिना तदभावस्य योग्यस्यापि ग्रहः, किन्तु योग्यजलादावेव तद्ग्रहः, घटादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्नेहादिसामान्याभावस्तु चक्षुरादिना गृह्यत एव घटो यदि चक्षुरादिसंयुक्तत्वे सति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे च सति स्नेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् इत्यापादनस्य मूलशैथिल्यविरहात् व्यर्थविशेषणत्वेष्टापत्त्योः सम्भवेऽपि मूलशैथिल्यविरहादेवापादनादियोग्यतानपायात् आपत्त्यादेः सर्वत्रासम्भवात् व्याप्यादिभ्रमजन्यापाद्यव्यतिरेकादिभ्रमजन्यापत्त्यादेरतिप्रसक्तत्वाच्च योग्यताया एव यथोक्तनियमघटकत्वात् सा च प्रकृते व्याप्तिमात्रं, नन्विष्टापत्त्यादिविरहेऽपीति चेत्तर्हि चक्षुरादिना वाय्वादौ तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तम्भत्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षमपि न स्यात् वाय्वादौ स्तम्भत्ववत्त्वेन साक्षात् साक्षात्कारवत्त्वापादानासम्भवात् गृहादिधारकस्यैव स्तम्भपदवाच्यतया चक्षुःसंयुक्तत्वे पिशाचात्मकस्तम्भे मूलशैथिल्यादित्यतआह, 'यदि ह्येति, 'स्तम्भः पिशाचः स्यात्' चक्षुःसंयुक्तः कश्चित् पिशाचः स्तम्भः स्यात्, 'स्तम्भवदुपलभ्येतेति सोऽपि पिशाचः पिशाच-

तावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अतएवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागितिबुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वादंशतः

स्तम्भान्तरवच्चाक्षुषः स्यादित्यर्थः, स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः। 'न पिशाचानुपलम्भः स्यात्' न सर्व्वः पिशाचोलौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यात्, पिशाचत्वं लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वव्याप्यं न स्यादिति यावत्, तथाच पिशाचत्वस्य लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वान्यथानुपपत्त्या स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तीति यथोक्तनियमे न किमपि बाधकमिति भावः। वस्तुतस्तु पनसाम्रादिस्तम्भसाधारणस्य स्तम्भत्वस्य पिशाचवृत्तित्वे पनसत्वाम्रत्व-पिशाचत्वमादाय साङ्कर्य्यापत्तेः किन्तु स्तम्भत्वं आम्रत्व-पनसत्वादिव्याप्यं नाना, तच्च न पिशाचवृत्ति पिशाचोऽपि यदि स्तम्भस्तदा तद्व्याप्यस्तम्भत्वं पिशाचत्ववदतीन्द्रियमेव तदत्यन्ताभावो न क्वापि लौकिकाध्यक्षगम्य इति यथोक्तनियमे न किमपि बाधकं इत्येव तत्त्वं। यथोक्तनियमस्य प्रवृत्त्यवयवव्यावृत्तिरस्मत्कृते सिद्धान्तरहस्ये अभावग्राहकयोग्यताविचारे अनुसन्धेया। 'द्वादशभिन्नेति विशेषणमिति द्वादशभेदान्पक्षे विशेषणीकृत्येत्यर्थः, 'समवायभेदसाधनादिति समवायावृत्तिधर्मवत्त्वादिरूपसमवायभेदसाधकाद्धेतोरित्यर्थः, 'अन्वयिन एवेति अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानादेवेत्यर्थः, 'भेदसिद्धिरिति, अखिलेति शेषः, 'किं व्यतिरेकिणेतीति किं व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनेत्यर्थः। 'जलादिभिन्ना सतीति, विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य

सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात्। न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन

विधेये प्रकारत्वादित्यभिमानः, 'त्रयोदशभिन्नेतीति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः, 'व्यतिरेकिसाध्यत्वात्' व्यतिरेकिण एव साध्यत्वात्, एवकाराद्यथोक्तहेतुकान्वयिव्यवच्छेदः। 'सर्वा पृथिवीति, पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय सर्वपदं, 'इत्युद्देश्यप्रतीतेः' इत्याकारकफलीभूतानुमितिसमानाकारप्रतीतेः, पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदकक-पृथिवीतरभेदप्रकारकप्रतीतेरिति यावत्, तथाच तद्धर्मावच्छेदेन यद्धर्मधर्मितावच्छेदककानुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मधर्मितावच्छेदककसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया घटत्वावच्छेदेन घटे सिद्धिसत्त्वेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमितौ अविरोध इति भावः। ननु तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिं प्रति तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नस्वसमानविशेष्यताकसिद्धिरपि प्रतिबन्धिका अनित्ये वाङ्मनसे वाङ्मनोऽन्यतरत्वादित्यादौ वाक्त्वावच्छेदेन वाक्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धेरपि मनस्त्वावच्छेदेन मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तथाच घटत्वावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धिसत्त्वे पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वरूपेण घटे कथमनुमितिरित्यत आह, 'पक्षतावच्छेदकनानात्वे हीति तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वे सति तदन्यधर्मा-

संशय-सिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यं। सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च सामान्यतोघटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा अतस्तेन रूपेण संशय-सिषाधयिषे न स्तः पृथिवीत्वेन ते भवतः एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्व्वते वह्निसंशयवत्, यद्वा सर्व्वत्वेन

वच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितौ हीत्यर्थः, 'तत्' तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नस्वसमानविशेष्यकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं, 'उद्देश्यायाः' उद्देश्यानुमितिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यिकायाः, उद्देश्यानुमितिश्च मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिः, 'सिद्धत्वात्' सत्त्वात्, 'अंशतः सिद्धसाधनं' अंशतः सिद्धेरेवोपधायकं साधनं, वाक्यत्व-मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितेरनुपधायकं साधनमिति यावत्। ननु लाघवात्तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तद्धर्मिकानुमितिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकता धर्मिविशेषान्तर्भावस्याबश्यकत्वादित्यत आह, 'अन्यथेति यदि तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तद्धर्मिकानुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वं तदेत्यर्थः, 'अनुमानमात्रेति हेतु-साध्यसहचारघटकतया अधिकरणत्वरूपेण निखिलसाध्याधिकरणे साध्यवत्त्वविषयकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिमात्रोच्छेदापातादित्यर्थः, 'पक्षस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी, 'सिद्धस्यैव' सहचारघटकतया निश्चितस्यैव, 'साध्यत्वात्' तादृशानुमितौ विधेयत्वात्। 'न चेति,

रूपेण न पक्षता सर्व्वंचाविप्रतिपत्तेः घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरं, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमात्। तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं

सन्देह-सिषाधयिषयोरन्यतरस्य पक्षतात्ववादिनां प्राचां नय इति शेषः, 'पक्षः' अनुमित्युद्देश्यः। 'सर्वा पृथिवीति सकलपृथिव्या विशेष्यत्वस्फोरणाय सर्वपदं, पृथिवीत्वरूपेण सकलपृथिवीविशेष्यकेतरभेदसंशयस्येत्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति पृथिवीत्वावच्छिन्नसकलपृथिवीविशेष्यकसिद्धित्वप्रकारकसिषाधयिषायास्येत्यर्थः, 'सामान्यतः' पृथिवीत्वरूपेण, ननु घटे विशेषदर्शन-सिद्धिसत्त्वेन कथं संशय-सिषाधयिषयोस्तद्विषयत्वं ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादित्यत आह, 'घटत्वेनेति, 'सिद्धिर्वेति, 'अत इति, 'पर्वते' पर्वतत्वविशिष्टे, इदमुपलक्षणं प्रत्यक्षतः सिद्धिसत्त्वेऽपि अनुमितित्वादिरूपेण संशय-सिषाधयिषयोर्बाधकाभावाच्च, समानधर्मिकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वमते समाधत्ते, 'यद्देति, 'सर्वत्वेनेति तस्याः पृथिव्या न पक्षतेत्यर्थः, 'अविप्रतिपत्तेः' असंशयात्, 'विप्रतिपत्तौ' संशये, 'सामान्य इति, सन्देहाविशेष्येऽपीति शेषः, 'इतरभेदसाधने' इतरभेदानुमित्यभ्युपगमे, 'अर्थान्तरं' सिद्धान्तान्तरं, अपसिद्धान्त इति यावत्,

व्यतिरेकिणा, घटसाधारणपक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्वं हि तत्रा-तन्त्रं, किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकं। न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्व्वं गृहीतं यत्र साध्यं पश्चात् स्मर्य्यते तत्र हेतु-साध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यवतार-इति वाच्यं। हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवी-त्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भा-

---

तद्धर्म्मिकानुमितौ तद्धर्म्मिकसंशयस्यैव प्राचीनमते पक्षतात्वादिति भावः। 'अविप्रतिपत्तेरिति यथाश्रुतन्तु न संगच्छते स्वार्थानुमाने विप्रतिपत्त्यभावेन विप्रतिपत्त्यभावस्य पक्षताभावाप्रयोजकत्वात्। 'सामान्येति सकलपृथिवीनिष्ठेनेत्यर्थः, 'विप्रतिपत्तिविषयः' संशय-विषयः, 'पक्षता' पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वेनानुमित्युद्देश्यता, 'अननुगमादिति सर्व्वेतरभेदस्यानिश्चयादित्यर्थः। शङ्कते 'तर्ही-त्यादिना 'चेदित्यन्तेन, 'किं व्यतिरेकिणेति किं व्यतिरेकव्याप्त्युप-न्यासेनेत्यर्थः, अत एवाग्रे व्याप्त्युपन्यासस्येति संगच्छते, पूर्व्वमतेऽप्यनु-मितित्वमुपपादयति, 'अभेदानुमानवदिति अयं घटः पूर्व्वानुभूत-घटाभिन्नः तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिस्थैर्य्यसाधका-भेदानुमानवदित्यर्थः। 'पृथिवीत्वाग्रहइति यत्र स्थले पूर्व्वं गृहीतं साध्यं उद्बोधकमहिम्ना पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्य्यते इत्यर्थः, साध्यस्य प्रत्यक्षतादशायां पृथिवीत्वस्यापि प्रत्यक्षमावश्यकमतः स्मरण-पर्य्यन्तानुधावनं, 'व्यतिरेक्यवतारः' व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासः। 'घट-

वादिति चेत्, सत्यं, अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापर्य्यनुयोज्यत्वात् तदुक्तं, आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः, केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम्। अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वासाधारण्ये।

इति, इदञ्च घटसाधारणपक्षतादशायामित्युक्तं, अन्यथा तु अन्यस्मिन् पक्षे बोध्यं। 'पृथिवीत्वपक्षेति, पक्षतावच्छेदकप्रकारेण पक्षज्ञानस्यावश्यकत्वात् इति भावः। 'इतरभेदेति, तथाच पक्षस्यैव अन्वयिदृष्टान्तत्वं सम्भवतीति भावः। न च प्रत्यक्षतः पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदग्रहो नावश्यकः प्रतियोगिज्ञानस्य तदा अभावादिति वाच्यं। व्यतिरेकव्याप्तिघटकत्वेन तज्ज्ञानस्य तदानीमावश्यकत्वादिति भावः। 'अन्वयितुल्यतयेति यथा अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरहस्थलेऽनुमितिजनकत्वमनुभवसिद्धं तथा अन्वयव्याप्तिज्ञानविरहस्थले व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकतया अनुभवसिद्धतयेत्यर्थः, 'अन्वयाप्रतिसन्धानेति अन्वयानुपन्यासदशायामित्यर्थः, तदुपन्यासदशायान्तु अधिकेन निग्रहात् पर्य्यनुयोगो भवत्येव इति भावः। 'अयमिति अन्वयिनैव इतरभेदसिद्धौ किं व्यतिरेक-

यद्वा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यं। न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः। वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेत्। न। पृथिवी त्रयोदशाभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः। नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत्। न। अप्रयोजकत्वात् प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वशब्दा-

---

व्याप्त्युपन्यासेनेति सुहृदुपदेश इत्यर्थः, एतदाशङ्कया असद्युक्तिकलादिति भावः। 'केवलव्यतिरेकिलक्षणमिति केवलव्यतिरेकिस्वरूपमित्यर्थः, 'निर्व्यूढमिति, अन्वयाप्रतिसन्धानदशायामपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तस्यापि हेतुत्वादिति भावः। 'प्रसिद्धाः' प्रत्येकवैधर्म्यलिङ्गकानुमित्यादिना प्रसिद्धाः, 'पृथिव्यां साध्यन्त इति पृथिव्यां त्रयोदशत्वरूपेण साध्यन्ते इत्यर्थः, प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे अग्रे 'नान्वयित्वासाधारण्ये' इत्यसङ्गतेः। न च त्रयोदशान्योन्याभावानां प्रातिस्विकरूपेण त्रयोदशप्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकत्रयोदशत्वप्रकारेण सिद्ध्यभावात् कथमनुमितिरिति वाच्यं। भिन्न-भिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां त्रयोदशत्वादिना

श्रयत्वादेः[१] अतिरिक्तं विनानुपपत्तेः। नन्वितरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात्, यदि च तेन समं स्वरूपभेद एव साध्यः तदाननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः, भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलादभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित्, तन्न, अपसिद्धान्तात्। अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च इति चेत्। न। इतरभावान्यो-

---

ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्थघटयोर्द्वौ घटादिरिति प्रतीतिवत्, 'जलादिमिलितेति आकाशेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावानुमित्यसम्भवेऽपीत्यर्थः, आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तत्रैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवादिति भावः। त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्ता एकत्रैव तेषां प्रसिद्धिमाह, 'जलमिति तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगीत्यर्थः, यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य त्रयोदशभेदस्याप्रसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात्, इदञ्च प्रमाणान्तरेण पृथिव्यां द्वादशभिन्नत्वस्य प्रसिद्धिदशायां बोध्यं, 'त्रयोदशभिन्नत्वमिति त्रयोदशत्वरूपेणेत्यर्थः। शङ्कते 'वस्तुगत्येति, 'पृथिवी त्रयोदशभिन्नेतीति पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः। 'प्रकृते चेति 'यदा जलं' इत्यत्रेत्यर्थः, 'अनुभूयमानेति तेजःप्रभृतिद्वा-

---

(१) पृथिवीत्वाश्रय-शब्दाश्रयत्वादेरिति क०, ख०, ग०।

न्याभावस्य साध्यत्वात्। न चैवमभावादविवेकतादवस्थ्यं, तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात्।

अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्म्मात्यन्ताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्म्मात्यन्ताभावयोगो वा एते चाभावा-जलत्वं न घटादौ घटादिजलात्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः(१) क्वचित्तत्तद्वैधर्म्म्यादेव प्रसिद्धा इति ना-

दशभिन्नपृथिव्यादौ अनुभूयमानस्येत्यर्थः, 'पृथिवीत्वेति तेजःप्रभृतिदशादशभिन्नपृथिवीनिष्ठान्योभावानुमानमधिकृत्य, 'शब्दाश्रयत्वेति आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिदशादशभिन्नाकाशनिष्ठान्योन्याभावानुमानमधिकृत्येति, 'अतिरिक्तमिति पृथिव्यादेर्जलाद्यतिरिक्तत्वं विनेत्यर्थः। त्रयोदशत्वरूपेण त्रयोदशभेदाः साध्या इति द्वितीयकल्पे शङ्कते, 'नन्विति, इतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साध्यत्वे एतदाशङ्काया असङ्गतेः तत्राभावाभावप्रतियोगिकस्यैकत्वादिति मन्तव्यं, 'अभावान्तरेति अधिकरणातिरिक्तभेदेत्यर्थः, 'स्वरूपभेद इति अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः, 'अननुगमादिति अधिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशत्वरूपेण साध्यत्वासम्भवादित्यर्थः। अत्र कस्यचित् समाधानमाशङ्कते, 'अबाधितेति

(१) प्रत्यक्षादेवेति घ० ।

प्रसिद्धिः। तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत्, किमेतावता, न हि तावद्वैशिष्ट्यमच साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तच तच प्रसिद्धा एव तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम् अन्यथा सिद्धसाधनात्, मिलितानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः। न च हेतोरसाधारण्यं, तावदभावयोगी ह्यच सपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्

अभावत्वांशे अबाधितप्रत्ययेत्यर्थः, 'अस्ति' अतिरिक्तोऽस्ति, अयमेकदेशिनं प्रति नापसिद्धान्त इत्यत आह, 'अनतिप्रसक्तेति, 'मानाभावादिति। न चाभावत्वांशे अबाधितोक्तप्रत्यय एव मानमिति वाच्यं। इदमिदं भवतीति प्रतीतिसाचिकस्याभावत्वस्य भावे स्वीकारात् अतिरिक्तधर्मिकल्पनामपेक्ष्य लाघवादिति भावः। 'स्वरूपभेदस्येति अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वरूपेणेत्यर्थः, 'अन्वयिनेति भावत्वहेतुकान्वयिनेत्यर्थः, 'व्यतिरेकिणेति पृथिवीत्वादिहेतुकव्यतिरेकिणेत्यर्थः, न चासाधारण्यं, अन्यच साध्यानिर्णयदशायामनुमानप्रवृत्तेः, इदमुपलक्षणं अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वे सति जलादिचयोदशान्योन्याभावस्य साध्यत्वे प्रथमानुमानेनाप्यभावभेदः सिध्यतीति मन्तव्यं।

'पृथिवीत्वभिन्नेति पृथित्वासमानाधिकरणेत्यर्थः। नन्वचाप्यसिद्धि-

साध्यतायास्तावत्यपर्य्याप्तेः[१]। यद्वा जलत्वात्यन्ताभाव-स्तेजस्त्वात्यन्ताभावाधिकरणावृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्[२], एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि तत्र साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः।

रित्यस्वरसेनाह, 'जलत्वादीति, 'तावन्तः' त्रयोदशेत्यर्थः, 'तत्तदसाधारणेति जलाद्यसाधारणेत्यर्थः, 'योग इति, पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसम्बन्धाभिधानं न तु सम्बन्धपर्यन्तं साधनं, तथा सति 'न हि तावद्वैशिष्ट्यं' इत्यग्रिमग्रन्थविरोधात्। न चैवं पूर्वाभेदः, अत्र जलत्वादिनियतस्नेहाद्यभावोऽपि साध्य इति पूर्वतो भेदात्, 'क्वचित्' मनस्त्वात्यन्ताभावादौ। प्रकृते, 'तावतामिति, 'अन्ययेति पक्षधर्मताबललभ्यस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धिरपि यद्युक्तं तदेत्यर्थः, ननु जलत्वादिप्रतियोगिकतावदत्यन्ताभावाः प्रत्येकमेव साध्याः अनुमितिः परामर्शस्य समूहालम्बनरूप इत्युक्तौ असाधारण्यं मिलितत्वरूपेण साध्यतायान्तु अप्रसिद्धिः तेन रूपेण कुत्राप्यसिद्धेरित्यत आह,

---

(१) तावति न पर्य्याप्तेरिति घ०।

(२) 'घटात्यन्ताभाववदिति क-ख-गचिह्नितपुस्तकपाठः परन्त्वयं न समीचीनः 'पदार्थविभाजकधर्म्मात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः' इति कस्यचिद्व्याख्यानस्यासङ्गत्यापत्तेः दृष्टान्तस्य घटात्यन्ताभावस्य पदार्थविभाजकधर्म्मात्यन्ताभावत्वविरहेण हेतुवैकल्यप्रसङ्गात्। घटत्वात्यन्ताभावरूपदृष्टान्तस्य घटत्वस्य साक्षात्पदार्थविभाजकत्वाभावेऽपि परम्परया पदार्थविभाजकत्वात् न हेतुवैकल्यमिति ध्येयम्।

किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धा एव ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि सुग्रह एव। ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति चेत्। न। इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदः(१) जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् चतुर्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात् चतुर्दशभेदानां

'मिलितानामपीति त्रयोदशत्वाद्यवच्छिन्नानामपीत्यर्थः, 'यत्किञ्चिदेकेति(२)यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नत्वमित्यर्थः, स च प्रकृते त्रयोदशत्वादिसंख्यासमानकालीनमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेवेति भावः। 'स चेति, भिन्न-भिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां मानसोपस्थित्या अपेक्षाबुद्धिविषयत्वप्रकारेण ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्थघटयोर्द्वौ घटाविति प्रतीतिवदिति भावः।'तावदभावयोगीति तावदभाववत्तया निश्चितइत्यर्थः, 'कतिपयाभाववान्' कतिपयाभाववत्तया निश्चितः, 'साध्यताया इति साध्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया निश्चितस्य सपक्ष इति भावः, 'अत्यन्ताभावत्वादिति तेजस्त्वानियतात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः, तेन तेजोऽन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादौ वस्तुतस्तेजोऽविषया च या चतुर्दशविषया धीव्यक्तिस्तद्विषयत्वात्यन्ता-

---

(१) न च तेजःप्रभृत्यभेद इति ख०, ग०। स च न तेजःप्रभृत्यभेद-इति घ०।

(२) 'किञ्चिदेकधर्म्मावच्छेदोऽपि' इत्यत्र 'यत्किञ्चिदेकधर्म्मावच्छेदोऽपि' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठ एतेनानुमीयते।

चैकत्र वृत्तौ न विरोधः। यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतर-भिन्ना तत्साध्याधिकरण-पृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरण-वत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति, तन्न, अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा जला-दावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात्। एवं तर्हि पृथिवी जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति-सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत्। न। अजलस्य घटादेः प्रत्य-क्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य

भावादौ च न व्यभिचारः, पदार्थविभाजकधर्मात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः इति कश्चित्। 'तत्रेति जलत्वात्यन्ताभाव इत्यर्थः, 'क्वाप्रसिद्धिरिति, तेजस्त्वात्यन्ताभाव-वायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्य-न्ताभावस्यैव साध्यत्वादिति भावः।

अन्येतुमतं समाप्य प्रकारान्तरेण साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति,'किञ्चेति, 'ते चेति, पृथिवीतरत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यतिरेकिधर्मत्वात् इत्यत्र तात्पर्य्यं, अन्यथा इतरप्रतियोगिकभेदप्रसिद्धावपि तेजस्त्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धेरिति ध्येयं। 'न तु तेजःप्रभृतीति, प्रातिस्विकरूपेण चतुर्दशभेदानामभावः साध्य इत्यभिप्रायेणेदं दूषणं, अन्यथा पृथिवीतरभेदाभावस्य पृथिवीतरत्वस्य जले सत्त्वादसङ्गतेः। बाधमप्याह, 'चतुर्दशेति, अभावमादाय चतुर्दशत्वं बोध्यं, स्थापनानु-माने बाधमुद्धरति, 'चतुर्दशेति। 'जलादावपीति, तत्रापि तत्साध्या-

न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव। ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्य्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरूपणं, नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात्, नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः। अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्य्यत्वात् तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीव-

---

धिकरण-जलाद्यन्यतरत्वस्य लिङ्गत्वसम्भवादिति भावः। इदमापाततः जले पृथिवीतरभेदस्य बाधेनासिद्धेः जलेतरभेदसिद्धौ च इष्टापत्तेः। वस्तुतस्तु पृथिवीतरभेदस्य विप्रिय्य कुत्राप्यधिकरणेऽसिद्धेः सिद्धौ चान्वयप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वाच्चेत्येव द्रष्टव्यं। 'एवं' व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे, 'व्यतिरेकव्यभिचारादिति साध्याभावस्य हेत्वभावव्यभिचारित्वादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यं, 'तदनवधारणे त्विति पृथिवीत्वस्यानवधारणे त्वित्यर्थः। 'इच्छादीति, अवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुरिति भावः। 'साध्याप्रसिद्धाविति, सात्मकत्वस्य जीवच्छरीरमात्रवृत्तित्वात्तस्य पक्षत्वादिति भावः। 'व्यतिरेकादीति, 'आदिना साध्यवैप्रिय्यस्य परिग्रहः, 'तस्येति, तदभावस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः। अप्रसिद्धाभावसाध्यके व्यतिरेक्यस्त्वित्यत आह, 'सात्मकत्वेति, 'कार्य्यत्वादिति भावकार्य्यत्वा-

च्छरीरे साध्यत इति चेत्, यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततोहेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं, ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् आत्म-मनसोस्तथात्वेऽप्यकार्य्यत्वादिति चेत्। न। शरीरादन्यत्रासिद्धेः, तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात्। इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो

दित्यर्थः। शङ्कते, 'ज्ञानेति, चक्षुःसंयोगाश्रयत्वेन घटादेः सात्मकत्ववारणाय 'ज्ञानसमानाधिकरणेति, आत्म-घटादिसंयोगादिमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः 'ज्ञानकारणेति, तादृशसत्त्वादेर्घटादौ सत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमतः 'संयोगेति, आत्म-मनसोर्वारणाय 'कार्य्यत्वमिति। न च प्राणेऽतिप्रसङ्गः, आत्म-प्राणसंयोगस्याहेतुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। 'शरीरादन्यत्रेति, न च राहोः शिरसि तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यं। पक्षादन्यत्राप्रसिद्धेरित्यर्थात् चेष्टावत्त्वेन तस्यापि पक्षत्वात्। शङ्कते, 'इच्छाया इति, 'इष्टः' जातः, 'तद्व्यतिरेक इति स एव च सात्मकत्वमिति भावः। 'अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिवेति, यद्यपि व्याप्तिज्ञाने साध्यसंसर्गस्यावश्यंभानात् कथं साध्यसंसर्गोऽप्रसिद्धः। न च निरधिकरणकसाध्यप्रसिद्ध्या साध्याभाव-हेत्वभावयोर्व्यापकत्वग्रहसम्भवान्न संसर्गप्रसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वेन तद्भानावश्यंभावात्। न च तथापि अप्रसिद्धाभावसाध्यकव्यतिरेकिणि अप्रसिद्ध एव साध्यसंसर्गो

घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत्। न। इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा असिद्धि-व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्। अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत्। न। व्यति-

---

भासत इति वाच्यं। पूर्वपक्षिणा तदनङ्गीकारात् तस्य च मतान्तरत्वात्। तथापि साध्यसंसर्गप्रसिद्ध्यसहकारेण साध्यसंसर्गमिव साध्यप्रसिद्धिं विनैव साध्यमपि साधयति व्यतिरेकीत्यर्थः, साध्यसंसर्गस्य प्रसिद्धि-सत्त्वेऽपि तत्त्वेनासहकारादिति भावः। 'असाधरणेति, 'इच्छा-ऽसमवायीति, भावकार्यत्वादिति शेषः, एतत्सिद्धिश्च वक्ष्यमाणानु-माने सासमवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धोपाधित्वनिरासार्थं साधन-व्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते। केचित्तु 'इच्छासमवायिकारणेति अकार-रहितः पाठः, तत्सिद्धिश्च ससमवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धो-पाधित्वनिरासार्थं साधनव्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते। 'इच्छात्वमिति, व्यक्तिपक्षके विभागजे च शब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातेः पक्षत्वमुक्तं(१), 'नित्येन्द्रियेति, संख्यात्व-पृथक्त्वादौ व्यभिचार-

---

(१) तथाच इच्छा संयोगासमवायिकारणिका नित्येन्द्रियग्राह्यविशेष-गुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वात् शब्दवत् इत्यनुमाने विभा-गासमवायिकारणके शब्दे संयोगासमवायिकारणकत्वरूपसाध्या-भाववति हेतोर्वर्त्तमानत्वेन व्यभिचारप्रसङ्ग इति जातेः पक्षत्वानु-सरणमिति भावः।

रेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्म्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति। उच्यते। इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत् स चासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात् आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादितीच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वं सात्मकत्वं शरीरे साध्यते। यद्वा आत्मानीच्छाधारता महत्-

---

वारणाय वृत्त्यन्तं, स्नेहत्वे व्यभिचारवारणाय 'नित्येन्द्रियग्राह्येति विशेषगुणविशेषणं, नित्येन्द्रियग्राह्यत्वञ्च तन्मात्रग्राह्यत्वमतो न मनसोग्राह्यत्वेन तस्य तद्दोषतादवस्थ्यं, आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे संख्यात्वे व्यभिचारादाह 'विशेषेति, शब्दजशब्दादिमात्रवृत्तिजातिविशेषे व्यभिचारादाह, 'गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति, तत्त्वञ्च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वं, अन्यथा गुणत्वव्याप्यान्यतरत्वादिव्याप्यत्वादसिद्ध्यापत्तिः, जातिपदञ्च शब्दजशब्द-संख्यान्यतरत्वादौ व्यभिचारवारणाय, समवायसम्बन्धेन विशेषगुणवृत्तित्वलाभाय वा, अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितया संख्यात्वे व्यभिचारतादवस्थ्यादिति संक्षेपः। 'अतिप्रसङ्गादिति अन्यावच्छेदेनापीच्छोत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः, असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्यैव इच्छाद्यवच्छेदकत्वनियामकत्वादित्यभिमानः, 'इच्छाऽसमवायिकारणेति। न च तादृशसंयोगाद्यवच्छेदकत्वेन प्रकारेण

संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम्, अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं वा सात्मकत्वं स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचया-

---

साध्यं नोक्तानुमानात् प्रसिद्धमिति वाच्यं। तदनन्तरं मनसा तथा प्रसिद्धेः। 'यद्वेति, इच्छाधारतायाः शरीरे व्याप्यवृत्तेर्न महत्संयोगोऽवच्छेदक इत्यतः 'आत्मनीति, 'महत्संयोगेति, 'महत्पदं मनोयोगावच्छेद्यत्वेनार्थान्तरवारणाय, ईश्वरज्ञानादेर्व्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय 'जन्येति, रूपाद्याधारतावारणाय 'विभ्विति, आत्मवृत्तिद्वित्वाद्याधारतावारणाय 'विशेषेति, आधारता च समवायावच्छिन्ना विवक्षिता नातः शरीरवृत्तीच्छाद्याधारतायां व्यभिचार इति मन्तव्यं, 'सामान्यत इति सिद्धसाधनशङ्कावारणाय, 'इच्छाधारतेति 'इच्छाधारताघटकः' इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायिद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद्वत्वमित्यर्थः,. आत्मन्यतिप्रसक्तेः वारणाय निरूपितेत्यन्तं, स्वनिरूपितसंयोगवत्त्वञ्च स्वस्मिन्नास्तीति भावः। अत्रापि साध्यतावच्छेदकप्रकारेण प्रसिद्धिर्मनसा द्रष्टव्या। 'अत एवेति ज्ञानाधारता महत्संयोगावच्छेद्या शरीरवत्त्वात् स च महत्संयोगो ज्ञानसमानाधिकरणः तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकत्वात् ज्ञानकारणञ्च अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकात् तदाश्रयोमहान्कार्य्यः आत्मसंयो-

दिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमं-त्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छादिविरहात् इच्छा-दिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसं-योगविरहानुमानं कार्य्याभाववति कारणाभावनियमात्। न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः[१] किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं। शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यक-

---

गिमत्त्वादित्यनुमानेन प्रसिद्धिसम्भवादेवेत्यर्थः। ननु सात्मकत्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धावपि नैरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह, 'स्वशरीर इति, 'चेष्टेति चेष्टावयवोपचयाद्यन्यतमव्याप्यत्वग्रहादित्यर्थः, तेन निष्क्रियविनष्टशरीरे न व्यभिचारः, 'चेष्टादिविरहेण' चेष्टाद्यन्यतमसामान्याभावेन शरीरबाधकाभावेन, 'शरीरे बाधकेति शरीरवृत्तित्वाभाववत्तया अप्रमितत्वादित्यर्थः। 'संस्काराजन्येति वेगजकर्मणि व्यभिचारवारणाय, गुरुत्व-द्रवत्वाजन्येत्यपि बोध्यं, तेन पतन-स्यन्दनयोर्न व्यभिचारः, 'एवञ्चेति, सत्यन्तमात्रस्यात्मन्यपि सत्त्वात्तद्व्यावृत्तये 'शरीरत्वमिति, तेन शरीरावयवे न व्यभिचारः। 'आत्मभिन्नेति, आत्मनः सात्मकत्ववारणाय सत्यन्तं, मृतशरीरस्यापि कदाचिद्भोगाधारतया तद्व्यावृत्तये 'आत्मविशेषगुणकारणेति, कारणत्वं फलोपधायकत्वं तेन शरीरात्मसंयोगत्वेन तस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः, मृत-

---

(१) सिद्धसाधनादिति घ०।

बुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनानुपपत्तेः उपायान्तरस्योपायान्तराद्दूषकत्वाच्च । यद्वा . चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्य्यवस्यति प्रयत्नान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात्, एवं चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः(१) चेष्टाविरहात्तदसमवायिकारण-

---

शरीरात्मसंयोगजनकं तदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवस्य मृतशरीरावयवात्मविभागकारणमृतशरीरात्मसंयोगमादाय मृतशरीरस्य च सात्मकत्ववारणाय 'विशेषेति, भेरीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्ववारणाय 'आत्मेति । यद्यपि तस्यापि स्वगोचरप्रत्यक्षजनकत्वेन जीवच्छरीरे मृतशरीरसंयोगस्य दुःखजनकत्वेन च तद्दोषतादवस्थ्यं तथापि आत्मविशेषगुणपदं प्रयत्नपरमित्यदोषः । आत्मवृत्तित्वेन संयोगे विशेष्य इत्यपि केचित् । मनसः सात्मकत्ववारणाय 'भोगानधिकरणवृत्तीति, नञ्द्वयस्याप्येतदेव फलमिति संक्षेपः । 'प्राणान्यत्वे सतीति, प्राणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, नाड्यादौ व्यभिचारवारणाय 'ज्ञानकारणीभूतेति, चक्षुःसंयोगादिमादाय तद्दोष-

---

(१) चेष्टाविरहस्य घटादौ प्रत्यक्षसिद्धेरिति घ० ।

संयोगविरहेऽपि सुग्रहः। यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, आत्म-प्राणसंयोगः प्राण-मनःसंयोगो वा शरीर-प्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदिति तार्किकी रीतिः[१]। अथेच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथानाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्य-

---

तादवस्थ्यं अतः 'प्राणेति, नन्वात्म-मनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचारइत्यत आह, 'आत्म-प्राणेति। न च शरीर-प्राणसंयोगस्य न शरीरप्राणसंयोगत्वेन हेतुत्वं गौरवात् किन्तु प्राणसंयोगत्वेनैव यत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्र समवायेन प्राणसंयोग इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः, तथाचात्म-प्राणसंयोगादिरपि ज्ञानस्वरूपयोग्यएवेति व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यं। फलोपधानस्य विवक्षितत्वात्। तच्च कार्य्य-कारणभावघटकसम्बन्धेन ज्ञानसमानाधिकरणत्वे सति ज्ञानजनकत्वमिति न कोऽपि दोष इति भावः। ननु भोगानधि-

---

(१) तार्किकनीतिरिति क०, ख०, ग०।

तिरेकाद्यनिरूपणात् । स्यादेतत् इच्छायाद्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्म्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात्[१] इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथ वा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्व्ववत् संशयादष्टद्र-

---

करणावृत्तिः संयोगोऽसिद्धः भोगसमवायिकारणस्यैव भोगाधारत्वात् संयोगस्य तन्मात्रावृत्तित्वादित्याशङ्क्य उक्तसाध्योपपत्तये शरीरस्यापि भोगाधारत्वं साधयति, 'भोगाधारत्वमिति भोगासाधारणाधारत्वमित्यर्थः, तेन कालादिवृत्तितया न सिद्धसाधनं, 'सकलेति, न च भोगाधिकरणेत्यस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । समुदायस्य भोगाधिकरणत्वव्यापकत्वादित्यर्थत्वात् । नन्विदं सन्दिग्धानैकान्तिकं साध्याभाववत्तया निश्चिते संसार्य्यात्मत्वे एतदनुमानात्पूर्व्वहेतोः सन्देहादित्यत आह, 'तार्किकेति अनुभवमूलिका रीतिरित्यर्थः, शरीरे सुखमित्यनुभवात् शरीरेऽपि भोगाधार-

---

(१) 'इच्छाष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात्' इत्ययं पाठः क-ख-चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

व्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धमिच्छायाः साध्यते संशय-प्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञान-मात्रस्य कारणत्वात्। न चैवं संशयादेव पक्षे साध्य-सिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं, निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति। मैवं। संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेक-तद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भावात्। किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानु-पलम्भात् साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भासम्भवात्। नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्व-निश्चयाभावात्। न च यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या-

---

त्वसिद्धौ संशयात्मत्वे हेतोर्व्यतिरेकनिर्णयेन व्यभिचारसन्देहा-भावादिति भावः। 'अनुमित इति गुणत्वेनेति शेषः, 'आश्रितत्वा-दीति आश्रयत्वादीत्यर्थः, 'द्रव्योपस्थितिरिति, तद्वृत्तित्वञ्च इच्छायां द्रव्यत्वे च प्रतीतमेवेति भावः। नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण यथोक्तसंशयान्न प्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा साध्यतावच्छेदकांशे निश्चयात्मकसाध्यज्ञानं विना कथं व्यतिरेक-व्याप्तिग्रहः तस्य साध्यतावच्छेदकांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वा-दित्यस्वरसादाह, 'अथ वेति, ननु कोटितावच्छेदकप्रकारेण कोटि-प्रसिद्ध्यभावात् कथमयं संशयः तत्प्रसिद्धौ च तत एवानुमानसम्भवे

श्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्य्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्य्यं करोति, अत एवैतादृश-संशयोपस्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तं, तद्वि-पर्य्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यं। साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चय-तन्मूलतर्कानवतारात्, अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोद-यस्तर्कोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेक-निश्चायकत्वमिति। उच्यते। इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथि-व्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभि-न्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधक-

---

किमन्तर्गतेनाच तत्संशयेनेति चेत्। न। इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्त-वृत्तित्व-तदभावकोटिकेन संशयेन उपनयबलादष्टद्रव्यातिरिक्ते द्रव्य-त्वस्य विषयीकरणात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रसिद्धिरित्यभिप्रा-यात्। नन्विदमयुक्तं इच्छायां साध्यसन्देहेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनि-श्चये बाधकाभावात्, न ह्येकत्र सन्देहे सर्व्वत्र सन्देहः, पार्थिवरूपादि-संशयसत्त्वेऽपि वायौ तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वादित्यत आह, 'किञ्चे-ति, 'साध्यनिश्चयं विनेति, प्रतियोगि-तद्व्याप्येतरसकलतन्निश्चायकसम-वधाने प्रतियोग्यनुपलम्भरूपस्य योग्यानुपलम्भस्य तन्निश्चयाप्रसिद्धाव-सम्भवादिति भावः। इदमापाततः इदानीं निश्चयत्वस्य योग्यानुपल-

सत्त्वाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्, तथापीच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धैव दृष्टान्तसिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेत्। न। अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात्। न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तत्वसाधारण्यं,तद्धि साध्य-तदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्या-

---

भावतन्त्रत्वात् कादाचित्कस्य तस्याचापि भावात्, 'व्यापकाभावादिति साध्यव्यापकाभावादित्यर्थः; साध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणमिति शेषः। भ्रान्तः शङ्कते, 'न चेति, 'रूपवदितीति, 'प्रतिकूलतर्केत्यनेनान्वयः, 'एतादृशसंशयेति प्रागुक्तक्रमेण इच्छा नवद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न वेति संशयेनोपस्थितेत्यर्थः।'साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति, आपादकनिश्चयस्य तर्कं प्रति हेतुत्वात् इति भावः। 'इच्छाश्रयेति गुणत्वहेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमानेनेति शेषः, 'इच्छाधारताभाव इति, इदञ्चाग्रिमहेतुसिद्ध्यर्थं, 'पृथिव्यादीति पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यधर्म्मवत्त्वादित्यर्थः, स च गन्धाभावादिरिति शेषः,'द्रव्यवत्त्वमिति वृत्तितासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'प्रसि-

भावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे तत्सत्त्वात्, अत एव 'यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतरति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तं सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा। अथाष्टद्रव्यबाधानन्तरं[१] इच्छादौ गुणत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्म्मताबलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात्, अत एवासर्व्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्व्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेत्। न। बाधानन्तरं ह्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयाप्यनुमितिर्द्र-

---

द्धिरिति उक्तानुमानानन्तरं मनसा तादृशद्रव्यवृत्तित्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्व इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं अष्टानां, द्रव्यस्य, अतिरिक्तस्य, वृत्तित्वस्य च खण्डशः प्रसिद्धा मनसा विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति विशिष्टप्रमितिसम्भव इत्यपि बोध्यं। नन्वेवमिच्छायामपि द्रव्यवृत्तित्वात् साध्यसिद्धिर्जातेति किं व्यतिरेकिणा इत्यत आह, 'इच्छेति, 'द्रव्यत्ववदितीति 'अन्वयी हेतुः स्यादित्यनेनान्वयः, अत्र हेतुः 'साध्यप्रसिद्ध्यैवेति, 'दृष्टान्तसिद्धेः' दृष्टान्ते द्रव्यत्वे साध्यसिद्धेः।

---

(१) अथाष्टद्रव्याधारताबाधानन्तरमिति क०, ख०।

व्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनुमितेर्व्यापकतावच्छेद-कमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-वृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्व्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासम्भ-वादिति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणैव। अनाद्यन-न्तद्व्यणुकादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानगो-चरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्व्वविषयकत्वमेतदन्यनित्य-सर्व्वविषयत्वं व्यतिरेकिण एव सिध्यति, पक्षधर्म्मताब-लेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात्। नन्वष्ट-द्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते तदाष्टद्र-व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपप-द्यते, सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं

'व्यावृत्ताविति अत्र द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्ता-वित्यर्थः, 'साध्य-तदभावोभयसाधकत्वेनेति प्रकृतहेतौ साध्य-तद-भावोभयव्याप्तिनिश्चायकत्वेनेत्यर्थः, 'साध्याभावसाधकत्वं' साध्याभाव-व्याप्तिनिश्चयः, 'साध्यसाधकत्वे' साध्यव्याप्यत्वे, 'तत्सत्त्वादिति अनु-कूलतर्कसत्त्वादित्यर्थः, अष्टद्रव्यानाश्रितस्य तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं विना द्रव्याश्रितत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः। 'एकत्रेति एकमात्रे इत्यर्थः, 'सुवर्णतैजसत्वेति सुवर्णं तेजः अत्यन्ताग्निसंयोगेनानुच्छिद्य-मानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यत्रेत्यर्थः। 'अष्टद्रव्यबाधेति पृथिव्याद्यष्ट-

सिद्धातु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत्। अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तित्वेनेच्छादेः परिच्छिद्यते ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभि चन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत्। न। मानान्तरानियमेनानुपस्थितेः।

ये त्विच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः।

द्रव्येषु इच्छाधारताबाधानन्तरमित्यर्थः, 'गुणत्वादेवेति इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'पक्षधर्मताबलादिति अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकारादित्यर्थः, तथाच किं व्यतिरेकिणेति भावः। 'बाधानन्तरं हीति बाधानन्तरमनुमितिरष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयापि द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यादित्यर्थः, 'व्यापकतावच्छेदकेति येन रूपेण व्यापकत्वग्रहस्तेनैव रूपेणानुमितौ भाननियमादित्यर्थः, यथाश्रुते कूटलिङ्गस्य स्थले व्यभिचारात्, 'पूर्व्वमप्रतीतत्वेनेति पूर्व्वं व्यापकतावच्छेदकतया अप्रतीतत्वेनेत्यर्थः। नन्वेवमीश्वरानुमाने नित्यत्वं सर्व्वविषयकत्वञ्च ज्ञाने कथं सिद्ध्यतीत्यतआह, 'अनाद्यनन्तेति। 'सामान्याव्यभिचारमादायेति गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानमादायेत्यर्थः, 'परिच्छिद्यत इति इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति प्राथमिक-

अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्व्वंच प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेत् । न । विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ।

अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात्, तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन

सामान्यतोदृष्टानुमानेनेत्यर्थः, 'मानान्तरादिति प्राथमिकगुणत्वहेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमितिप्राक्काले द्रव्यगतमष्टद्रव्यान्यत्वं मानान्तरान्नियमतो नोपतिष्ठते येनोपनीतं भासेतेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं मानान्तरादुपस्थितत्वेऽपि भानं न सम्भवति अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारेणैव साध्यविषयकत्वनियमात् अनुमितावुपनीतभाने मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

केषाञ्चित्समाधानमाह, 'ये चेति, 'जानन्तीति, न वा सामान्यतोदृष्टानुमानेन इच्छाया अपि द्रव्याश्रितत्वं जानन्तीति शेषः, 'पृथिव्याद्यनाश्रितत्वमिति, इदञ्च व्यतिरेकिणि सत्यन्तविशेषणसिद्ध्यर्थं, 'अनुमानादिति इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वानुमितेरित्यर्थः, सा च व्यतिरेकिणं विना न सम्भवति पूर्व्वं सामा-

पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् । एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते, एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरण-

---

व्यतोदृष्टानुमानाभावेन तेन तत्सिद्ध्यसम्भवादिति भावः। 'इत्यप्याहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तदीनन्तु यदीच्छाया द्रव्याश्रितत्वेन तदाश्रयस्य चाष्टद्रव्यभिन्नत्वेन न ज्ञानं तदा साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिणोऽप्यनवकाश इति तत्समर्थनमप्यशक्यं स्यादिति ध्येयम् ।

'बलवत्त्वादिति, सत्प्रतिपक्षावतारदशायां व्यतिरेकिसाम्राज्याश्चेत्यपि बोध्यम् ।

'अभाव एवेति अभावत्वरूपेणाभाव एव साध्य इत्यर्थः, अतएव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादन्यभावाभावत्वेनैव वह्न्यनुमितिरिति भावः । 'अप्रसिद्ध एवेति अप्रसिद्धोऽपीत्यर्थः, ननु तस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे तदभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् कथमनुमितिरत आह, 'यस्याभावस्येति यस्य प्रतियोगिनो व्यापकतया हेत्वभावे गृहीत इत्यर्थः,

प्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभा-
वोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थ-
प्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः
सिध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम्।
ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषण-
ज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत्। न। पक्षे साध्यानु-
मितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यकएव
प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यकप्रत्य-
यवत्[१] तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतु-
मत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं। न च
साध्यप्रसिद्धिं विनापि तादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति, न

तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानमेव हेतुरिति भावः।
'व्यापकाभाववत्तयेति व्यापकाभावत्वरूपेण व्यापकाभाववत्तया ज्ञाने
इत्यर्थः, 'तथाहीति तथाचेत्यर्थः, 'इतरस्य जलादेरिति तादात्म्य-
सम्बन्धेनेत्यादिः। 'पक्षविशेषणक इति पृथिव्यां पृथिवीतरभेद
इत्याकारकः प्रत्ययो जायत इत्यर्थः। नन्विदमपि ज्ञानं न
सम्भवति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य विशेष्यीभूते
भेदे विशेषणतया तज्ज्ञानाभावात्। न चेतरस्य भेदत्वस्य च खण्डशः
प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तादृशधीसम्भव इति
वाच्यं। तथा सति पक्षविशेषणकपर्य्यन्तानुधावनवैयर्थ्यात् इतरत्वा-

---

(१) अभावविशेष्यकप्रत्ययवदिति घ०।

च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यं। व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति चेत्। न। योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात्, अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव, परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्व्वं समञ्जसम्[१]।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः, सम्पूर्णमिदं केवलव्यतिरेक्यनुमानं।

वच्छिन्नस्य भेदस्य च खण्डशः प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पक्षविशेष्यक-साध्यविशेषणकज्ञानस्यापि सम्भवादिति चेत्। न। भेदत्वरूपेण पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्यक्तेर्ज्ञानाभावदशायामस्याभिधानात् तज्ज्ञानदशायान्तु पक्षविशेष्यकमपि सम्भवतीति ध्येयं। 'व्यतिरेक्याभासेति वस्तुगत्याधेयत्वादेरभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानान्मेयत्वाननुमानापत्तेरित्यर्थः।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं, सम्पूर्णमिदं केवलव्यतिरेक्यनुमानरहस्यं।

---

(१) सर्व्वमवदातमिति घ०।

अथ अर्थापत्तिः ।

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं तेनैव तदर्थसिद्धेः स्यादेतत् ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितोगृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमा-

---

अथ अर्थापत्तिरहस्यं ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं व्यवस्थाप्य प्रसङ्गसङ्गत्या अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वं मीमांसकाभिमतं निराचष्टे, 'व्यतिरेक्यनुमानसिद्धाविति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धावित्यर्थः, 'अर्थापत्तिः' अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं, तच्चास्मन्मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिरेव तन्मते चातिरिक्तमिति ध्येयं। 'न मानान्तरमिति नानुमितिभिन्नमित्यर्थः, 'तेनेवेति अनुमानेनैव, 'तदस्य' अर्थापत्तिशब्दवाच्यज्ञानस्य, 'सिद्धेः' उत्पत्तेरित्यर्थः, तथाचानुमितिसामग्रीभिन्नसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरिति भावः[१]। न

---

(१) प्रयोगस्तु अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं नानुमितिभिन्नं अनुमितिसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादित्याकारक इति ।

णयोर्बलाबलानिरूपणाद्वह्निःसत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयकसंशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशयमापाद्य जीवनसंशयापनुत्तये जीवनोपपादकं वह्निःसत्त्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्यनन्तरं वह्निरस्तीति प्रतीतेः तत्रान्वय-व्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीव-

चानुमितिसामग्रीजन्यत्वादित्येव सम्यक्, यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात्[१]। अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं अनुमितिभिन्नं न वेति विप्रतिपत्तिः, यद्वा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्यविषयकानुमितिभिन्नप्रमितिकरणं न वेति विप्रतिपत्तिः, व्याप्तिविशिष्टबुद्धेः व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायस्य च वारणाय व्यतिरेकव्याप्यविषयकेति।

अत्राभिनवमीमांसकाः शृणोमीत्यनुभवसिद्धशाब्दत्वादिजातिवत् अर्थादापादयामीत्यनुभवसिद्धमर्थापत्तित्वमपि जातिविशेषः सिद्ध्यति। न च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तद्विषय इति वाच्यं। अननुगतत्वाद्विलम्बोपस्थितिकत्वेन तदुपस्थितिं विनापि तादृशानुगतमतेर्जायमानत्वात्। अथास्तु अर्थापत्तित्वनामा जातिविशेषः, स चानुमितित्वव्याप्य एव। न च तस्य तद्व्याप्यत्वे मानाभावः,

(१) अनुमितिसामग्रीभिन्नसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतोरनुमितिसामग्रीजन्यत्वघटितत्वाभावात् न व्यर्थविशेषणघटितत्वमिति भावः।

लसंशयएव वा, करणे सव्यापारकत्वानियमात्। प्रमाणयोर्व्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति कश्चित्। तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वेनानुमानासम्भवादर्थापत्तिर्म्मानान्तरम्। ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणु-पुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्व्वाहकल्पनापत्तिः, न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गं, जीवनस्य

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यानुमितिसामग्रीजन्यत्वस्य च मानत्वादिति चेत्। न। तत्र तादृशानुव्यवसायस्यैवासिद्धेः प्रत्युत दृदन्त्वसाचात्कृतं न वा अनुमितं परन्तु अर्थापत्त्या अवगतमिति वैपरीत्येनैवानुभवात्। अत एवानुमितिसामग्रीजन्यत्वमप्रसिद्धं तत्र तादृशव्यवसायाभावे लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् अर्थापत्तिं प्रति गुरुणोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानागत्या हेतुत्वकल्पनात् लघुनोऽप्यसम्भवात्। न चार्थापत्तिं प्रति लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुः अनुमितौ च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्येव किन्न स्यादिति वाच्यं। अन्वयव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अर्थादापादयामीत्यनुव्यवसायाभावात् अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्ये च तादृशानुव्यवसायादिति प्राहुः।

हेतोः स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, देवदत्तः शतवर्षजीवीति न ज्योतिःशास्त्रोक्तं किन्तु यत् केन्द्रस्थवृहस्पतिकं भवति

तत् शतवर्षजीवीति व्याप्तिमात्रग्राहकमत आह, 'तत्कथितेति' 'शतवर्षजीवी गृह एवेतीति देवदत्तः शतवर्षजीवी सन् गृहान्यावृत्तिरिति नियमे इत्यर्थः, 'निश्चितोऽगृहाभाव इति शतवर्षमध्ये एव गृहे देवदत्ताभावस्य निश्चय इत्यर्थः, 'जीवननियमग्राहकेति जीवित्वनिश्चय-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयादित्यर्थः, 'वहिःसत्त्वकल्पनमिति वहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन चेत्यर्थः, 'नियमद्वयविषयकमिति नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः, 'आपाद्य' उत्पाद्य, 'अपनुत्तये' निवृत्तये, 'जीवनोपपादकमिति शतवर्षमध्ये गृहसत्त्वः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकमित्यर्थः, 'कल्पयति' ज्ञापयति, अत्र मानमाह, 'यथोक्तेति, 'संशयद्वारा' प्रामाण्यसंशयद्वारा, 'गृहाभावः' गृहे देवदत्तस्याभावनिश्चयः, गृहाभावनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयं प्रत्यहेतुत्वेन तस्य तद्द्वारत्वासम्भवादाह, 'तदुत्पादितेति तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः, सोऽपि न जीवनकारणं जीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात् तस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावादत आह, 'जीवनसंशय एव वेति 'करणमित्यनुषज्यते। ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात् कथं करणत्वमित्यत आह, 'करण इति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वस्य करणलक्षणत्वात् इति भावः(१)। 'प्रमाणयोः' देवदत्ते शतवर्षजीवित्व-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः,'विरोधज्ञानं' विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानं, शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगिनि शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च धर्मद्वयं विरुद्धं उभाभ्यां तन्निश्चयार्थं तदुभयविषयीकृतं ज्ञानमिति

(१) न तु फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत् कारणं करणमिति तात्पर्य्यम्।

तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चये-ऽनुमानादेव बहिःसत्त्वनिश्चयाच्च, कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात्। किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण बहिःसत्त्वगमकमिति चेत्। न। यथोक्तसामग्रीप्रभव-संशयस्य कल्पनाङ्गत्वात्, अतएव मृत-जनिष्यमाणयो-र्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न बहिःसत्त्वकल्पकः। गृहाभावस्य योग्यानुपलब्धिनि-

---

यावत्, 'तदाहितेति तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारेत्यर्थः, तादृशविरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासम्भवेन उपजीव्यत्वादिति भावः। 'कश्चिदित्यक्षरमोद्भावनं तद्बीजन्तु आन्तरालिकस्य प्रामाण्य-संशयस्य तद्व्यापारत्वे मानाभाव इति। 'लिङ्गविशेषणस्येति, जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव हेतूकरणीयत्वादिति भावः। 'अनुमानासम्भवात्' अनुमितिसामग्र्यसम्भवात्, 'कदाचित् प्रमितत्व इति यदा कदाचि-न्निश्चितविषयकसन्देहस्यैव कल्पनाङ्गत्व इत्यर्थः, 'कल्पना स्यात्' जीवन-तदुपपादककल्पना स्यात्, 'जीवनसंशयस्येति जीवनसंशयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गृहासत्त्वनिश्चयस्येत्यर्थः, यथाश्रुते समाधाने 'गृहाभाव-निश्चय इत्यसङ्गतेः तच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति, 'मृतेऽपि' मृतत्वेन निश्चितेऽपि, 'व्यभिचारेण' अन्वयव्यभिचारेण, 'यथोक्तेति, 'संशयस्य' जीवनसंशयस्येत्यर्थः, कार्य्य-कारणभावस्तु फलबलात्तद्व्यक्तित्वेन विल-

तत् शतवर्षजीवीति व्याप्तिमात्रग्राहकमत आह, 'तत्कथितेति' 'शतवर्षजीवी गृह एवेतीति देवदत्तः शतवर्षजीवी सन् गृहान्यावृत्तिरिति नियमे इत्यर्थः, 'निश्चितोगृहाभाव इति शतवर्षमध्ये एव गृहे देवदत्ताभावस्य निश्चय इत्यर्थः, 'जीवननियमग्राहकेति जीवित्वनिश्चय-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयादित्यर्थः, 'बहिःसत्त्वकल्पनमिति बहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन चेत्यर्थः, 'नियमद्वयविषयकमिति नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः, 'आपाद्य' उत्पाद्य, 'अपनुत्तये' निवृत्तये, 'जीवनोपपादकमिति शतवर्षमध्ये गृहसतः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकमित्यर्थः, 'कल्पयति' ज्ञापयति, अत्र मानमाह, 'यथोक्तेति, 'संशयद्वारा' प्रामाण्यसंशयद्वारा, 'गृहाभावः' गृहे देवदत्तस्याभावनिश्चयः, गृहाभावनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयं प्रत्यहेतुत्वेन तस्य तद्द्वारत्वासम्भवादाह, 'तदुत्पादितेति तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः, सोपि न जीवनकारणं जीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात् तस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावादत आह, 'जीवनसंशय एव वेति 'कारणमित्यनुषज्यते। ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात् कथं कारणत्वमित्यत आह, 'करण इति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वस्य करणलक्षणत्वात् इति भावः(१)। 'प्रमाणयोः' देवदत्ते शतवर्षजीवित्व-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः,'विरोधज्ञानं' विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानं, शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगिनि शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च धर्मद्वयं विरुद्धं उभाभ्यां तन्निश्चयार्थं तदुभयविषयीकृतं ज्ञानमिति

(१) न तु फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत् कारणं करणमिति तात्पर्य्यम्।

तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चये-ऽनुमानादेव वह्निःसत्त्वनिश्चयाच्च, कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात्। किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण वह्निःसत्त्वगमकमिति चेत्। न। यथोक्तसामग्रीप्रभव-संशयस्य कल्पनाङ्गत्वात्, अतएव मृत-जनिष्यमाणयो-र्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न वह्निःसत्त्वकल्पकः। गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनि-

---

यावत्, 'तदाहितेति तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारेत्यर्थः, तादृशविरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासम्भवेन उपजीव्यत्वादिति भावः। 'कश्चिदित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु आन्तरालिकस्य प्रामाण्य-संशयस्य तद्व्यापारत्वे मानाभाव इति। 'लिङ्गविशेषणस्येति, जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव हेतूकरणीयत्वादिति भावः। 'अनुमानासम्भवात्' अनुमितिसामग्र्यसम्भवात्, 'कदाचित् प्रमितत्व इति यदा कदाचि-न्निश्चितविषयकसन्देहस्यैव कल्पनाङ्गत्व इत्यर्थः, 'कल्पना स्यात्' जीवन-तदुपपादककल्पना स्यात्, 'जीवनसंशयस्येति जीवनसंशयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गृहासत्त्वनिश्चयस्येत्यर्थः, यथाश्रुते समाधाने 'गृहाभाव-निश्चय इत्यसङ्गतेः तच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति, 'मृतेऽपि' मृतत्वेन निश्चितेऽपि, 'व्यभिचारेण' अन्वयव्यभिचारेण, 'यथोक्तेति, 'संशयस्य' जीवनसंशयस्येत्यर्थः, कार्य्य-कारणभावस्तु फलबलात्तद्व्यक्तित्वेन विल-

श्चिते न संशय इति। अथ जीवननियमग्राहकप्रमा-
णयोर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतं क तर्हि बहिःसत्त्वक-
ल्पना विशेषदर्शनविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवन-
निर्व्वाहकबहिःसत्त्ववद्गृहनियमनिर्व्वाहकमरणस्या-
प्युचितत्वेन तत्कल्पनापि स्यात् जीवन-मरणयोः संश-
याविशेषात्। अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलं तदैके-
नापरस्य बाध एवेति न संशयः तस्माद्यच्च शतवर्ष-

चणशक्तिमत्त्वेनैव वेति। 'किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति, 'अत एवेति यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वादेवेत्यर्थः, 'मृत-जनिष्यमानयोरिति मृतत्व-जनिष्यमानत्वेन निश्चितयोरित्यर्थः, 'गृहाभावनिश्चयः' गृहासत्त्वनिश्चयः, 'यथोक्तेति यथोक्तरूपेण जीवित्वसंशयं जनयतीत्यर्थः।

केचित्तु 'जीवनसंशयस्येति यथा कथञ्चित् जीवनसंशयस्येत्यर्थः, 'मृतेऽपीति, बहिःसत्त्वनिश्चयाभावोऽसिद्ध एवेति भावः। एतेन दूषणद्वयमेव निराकृतं। ननु तथापि मृतत्वादिना निश्चिते गृहासत्त्वनिश्चयः बहिःसत्त्वं न कल्पयतीति अत आह, 'अत एवेति, अर्थस्तुपूर्व्ववदित्याहुः।

ननु जीवित्वनिश्चये प्रामाण्यसंशयात् जीवित्वसंशय इव योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चयेऽपि प्रामाण्यसंशयात् कथं न गृहाभावसंशय इत्यत आह, 'गृहाभावस्येति, तथाच तत्र योग्यानुपल-

जीवित्वमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र वहिः-सत्त्वकल्पनं न तु जीवनसंशये, एवञ्च देवदत्तो वहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा वहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्ग-विशेषणजीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव। किञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जन-यित्वा जीवनसंशयमापाद्य वहिःसत्त्वं कल्पयतीति न युक्तं, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय

श्चिजनितज्ञानमेव विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंशयविरोधीति भावः। 'जीवननियमेति देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययो-रित्यर्थः, 'तुल्यबलत्वमिति उभयत्रैव सन्दिग्धाप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः, 'अवगतं' प्रमाणसिद्धं, 'वहिःसत्त्वकल्पना' वहिःसत्त्वनिश्चयः, 'विशेष-दर्शनेति वहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवि-त्वस्य निश्चयविरहादित्यर्थः, व्याप्यनिश्चय एव तदनुपपत्त्या व्यापक-कल्पनादिति भावः। ननु संशयकरणकार्थापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो न हेतुः किन्तु व्याप्यसंशय एव तथा फलबलात् तथैव कल्पनादि-त्यस्वरसादाह, 'कल्पने वेति, 'जीवनेति शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकेत्यर्थः, 'गृहनियमेति गृहासतो गृहान्या-वृत्तित्वस्य व्यापकेत्यर्थः, 'उचितत्वेन' त्वदभिमतनिश्चायकसामग्री-विशिष्टत्वेन, व्याप्यसंशयमात्रं न व्यापकार्थापत्तिहेतुः किन्तु विलक्षण-

प्रभवति, अतिप्रसङ्गात्। नैवम्। यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं तर्कयति ,योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभाववइति तन्निश्चयः सुदृढ़इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात् तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतां नोवा वहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनियमग्राहकं तत्र वहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः

स्तत्संशय एवेत्यत आह, 'जीवनेति, जीवन-मरणयोः' जीवित्व-तदभावयोः, 'संशयेति, गृहान्यावृत्तित्वसंशयतोऽवैलक्षण्यादित्यर्थः। 'एकं' गृहान्यावृत्तित्वज्ञानं, 'बलीयः' निश्चितप्रामाण्यकं, 'अपरं' शतवर्षजीवित्वज्ञानं, 'अबलं' गृहीताप्रामाण्यकं, 'एकेनेति शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन निश्चितस्य देवदत्तस्य गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयेनेत्यर्थः, 'अपरस्य' अपरविषयीभूतस्य शतवर्षजीवित्वस्य, 'बाधः' अभावनिश्चयः, शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति गृहान्यावृत्तेः शतवर्षजीवित्वाभावनिश्चयादिति भावः। 'न संशय इति न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थः, 'अवधारितमिति निश्चितमित्यर्थः, गृहान्यावृत्तित्वञ्च सन्दिग्धमित्यपि बोध्यं, 'गृहाभावः' गृहेऽभावः। नन्वेवमेव वक्तव्यमित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'जीवित्वे सतीति एतच्छतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः, 'व्यतिरेकिणेति, इदमुपलक्षणं देवदत्तभिन्ने मैत्रादौ साध्य-हेतुनिश्चयदशायामन्वयिनापि सम्भव-

शतवर्षजीवी गृह एवेतिनियमद्वयस्यापि बाधा स्यात्, तदाह जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति। किञ्च अद्य जीवति श्वो जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षण-लव-मुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः, देवदत्त-तदवयवगृहसत्त्व-व्याप्तिश्चाल्पा, तथा अभावस्वरूपमरणापेक्षया वहिः-

---

तीति बोध्यं, 'लिङ्गेति, अग्रे 'कल्पना चेति चकारो यत इत्यर्थे, यतो लिङ्गविशेषणजीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना नास्त्येवेत्यर्थः। 'प्रमाणद्वयेति निश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशयमित्यर्थः, 'जीवनसंशय-मिति जीवन-गृहान्यावृत्तित्वयोः संशयमापाद्येत्यर्थः,'तन्निश्चयायेति, गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्यैव वहिःसत्त्वसंशयत्वादिति भावः। 'अतिप्रस-ङ्गादिति सर्व्वत्रैव तत्संशयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरित्यर्थः, पूर्वं तत्संशयस्य तदुपपादकनिश्चयहेतुत्वे सर्व्वत्रैव तत्संशयानन्तरं तदुपपादककल्पना-पत्तिरित्युक्तं, अत्र तु तत्संशायकस्यैव तन्निश्चयहेतुत्वे सर्व्वत्र तत्संशया-नन्तरं तन्निश्चयापत्तिरित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यं। यद्यपि यथोक्त-सामग्रीप्रभवसंशयसहकारेण तत्संशायकस्य तन्निश्चयहेतुत्वाभ्युपगमा-न्नातिप्रसङ्गः, तथापि स्फूटत्वात् तदनुपेक्ष्य एकमेव समाधानं उभ-त्राह, 'नैवमिति, 'एवं तर्कयतीति एवं लाघव-गौरवतर्कमवतारय-तीत्यर्थः, 'योग्यानुपलब्धीति लाघव-गौरवज्ञानशरीरं भवति, तथा च शतवर्षमध्ये गृहासति पुरुषे शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च द्वयं विरुद्धमिति भावः। 'मरणं कल्पयित्वेति मरणसत्त्वेन जीवनज्ञान-

सत्त्वस्य भावस्य लघुत्वं, यदि च गृहान्योन्याभावाश्रय-वहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं वहिःसत्त्वमिति तद-पेक्षया मरणमेव लघु, तथापि मरणापेक्षया जीवन-मात्रं लघ्विति तदेव कल्पयितुमर्हं। ततोऽर्थापत्ति-कल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादपि वहिःसत्त्वज्ञानं

मप्रमेत्यर्थः, 'वहिःसत्त्वं कल्पयित्वेति वहिःसत्त्वसत्त्वेनेत्यर्थः, 'वहिःसत्त्व-कल्पन इति वहिःसत्त्वसत्त्वे इत्यर्थः, 'गृहनियमेति गृहान्यावृत्तित्व-निश्चयेत्यर्थः, 'बाधा' अप्रमात्वं, 'शतवर्षजीवी गृह एवेति शतवर्ष-जीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः, 'नियमद्वयस्यापि बाधा स्यादिति निश्चयद्वयस्य विभिन्नरूपाप्रमात्वं स्यात्, 'शतवर्षजीवी देवदत्तः' इत्यस्य शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वरूपशतवर्ष-जीवित्वाप्रमात्वं स्यात् शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यस्य शतवर्षजीवित्वस्य विशेषणस्याभावेन विशिष्टस्याप्यभावाच्छतवर्षजीवि-त्वविशिष्टगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टाप्रमात्वं स्यादिति यथा-श्रुतेऽर्थे 'न तत्र विशिष्टबाधो विशेष्यबाधात्' इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः तस्य तत्रैव व्यक्तिर्भविष्यति। 'तन्नियमबाधस्येति देवदत्तः शतवर्ष-जीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरिति निर्णयप्रमात्वाभावस्येत्यर्थः, 'तद्बाध-इति तेषामप्रामाण्य इत्यर्थः, 'बहुतरव्याप्तीति ज्योतिःशास्त्रजनित-तद्वलीकृतबहुतरव्याप्तिज्ञानानामप्रामाण्यमित्यर्थः, 'देवदत्त-तदव-यवेति, 'गृहसत्त्वव्याप्तिः' तादात्म्यसम्बन्धेन गृहसत्त्वस्य व्याप्तिधीः

भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो बहिःसत्त्वं कल्पयति। न च वाच्यं तर्काणां विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वे आभासत्वं, तत्पर्य्यवसाने च

गृहान्यावृत्तित्वधीरिति यावत्। न च एकस्य देवदत्तस्य तावत्कालोपाधिनिश्चयापेक्षया देवदत्त-तदवयवादिपरस्परार्थ-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयानां कथमल्पत्वमिति वाच्यं। तावत्कालोपाधिजीवित्वनिश्चयस्यापि देवदत्त-तदवयवादिपरस्परार्थयावत्सत्त्वे जीवनग्राहकस्य बहुत्वात्। न च तथापि बहिःसत्त्वकल्पने देवदत्त-तदवयवादिपरस्परार्थग्रहनियमवत्तेषु तदवयवादिपरस्परनियमनिश्चयानामप्यप्रमात्वं स्यादिति कथमल्पत्वमिति वाच्यं। मरणकल्पने गृह-तदवयवादिपरस्पराणां देवदत्त-तदवयवादिपरस्पराणामपि कालोपाधितया तत्तज्जीवित्वनिश्चयानां कालोपाध्यन्तरजीवित्वनिश्चयानामप्यप्रमात्वं स्यादिति भावः। 'अभावस्वरूपेति तत्पुरुषीयशरीरसंयोगाधिकरणक्षणावृत्ति तत्पुरुषीयशरीरप्राणसंयोगध्वंसरूपेत्यर्थः, 'गृहान्योन्याभावाश्रयेति, गृह-तदभावान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च बहिःसत्त्वं गुर्व्विति भावः। अदृष्टविशेषध्वंसो मरणमित्यभिप्रायेणैतदभिप्राय इत्यपि कश्चित्। 'तदेवेति बहिःसत्त्वमेवेत्यर्थः, बहिःसत्त्वकल्पने लघुतरं जीवनमायास्यति मरणकल्पने च बहिःसत्त्वापेक्षया गुरुतरं गृहान्यावृत्तित्वमायास्यतीति गौरवादिति भावः। तथा सति जीवनमात्रमेव कल्प्यतां किं बहिःसत्त्वकल्पनेनेत्याशङ्कायामाह, 'तत-

तद्देवानुमानमेतत्तर्कसहायं वह्निःसत्त्वमनुमापयिष्य-तीति यतो लाघव-गौरवतर्काणां विपर्य्ययापर्य्यवसायि-नामेव प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्ष-शब्दादावपि

इति, 'उपजीव्य' हेतूकृत्य, 'अनुमानादपीति तथाचैतस्यात्पत्वात् तर्कत्वमपि कल्प्यत इति भावः। 'एतावत्तर्केति एतावल्लाघवज्ञाने-नेत्यर्थः, 'वह्निःसत्त्वं कल्पयति' वह्निःसत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः, मरणे च लाघवज्ञानाभावान्न तन्निश्चयं जनयतीति भावः। एतेन 'किञ्चेत्युक्त-मपि प्रत्युक्तं, तत्संशायकमात्रस्य तन्निश्चायकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सह-कारिविशेषमासाद्य तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयं। न च संशयसामान्यमेव कल्पकमस्तु क्लृप्तं यथोक्तसामग्रीप्रभवत्वविशेषणे-नेति वाच्यं। अयं पुरुषो न वेति संशयस्यापि पुरुषत्वं भावरूपं तदभावापेक्षया लघ्विति तर्कसहकृतस्य पुरुषत्वकल्पकत्वापत्तेः अन्ये-ष्टापत्तौ न देयमेवोक्तविशेषणमिति ध्येयं। 'विपर्य्ययेति, 'विपर्य्ययः' गुर्व्वर्थविपरीतः लाघवार्थ इति यावत्, 'तदपर्य्यवसायित्वे' तद-नुमितिजनकसामग्र्यसहकृतत्वे, 'आभासत्वं' लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वं, ईश्वरानुमानादौ लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थानुमितिजनकसहकारेण लघ्वर्थनिश्चयजनकत्वदर्शनादिति भावः। 'तत्पर्य्यवसाने चेति देवदत्त-एतत्कालीनवह्निःसत्त्व-मरणान्यतरप्रतियोगी एतत्कालीनप्रागभावा-प्रतियोगित्वे सति गृहासत्त्वादित्यनुमितिजनकसामग्र्याः सहकारित्वे चेत्यर्थः, 'विपर्य्ययेति लघ्वर्थानुमितिजनकसामग्र्यसहकृतानामपीत्यर्थः।

सहकारी सः। न च तस्यां दशायामेव प्रमाणा-न्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीतयथोक्तसंश-यस्य यदि वह्निःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यच वहिःसत्त्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेत्। न। यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथो-क्तसंशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूप-भ्रमसम्भवात् परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइति चेत्, सत्यं प्रकृतेऽपि जीवन-गृहा-भावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्व-

---

ननु लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वे प्रमाणान्तरादेव वह्निः-सत्त्वज्ञानं भविष्यति किमर्थापत्त्येत्यत आह, 'न चेति, 'तस्यामिति लाघवज्ञानदशायामित्यर्थः, 'स्वभावविशेषात्' विशेषशक्तिविशेषात्। 'प्रमाशक्तीति प्रमाजनकशक्तेरुद्भावनाशादित्यर्थः, उद्भवस्य शक्तिनिष्ठ-पदार्थान्तरं, 'अग्रहरूपेति धर्म-धर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः, गुरुभि-रन्यथाख्यात्यनभ्युपगमादिदमुक्तं। 'जीवन-गृहाभावग्राहकप्रमाण-योरिति शतवर्षजीवित्वनिश्चय-योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्च-ययोरित्यर्थः, मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभावसत्त्वादिति भावः। कुत्रचित् 'जीवननियमग्राहकयोरिति पाठः अत्रापि 'नियमग्राहक-

सम्भवात्। यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य वह्निःसत्त्वप्रमापकत्वमिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे संशयकारणकार्थापत्तिपूर्व्वपक्षः ॥ * ॥

यदेन योग्यानुपलब्धिजनितः देवदत्तोगृहे नास्त्येवेति निश्चयोविवक्षितः न तु जीवी गृह एवेतिनिश्चयः, तथासति वह्निःसत्त्वं कुत्रापि न स्यात्, गृह एवेतिनिश्चयस्य कुत्राप्याभासत्वादिति ध्येयं। दोषेण प्रमाशक्तेरुद्भावनाशक्तुत्क्वा दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वमाह, 'यद्वेति।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये संशयकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षरहस्यं।

अथ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तः ।

उच्यते । अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतोदृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वसिद्धिः, तथाहि जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमप्रमाणोत्थापित-लिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् गृहनियमग्राहकमानबाधे च निष्प्रतिपन्थि-जीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये बहिःस-

---

अथ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तरहस्यं ।

'अनयोरिति देवदत्तः शतवर्षजीवी देवदत्तोगृहान्यावृत्तिरिति निश्चयद्वयान्यतरत्वं शतवर्षजीवित्वभ्रम-गृहान्यावृत्तित्वभ्रमद्वयान्यतर-वृत्ति शतवर्षजीवित्व-गृहान्यावृत्तित्वोभयविरोधनिरूपकाधिकरण-विशेष्यक-शतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकगृहा-न्यावृत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादित्यर्थः, तदुभयविरोधनिरूपकत्वन्तु तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं, यत् तदुभयोर्विरोधनि-रूपकाधिकरणविशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तादृशाधिकर-णविशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानवृत्ति तत्तद्भ्रम-तद्भ्रमद्वयान्यतरवृत्ति यथा सत्तावान् गुणः द्रव्यत्ववान् गुण इतिनिश्चयद्वयान्यतरत्वमिति सामा-

स्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधैवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयीकरोति, न तु वहिःसत्त्वपरम्परासाधकं जीवनप्रमाणं, तथाच सामान्यतोदृष्टादेव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वहिःसत्त्वज्ञानमिति किमर्थापत्त्या। ननु वहिःसत्त्वज्ञानं विना जीवी गृहएवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं वहिःसत्त्वज्ञानं न तु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत् येन निष्परिपन्थिजीवनग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न

न्यमुखी च व्याप्तिरिति भावः। यथाश्रुते शतवर्षजीवी देवदत्त इत्यत्र व्यभिचारात् तस्य प्रमात्वात् बाधत्वस्य सामान्यतोदुर्वचत्वाच्च। 'तर्कसहकृतादिति लाघवज्ञानसहकृतादित्यर्थः,'गृहनियमग्राहकबाधइति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वनिश्चये इत्यर्थः, 'जीवनप्रमाणबाध इति शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्याप्रमात्वे इत्यर्थः, 'गृहनियमप्रमाणेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयान्वितेन एतत्कालीनप्रागभावाप्रतियोगिप्राणित्वे सति गृहान्यावृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन लिङ्गेनेत्यर्थः, 'मरणानुमानात्' मरणस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात्, 'प्रमाणत्वाभिमतयोरिति शतवर्षजीवी देवदत्तः शतवर्षजीवी देवदत्तोगृह एवेतिनिश्चयद्वयोरित्यर्थः, 'बाधा स्यात्' अप्रमात्वं स्यात्, शतवर्षजीवी

प्राथमिकवह्निःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना। न च गृहं-नियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि वहिःस्वत्त्वज्ञानमिति वाच्यं। तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्बल-वत्त्वाद्बहिःसत्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानबा-धादिति चेत्। न। तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथो-क्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वा-दिति तर्कानन्तरमेव वह्निःसत्त्वज्ञानमित्यविवादं, तच्च कल्पनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सह कारित्वं गौरवात् किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा वह्निः-

---

देवदत्तोऽगृह एवेतिनिश्चयेऽपि शतवर्षजीवित्वस्य देवदत्ते प्रकारकत्वा-दिति भावः। 'निष्परिपन्थीति 'प्रतिबन्धकासमवहितेत्यर्थः, 'जीवन-प्रमाणात्' केन्द्रस्थवृहस्पतिकत्वादिनिष्ठप्रमात्मकजीवित्वव्याप्तिनिश्च-यात्, 'जीवित्वनिश्चये' जीवित्वसिद्धौ, 'वह्निःसत्त्वानुमानात्' वह्निः-सत्त्वस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात्, 'एकप्रमाणबाधेवेति गृहान्यावृत्तित्व-निश्चयस्यैवाप्रमात्वं स्यादित्यर्थः, 'परम्परेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चय-मित्यर्थः, 'जीवनप्रमाणं' शतवर्षजीवित्वं, 'बाधे' अप्रमात्वनिश्चये, 'जीवनप्रमाणादिति। 'वह्निःसत्त्वज्ञानं विनेति देवदत्ते वह्निष्ठनिश्चयं विनेत्यर्थः, 'बाधितुमिति अप्रमात्वेन निश्चितुमित्यर्थः, गृहनियम-निश्चयस्याप्रमात्वं हि वह्निःसत्त्ववति देवदत्ते गृहान्यावृत्तित्वप्रकारत्वात्

सत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात्। न च सामान्यतोदृष्टावतार एवात्र नास्तीति वाच्यम्। अनिर्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को भवति, न चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना। किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात् न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात्। अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य

वहिःसत्त्वस्यैव गृहान्यावृत्तित्वाभावत्वादिति देवदत्ते तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः। 'बाधानन्तरं' अप्रमात्वनिश्चयानन्तरं, 'तत्' देवदत्ते वहिःसत्त्वज्ञानं। 'गृहनियमेति गृहान्यावृत्तित्वसंशये इत्यर्थः, जीवित्वसंशयकालोत्पन्नप्रामाण्यसंशयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वादिति भावः। 'अर्थापत्तेर्बलवत्त्वादिति अर्थापत्तिजनकीभूतस्य जीवित्वसंशयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंशये प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या मानससामग्र्याः सर्वतो बलवत्त्वात् गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वग्रहसम्भवादिति भावः। 'जीवनबाध इति जीवित्वनिश्चयस्याप्रमाण्ये इत्यर्थः, 'तन्नियमेति शतवर्षजीवी देवदत्तोगृहएवेति निर्णयाप्रमात्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनीयप्रमाणाभाव इति कल्पनीयप्रमितिजनकताकेत्यर्थः, 'गृहनियमग्राहकद्वारेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्य प्रामाण्यद्वारेत्यर्थः,

पर्य्यवसितत्वात्तज्जनितनियमद्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे वह्निरस्तीतिज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्थापयतीति चेत्। न। यद्देव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनिर्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तद्देव तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं वह्निःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वात्। न च जीवनसंशयान-

---

'अनिर्द्धारितैकेति सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयेत्यर्थः, 'एकबाधानुकूलेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमाण्यानुकूलवह्निःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः, 'एकबाधप्राप्तिः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः। ननु सामान्यतोऽन्यतराप्रामाण्यनिश्चयं विनैव इदमप्रमाणमितिसंशयो यथोक्तलाघवतर्कसहकाराद्वह्निःसत्त्वनिश्चयं जनयिष्यति किं सामान्यतोदृष्टेनेत्यत आह, 'किञ्चेति, 'विरोधज्ञानानन्तर' विरुद्धार्थविषयकज्ञानानन्तरं, 'एकमप्रमाणमिति अनयोरन्यतरदप्रमाणमिति धीर्यदि नास्तीत्यर्थः, 'तदा प्रामाण्येति, गृहाभावनिश्चयात् प्राक्द्वयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वानुपस्थित्याप्रामाण्यनिश्चितप्रामाण्यकत्वान्यतरस्याप्रामाण्यज्ञाने च तत्र च प्रामाण्यनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशयादिति भावः। ननु मा भूत् प्रामाण्यसंशयो जीवनसंशयादेव वह्निःसत्त्वकल्पना भविष्यतीत्यत आह, 'न स्या-

न्तरं तदनुसन्धानमसिद्धं ग्रहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वं विना[१] वहिःसत्त्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात्। अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकं तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्य्यत्वादिति सामान्यतो दृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चाद्दृष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अदृष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति

चेति, 'द्वयोरिति जीवनग्राहकप्रमाण-गृहान्यावृत्तित्वग्राहकप्रमाणयोरित्यर्थः, 'जीवन-मरणेति, 'मरणपदं मरणनिर्व्वाह्यगृहान्यावृत्तित्वपरं, जीवित्व-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयोपस्थितत्वादित्यर्थः, तथा चागृहीताप्रामाण्यकजीवित्वनिश्चयसत्त्वात् कथं तत्संशय इति भावः। इदमापाततः यत्र द्वयोः प्रामाण्यं पूर्वं न निश्चितं तत्र सामान्यतोदृष्टं प्रति प्रामाण्यसंशयादिसम्भवादिति ध्येयं। नन्वेतावता भवत्वप्रामाण्यसंशयात् पूर्व्वं सामान्यतोदृष्टाभावः तथापि तस्यानयोरेकमप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा विनाशात् तज्जनितप्रामाण्यसंशयाहितजीवित्वसंशयानन्तरं तर्कावतारे वहिरस्तीति ज्ञानं स्यात् तत्र जीवित्वसंशयस्य कारणत्वादित्याशङ्कते, 'अथेति, 'पर्य्यवसितत्वात्' विनाशात्, 'नियमद्वयेति निश्चयद्वयप्रामाण्य-

---

(१) विरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विनेति क० ख०।

चेत्। न। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च। अपि च देवदत्तो जीवन-मरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति तथाच लिङ्गविशेषणनिश्चया-

---

संशयादित्यर्थः, 'अनिर्द्धारितेति सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यानुमितिमित्यर्थः, 'पुनरिति जीवनसंशयानन्तरं पुनरनुसन्धीयमानमित्यर्थः, 'विरुद्धार्थग्राहकत्वं विना' तज्ज्ञानं विना, 'वहिःसत्त्वकल्पनेऽपीति, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, 'अबाधप्रसङ्गादिति 'बाधः' असत्त्वं, तदभावप्रसङ्गात् सत्त्वप्रसङ्गादिति यावत्, 'तदनुसन्धानं विना', तस्यासत्त्वन्तु अनुभवसाक्षिकमिति भावः। 'पर्यवसन्नमपीति विशिष्टमपीत्यर्थः, 'अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाध इति अष्टद्रव्यवृत्तित्वाभावनिश्चय इत्यर्थः, 'व्यतिरेकिणेति इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादिति व्यतिरेकिणेत्यर्थः, 'तत्सिद्धेरिति अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धेः सम्भवादित्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वप्रकारकेत्यर्थः। ननु लाघव-बाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकमपि प्रकारीभूय भासते ईश्वरानुमानादौ तथा दर्शनादित्यत आह, 'व्यतिरेकिणोऽपीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापीत्यर्थः। ननु विरुद्धार्थग्राहकत्वप्रतिसन्धानं विना वहिःसत्त्व-

दनुमानादेव वह्निःसत्त्वसिद्धिः। अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतोदृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धसम्भवात्[१]। न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वं, व्याप्ति-पक्षधर्म्मते हि बलं तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्य्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य

निश्चयस्यासत्त्वमेवासिद्धं तस्य पुनरनुसन्धानं विनापि यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयानन्तरं लाघवावताराद्वह्निःसत्त्वनिश्चयस्यानुभवसिद्धत्वादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'सामान्यतोदृष्टमिति जीवित्वसंशयानन्तरोत्पन्नमित्यर्थः। न च प्रामाणिकप्रतिसन्धानाभावेऽपि यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयानन्तरं वह्निःसत्त्वासिद्धेरर्थापत्तिरतिरिच्यते इति वाच्यं। केन्द्रस्थितवृहस्पतिकत्वस्य घटादिसाधारणतया प्रामाणिकत्वोपस्थितिं विनापि यथोक्तसामग्रीघटकस्य शब्दत्वनिश्चयस्यैवासम्भवादिति भावः। 'विशेषविषयत्वादिति जीवनत्वप्रकारेण जीवनविषयकत्वादित्यर्थः, अन्यथा अन्यतरत्वरूपेण जीवनविषयकत्वे मरणानुमानेन न सत्प्रतिपक्षः सम्भवति भिन्नप्रकारकत्वेन विशेषकत्वाभावादिति भावः। 'नियमग्राहकप्रमाणेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयनिश्चितलिङ्गपरामर्शेनेत्यर्थः, तच्च देवदत्तोमृतः गृहान्यावृत्तित्वे

---

(१) प्रतिषेधसम्भवादिति ख०।

तुल्यत्वादिति चेत्, तर्हि पक्षधर्मताबलाद्विशेषसिद्धिः क्वापि न स्यात् सर्व्वंच सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्य्यवसानेऽन्यसाधर्म्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात्, अप्रयोजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहक-

---

सति गृहावस्थानस्याप्रामाणिकत्वादित्याकारकमिति भावः। 'जीवनग्राहकस्यैवेति देवदत्तः शतवर्षजीवी केन्द्रस्थवृहस्पतिप्रामाणिकत्वादित्यादेरेवेत्यर्थः, 'सत्प्रतिपक्षितत्वमिति(१)। ननु जीवनग्राहकस्य केन्द्रस्थवृहस्पतिकप्रामाणिकत्व-केवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन बलवत्त्वमित्यत आह, 'एकेनेति, विशेषमात्रे जीवित्वप्रकारेण जीवित्वानुमितौ हेतुत्वेनेत्यर्थः, 'भूयसामपीति। 'तर्हीति, 'विशेषपर्यवसानइति लाघवादिसहकारेण विशेषप्रकारेणानुमितिजनन इत्यर्थः, 'अन्यसाधर्म्म्येणेति पर्वतो न पर्वतीयवह्निमान् पर्वतीयवह्निमदन्यत्वात् इति सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'अप्रयोजकत्वादिति, 'अप्रयोजकत्वात्' अनुमितिप्रयोजकरूपशून्यत्वात् हेतौ पक्षधर्मतानिश्चयविरहात् इति यावत्, 'न विपरीतसाधनमिति न पक्षधर्मताबललभ्यविशेषविरहव्याप्यवत्तानिश्चय इत्यर्थः, 'तुल्यमिति,

---

(१) एतेन 'सत्प्रतिपक्षत्वं' इत्यत्र 'सत्प्रतिप्रतिपक्षितत्वमिति' कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठोऽनुमीयत इति।

मस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषात्[१] विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन[२] सत्प्रतिपक्षत्वम्। न च प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहकारीति वाच्यं। तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकबलत्वादेव अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि

गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते सन्दिग्धत्वादिति भावः। 'नियमग्राहकस्येति पूर्वोत्पन्नस्य गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्येत्यर्थः, 'अप्रयोजकत्वात्' अनुमित्यजनकत्वात्, तत्र प्रामाण्यसन्देहादिति भावः। नन्वेवं जीवित्वे सति गृहासत्त्वेन वहिःसत्त्वानुमितिरेव कथं स्यात् गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयवत् लाघवसहकारेण उत्पन्नजीवित्वविषयकानुमितेरपि प्रामाण्यसंशयेन लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयविरहादित्यत आह, 'जीवनग्राहकस्येति, 'ज्योतिःशास्त्रादयथार्थत्वमेव,' 'जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य' लाघवतर्कसहकारेण जीवनविषयकस्य सामान्यतोदृष्टस्य, 'विपक्षबाधकं' अप्रामाण्यग्रहे बाधकं, 'व्याप्तिग्राहकमस्तीति जीवित्वलिङ्गकवहिःसत्त्वानुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चायकमस्तीत्यन्वयः, 'विशेषग्राहकप्रमाणेनेति अतुल्यबलेनेति शेषः। गृहान्यावृत्तित्वस्य निश्चयासत्त्वेऽपि मरण-

---

(१) सहकारिनियमादिति ख०।

(२) तद्विशेषविलक्षणविशेषग्राहकमानेनेति ख०।

तत्त्वं न निवर्त्तते। किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात्। यदुक्तं मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि बाधइति तत्र विशिष्टबाधो न विशेष्यबाधात् मरणेऽपि जीवी गृह एवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात् किन्तु विशेषणबाधात् स च शतवर्षजीवित्वबाध एव। विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत्। न। विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्।"

व्याप्यत्वेन धर्म्मान्तरनिश्चय एव प्रतिबन्धकः स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमाणविरोधेन' प्रमाणान्तरविरोधेन मरणव्याप्यत्वेन मेयत्वादिलक्षणयत्किञ्चिद्धर्म्मान्तरस्य निश्चयेन प्रतिबन्धेनेति यावत्, यद्यपि मरणव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्म्मान्तरस्य निश्चयो न सर्व्वत्र, तथापि यत्र तदवतारस्तत्रार्थापत्तिरायास्यतीति भावः। 'विशेषपरत्वाभावेनेति विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अविरोधात्' मरणव्याप्यवत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, 'तदधिकबलत्वादेवेति तदपेक्षया सामान्यतोदृष्टस्याधिकबलत्वादेवेत्यर्थः, तर्केण तत्र प्रामाण्यसंशयादिति भावः। 'अन्यथेति तर्कस्याधिकबलत्वासम्पादकत्वे इत्यर्थः, 'तद्विरोधेनेति वहिःसत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्म्मनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः, 'किञ्चेत्यापाततः, वहिः-

अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृह एव, गृहे नास्तीतिप्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति तच्च जीवी गृह एवेत्यप्रमाणघटित-प्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयाहितजीव-नसंशयात् प्रमाणयोरविरोधोपपादकमप्रमाणविरोधि बहिःसत्त्वं कल्प्यते यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति विरोधघट-

---

सत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्म्मनिश्चयसत्त्वे बहिःसत्त्वनिश्चयाभावे इष्टापत्तेः मयापि तदानीं तदनभ्युपगमादिति ध्येयं। 'बाधः' अप्रामाण्यं, 'तच्च विशिष्टबाधः' तत्प्रतिपाद्यं विशिष्टविषयक-ज्ञानस्याप्रामाण्यं, 'न विशेष्यबाधात्' न विशेष्याभाववति विशेष्य-प्रकारकत्वात् न गृहान्यावृत्तित्वाभाववति गृहान्यावृत्तित्वप्रकार-कत्वादिति यावत्, 'अबाधादिति गृहान्यावृत्तित्वांशे बाधासम्भ-वादित्यर्थः, 'किन्तु विशेषणबाधादिति किन्तु शतवर्षजीवित्वा-भाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः, धर्म्मिणि विशिष्टस्य प्रकारत्वे विशेषणस्यापि प्रकारत्वनियमात्, अत एव गुणान्यत्ववि-शिष्टसत्तावान् गुण इत्यस्याप्यप्रमात्वं गुणे विशिष्टसत्तायाः प्रकारत्वे गुणान्यत्वस्यापि प्रकारत्वादिति भावः। 'शतवर्षजीवित्वबाध एवेति शतवर्षजीवित्वाप्रमात्वमेवेत्यर्थः, तथाच निश्चयद्वयस्याप्रमात्वद्वयक-ल्पना नास्तीति भावः। 'विशेषणाभावायत्त इति, तथाच विशिष्टा-

कस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगमकत्वमिति,(१) तत्तुच्छम्, अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्, तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलबलेन तथार्थापत्तिकल्पनं। किञ्च मृते गृहस्थिते वहिःस्थिते तादृशसंशयादेव

भाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः। 'विशिष्टाभावस्येति विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्येत्यर्थः, इदमापाततः विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्याभावेऽपि विशिष्टं नास्तीतिप्रतीत्या विशिष्टस्य प्रतियोगित्वावगाहनीद्विशेषणाभावस्यैव विशिष्टप्रतियोगित्वाभ्युपगन्तव्यत्वात् विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वमादायाप्रमात्वद्वयकल्पना भवत्येवेति ध्येयं।

यदि गृहान्यावृत्तित्व-शतवर्षजीवित्वयोः संशयाविशेषेऽपि जीवित्वोपपादकं वहिःसत्त्वमेव कल्प्यं न तु गृहान्यावृत्तित्वोपपादकं मरणमित्यत्र तर्कोविनिमक उच्यते तदा त्वन्मतादेव देवदत्तो जीवन-मरणाद्यन्यतरप्रतियोगीति सामान्यतोदृष्टात् जीवित्वं लिङ्गविशेषणं निश्चित्यानुमानादेव वहिःसत्त्वज्ञानं स्यादिति त्वया वाच्यं, न चैवं, किन्तु यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावोनिश्चयं विनापि धर्म्मिणि वस्तुगत्या अबाधितत्त्वं यत्तदेव कल्पयति न तच्च बाधितत्वमिति कल्पनेति केचिन्मीमांसका वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति, 'जीवी गृह एवेति शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः,

---

(१) अप्रमाणमेव विनिगमकमिति घ०।

वह्निःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्प्येत कस्यचित् क्वचिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात् अर्थापत्त्याभासस्यैवं न स्यात्।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे संशयकरणकार्थापत्तिसिद्धान्तः।

'गृहे नास्तीति शतवर्षमध्ये गृहे नास्तीत्यर्थः, 'प्रमाणेषु' निश्चयत्रयेषु, 'द्वयोः' शतवर्षजीवित्वनिश्चय-शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वनिश्चययोः, 'अविरोधेऽपि' परस्परविरुद्धार्थविषयकत्वाभावेऽपि, 'विरोधज्ञानमस्तीति तृतीये विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानमस्तीत्यर्थः, 'तच्च' तस्मिन् ज्ञाने सति, 'अप्रमाणघटितेति अप्रमात्मकनिश्चयघटितेत्यर्थः, 'प्रमाणद्वयेति विरुद्धद्वयेत्यर्थः, 'विरोधज्ञानेति विरुद्धार्थविषयज्ञानेत्यर्थः, 'अप्रामाण्यसंशयेति देवदत्तः शतवर्षजीवी शतवर्षजीवी देवदत्तोऽगृह एवेति निश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयेत्यर्थः, 'प्रमाणयोः' प्रमात्मकनिश्चयद्वयोः, 'अविरोधोपपादकं' भ्रमत्वाभावोपपादकं, 'अप्रमाणविरोधि' अप्रमात्मकनिश्चयविषयविरोधि, 'तद्विरोधि कल्पयतीति तद्विषयीभूतस्य विरोध्येव कल्पयतीत्यर्थः, 'विरोधघटकस्य' विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानघटकस्य, 'प्रमाणत्वेन ज्ञानादिति प्रमाणत्वेन निश्चयसम्भवादित्यर्थः, 'फलवत्त्वेनेति तर्कं विनापि वह्निःसत्त्वज्ञानोत्पत्तिवत्त्वेनेत्यर्थः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तरहस्यं।

अथानुपपत्तिकरणकार्थापत्तिः।

स्यादेतत् मा भूत् संशयः करणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् तथाहि जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति वहिःसत्त्वं विना जीवतोगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं वहिरस्तीति धीरस्ति तचान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम्। न च देवदत्तो वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनु-

---

अथानुपपत्तिकरणकार्थापत्तिः।

संशयकरणकार्थापत्तिं निराकृत्यानुपपत्तिकरणकार्थापत्तिमाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अनुपपत्तिरिति गृहे नास्तीति ज्ञानमित्यर्थः, 'जीवतो गृहासत्त्वमिति जीवित्वविशिष्टं गृहासत्त्वमित्यर्थः, 'व्याप्तिप्रभवेति, 'व्याप्तिप्रभवात्' सामान्यतोव्याप्तिप्रभवात्, 'अनुमानादिति देवदत्तोवहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वादित्यनुमानादित्यर्थः, पूर्व्वं विद्यमानत्वे सति तद्गृहासत्त्वात् तद्वहिःसन्नितिविशेषतोव्याप्तिरिदानीन्तु सामान्यतोव्याप्तिरिति भेदाद्विकल्पः। विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति, 'हेतु-साध्ययोरिति यथोक्तहेतु-साध्ययोरित्यर्थः, सामान्यतोव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति, 'सामान्यत इति, 'अनुमाने' अनुमितिकरणे, 'उपसंहर्त्तुं'

मानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृह एव कोणेऽसन्नहं मध्ये तिष्ठामीतिव्याप्ति-प्रभवानुमानाद्वा वहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यं। हेतु-साध्ययोः सहचाराज्ञानदशायामनुप-पत्तिज्ञानेऽपि वहिःसत्त्वज्ञानात् सामान्यतो व्याप्ति-श्चानुमाने उपसंहर्त्तुमशक्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्था-पत्त्यैव। ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्त-वहिःसत्त्वं विना, उत वहिःसत्त्वमात्रं विना, नाद्यः

प्रवेशयितुं, 'अशक्या' सामान्यमुखी व्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः, यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् सामान्यतो व्याप्तेरभावादिति भावः। 'तदन्यदेशेति गृहान्यदेशसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः।

'ज्ञानाभावादिति प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासम्भवादिति भावः। नन्वर्थापत्तित एव तत्प्रतीतिरतोऽर्थापत्तिरावश्यकीत्यत-आह, 'अर्थापत्तित इति, 'अन्योन्याश्रय इति अर्थापत्तितस्तत्प्रतीतौ तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय-इत्यर्थः, स्वोक्तदूषणे खण्डनसम्पत्तिमाह, 'तदुक्तमिति, 'यतोऽन्यत्व-मिति, 'यतोऽन्यत्वं' यस्य व्यतिरेकः, 'तत्सिद्धेः' तस्य सिद्धेः, 'अग्रे तदसिद्धेः' एतद्व्यतिरेकेणेदमनुपपन्नमिति ज्ञानासिद्धेरित्यर्थः। वहिः-सत्त्वमात्रपदेन यावद्वहिःसत्त्वं, वहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नं वा, नाद्य इत्य-त्याह, 'अन्यदीयेति, नान्त्य इत्याह, 'वहिःसत्त्वमात्रेति वहिःसत्त्वत्वा-

प्रथमं देवदत्तवहिःसत्त्वाप्रतीतौ[१] तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तितएव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति। नान्त्यः अन्यदीयवहिःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् वहिःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तवहिःसत्त्वासिद्धेश्चेति चेत्। न। सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेण विशेषज्ञानं फलं, तथाहि जीविनो वहिःसत्त्वं

वच्छिन्नेत्यर्थः, 'पर्य्यवस्यतीति, पक्षधर्म्मताबलादिति भावः। 'तेन रूपेण' देवदत्तवहिःसत्त्वत्वरूपेण, 'कल्पना' ज्ञानं, 'तेन विना' तद्रूपावच्छिन्नेन विना, 'उपपादकाभाववतीति, उपपादकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्येत्यर्थः, 'अभावमात्रमिति उपपाद्याभावमात्रमित्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गादिति केवलधूमाभावज्ञानादपि धूमार्थापत्त्यापत्तिरित्यर्थः, 'अर्थापत्त्याभासेति व्यभिचारिणार्थापत्तिरेव न स्यादित्यर्थः। 'अत्र हीति, 'व्यतिरेके' हेत्वभावे, 'व्याप्तिः' व्यापकताज्ञानं, 'अन्वयस्य' हेतोः, 'पक्षधर्म्मत्वं' पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्तिधीजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिधीजन्यमित्यर्थः, 'व्याप्त्येति अन्वयव्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्म्मताज्ञानेत्यर्थः, 'केवलान्वयिनीति, तव मतइति शेषः, 'साध्यव्याप्यत्वेति साध्यस्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः। यद्यप्ये-

---

(१) वहिःसत्त्वासिद्धाविति घ०।

विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनुपपन्नं तत्र वहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तश्च तथेति सिद्धे देवदत्ते वहिःसत्त्वं कल्प्यत इति देवदत्तवहिःसत्त्वं पर्य्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं, यथा वह्निमात्रव्याप्ताद्धूमात् पर्व्वते वह्निसिद्धिरेव पर्व्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु पर्व्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्[१]। अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमो-

वमपि यत्र नान्वयव्याप्तिग्रहः व्यतिरेकमात्रप्रतिसन्धानं तत्रापत्त्यवकाशः। न च तत्रार्थनिश्चय एव जनयिष्यत इति वाच्यं। अनुभवविरोधात्। तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह, 'अस्तीति, 'गृहे वर्त्तमान इति गृहवृत्तित्वविशिष्ट इत्यर्थः, 'देवदत्तावृत्तित्वादिति पञ्चीभूतस्य देवदत्तस्य तदनधिकरणत्वादित्यर्थः, 'वहिःसत्त्व-गृहनिष्ठाभावयोः' वहिःसत्त्व-गृहवृत्तित्वविशिष्टाभावयोः, 'व्यधिकरणत्वेनेति, गृहाधिकरणदेशभेदस्यापि वहिःपदार्थघटकत्वादिति भावः। 'नियतेति, अत एव गृहवृत्तिदेवदत्ताभावोऽपि[२] न लिङ्गं गृहमात्रवृत्तिपदार्थे तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति भावः। ननूपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमिनिष्ठालोकसंयोगस्य कथमुपरिदेशे संयोगसम्बन्धेन सवितृनुमापकत्वं पञ्चावृत्तित्वादव्याप्यत्वाच्चेत्यत आह,

(१) धुमव्याप्यत्वाग्रहादिति घ०।

(२) गृहवृत्तित्वोपलक्षितदेवदत्ताभाव इत्यर्थः।

ऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेक-व्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या, तथाहि देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा। न चान्यव्याप्यान्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात्। न चार्थापत्तौ सद्रूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमान इति वाच्यम्। अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्था-

---

'उपरीति, 'उपरिसन्निहितेति सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वेनेत्यर्थः, तथाच तत्र भूमिः पक्षः सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वं साध्यं उपर्य्यव-च्छेदेनालोकसंयोगो हेतुरिति भावः। ननु जीवित्वे सति गृह-निष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव लिङ्गं भवतापि तन्निष्ठव्यतिरेकव्याप्तिज्ञान-स्यैवार्थापत्तिजनकत्वस्वीकारादित्याशङ्कते, 'नापीति, 'लिङ्गमित्यनु-षञ्जनीयं, 'ज्ञातुमशक्यत्वादिति, तथाच लिङ्गज्ञानाभावात् न व्याप्तिग्रहइति भावः। ननु सन्निकृष्टस्थले जीवित्वे सति गृहनिष्ठा-भावप्रतियोगित्वस्य बहिःसत्त्वव्याप्यत्वं गृहीतं तदेवेदानीं स्मर्य्यते-ऽन्यथा भवन्मतेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् कथमर्थापत्तिः, अपि च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न हेतुः किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन गृहनिष्ठाभाव एव हेतुर्वाच्यः स च देवदत्तस्यासन्निकृष्टत्वेऽपि गृहस्य सन्निकृष्टतया ग्रहीतुं शक्य इत्यतो व्याप्तिग्रहाभावेऽपि देवदत्तस्या-सन्निकृष्टतया न पक्षविशेष्यकपरामर्शसम्भव इत्याह, 'अत एवेति,

पत्त्याभासानवकाशाच्च। मैवम्। अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि वह्निःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात्। न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्म्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकं तच्चेहाप्यस्तीति वाच्यं। केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तद-

---

असम्मते च व्यतिरेकव्याप्तिस्मरणं गृहे जीविनो देवदत्तस्याभावनिश्चयस्य अर्थापत्तिहेतुक इति भावः, शब्दानुमानादिकञ्च न सार्व्वत्रिकमिति हृदयं। 'गृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानमिति, देवदत्तस्मरणञ्चेत्यपि बोध्यं, अभावप्रत्ययानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् परामर्शः। 'व्याप्तिज्ञानानन्तरमिति वह्निव्याप्तिरिति स्मरणानन्तरमित्यर्थः, 'स्मर्य्यमाणेति पचवृत्तिधूमस्मरणादित्यर्थः, असन्निकृष्टपचस्थल इति शेषः, 'उक्तन्यायेति विशेष्यस्यासन्निकृष्टत्वेनेत्यर्थः। 'धूमोवह्निं विनेति, वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः, 'दृश्यमानो धूम इति वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति यदा ज्ञायत इत्यर्थः, 'अनुपपत्तिज्ञानं विना' व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं विना, 'व्याप्यत्वेन' अन्वयव्याप्यत्वेन, 'तदानुमानमिति, यदा तु व्यतिरेकान्वयव्याप्त्युभयप्रतिसन्धानं तत्रैवमेव विज्ञानमुभयात्मकं अनुमितित्वादेरसम्मते जातित्वाभावात् फलबलादेव सामग्र्या वा अन्यत्र प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति भावः। 'त्वयापीति, 'तत्र' वह्निमान्धूमादित्यत्र, 'त्रिविधेति व्याप्तिज्ञानभेदेन त्रिविधानुमिति-

पेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च। अथ व्यतिरेक-सहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते[१] एवञ्चान्वयस्य व्यति-रेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमान-त्रैविध्यम्, अत एव धूमो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वय-व्यतिरेकी चेति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न वहिःसत्त्व लिङ्गं[२] देवदत्तावृत्तित्वात् वहिःसत्त्व-गृहनिष्ठाभाव-योर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्य-भावाच्च, उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरु-परिसन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात्। नापि गृह-निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्त-धर्म्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, अत-

---

स्वीकारात् इत्यर्थः, परन्तु भवता यद्व्यतिरेक्यनुमितितया अभिमतं तदेवमस्माकमर्थापत्तिरिति विशेष इति भावः। 'व्यतिरेकव्याप्तिमिति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्य्यासाद्येत्यर्थः, 'देवदत्ताभावः' देवदत्ता-भावनिश्चयः, 'वहिःसत्त्वं कल्पयतीति वहिःसत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः, न तु व्यतिरेकपरामर्शः विशेष्यीभूतदेवदत्तासन्निकर्षेण परामर्शा-सम्भवादिति भावः। 'गृहे देवदत्तस्याभाव इति देवदत्तप्रतियोगि-

---

(१) दृश्यत इति क०, ख०।

(२) वहिःसत्त्वे व्यङ्गमिति क०, ख०।

एव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्य-क्षेण। न च व्यतिरेकव्याप्ति-गृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सह-कार्य्यासाद्य मनसैव जन्यत इति वाच्यं। सहकारिण एव मानान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्य्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत्, न कथञ्चित्, कथं तर्हि वह्निज्ञानं पक्षधर्म्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण, अत एव दृश्य-मानोधूमो वह्निं विनानुपपन्न इति यदा ज्ञायते तदार्थापत्तिरेव यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदानुमानं त्वयापि तत्र त्रिविधानुमान-स्वीकारात् तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविद्देव-दत्ताभावो वहिःसत्त्वं कल्पयति। उच्यते। देवदत्ता-सन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण

कोऽभाव इति प्रत्यक्षमित्यर्थः, अन्यथा षष्ठ्यर्थप्रतियोगित्वस्य संसर्ग-विधया भानात् लिङ्गतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वानुपस्थितौ कथ-मनुमानं न स्यात्। न चैवं यत्र नेह देवदत्त इति संसर्गविधयैव प्रतियोगित्वभानं तत्रानुमानासम्भवादर्थापत्तिरिष्यतइति वाच्यं। अर्थापत्तावपि वहिःसत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यानुप-लब्धिर्गमिकेति प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वोपस्थितिं विना

गृह्यते तथाहि गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थञ्चाभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात्, प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। न च देवदत्तविशेष्यकं बहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं। पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् अधिकस्य गौरवपराहतत्वात्। अथवा अनतिप्रसक्तसह-

---

तेनाप्यर्थापत्त्यनभ्युपगमादिति। ननु देवदत्तप्रतियोगिकोऽभाव इति प्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे मानाभावः देवदत्तं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात् किन्तु तद्व्यवहितपूर्व्ववर्त्तिस्मरणस्यैव देवदत्तोविषय इत्यत आह, ‘सम्बन्धज्ञानस्येति सम्बन्धिद्वयोपस्थितौ सत्यां सम्बन्धप्रत्यक्षस्येत्यर्थः, अन्यथा संयोगो नास्तीत्यादिशाब्दादिज्ञाने तदुपनयवशात् संयोगवदिति प्रत्यक्षे गुण इति प्रत्यक्षे च व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं। न चैवं देवदत्तं न पश्यामि किन्तु तदभावं गेहे इत्यनुव्यवसायः कथं सङ्गच्छते इति वाच्यं। तस्य लौकिकविषयत्वाभावविषयकत्वादिति भावः। ननु सम्बन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिद्वयं विषयः प्रतियोगित्वन्तु न प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्ध इत्यत आह, ‘प्रतियोगिनेति, ‘सम्बन्धान्तराभावा-

कारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्ग-परामर्शः यथाच न सहकारि मानान्तरं तथोपपादित-मधस्तात्। ननु मयूरः पर्व्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेतिज्ञानानन्तरं पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति, न च व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवति, पर्व्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्यनिरूपणात्। न च पर्व्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्ति-रपीति वाच्यम्। अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्प-

---

दिति इदमिह नास्तीति प्रतीतेर्नियामकसम्बन्धान्तराभावादित्यर्थः, तथाच सम्बन्धान्तरेण इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात् प्रतियो-गित्वस्य सम्बन्धत्वमावश्यकमिति भावः। यथाश्रुते एककालीनत्वादेरपि सम्बन्धान्तरत्वेन सम्बन्धान्तराभावादित्यसङ्गतेः। 'पचद्वन्तीति, तथाच लिङ्गविशेष्यकपरामर्श एवाच हेतुरिति भावः। 'अधिकस्य' पचविशे-ष्यकत्वस्य। ननु गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्म्म-तया असन्निकृष्टत्वात् तद्विशेष्यकोऽपि चाक्षुषः परामर्शोऽसम्भवीत्य-स्वरसादाह, 'अथवेति, पूर्व्वोक्तदोषविरहायाह, 'यथाचेति, 'पर्व्वते-तर इति पर्व्वत इतरोयस्मादिति बहुब्रीहिः, तेन न सर्व्वनामकार्य्यं, मयूरनृत्यस्य नित्यत्वं साधिकरणत्वं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकारेण मयूरः पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानं जन-

यतीति चेत्। न। मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति। यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरोनृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अत एवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय

यतीति समाधत्ते, 'अधिकरणं विनेति, 'अनुपपद्यमानं' अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानं, 'नृत्यं' नृत्यनित्यत्वमित्यर्थः। 'नृत्याभावबोधानन्तरमिति पर्व्वतेतरनृत्याभावबोधानन्तरमित्यर्थः। ननु सामान्यतोदृष्टेन साधिकरणकत्वानुमितावपि पर्व्वते नृत्यतीत्येवमाकारकबुद्धिर्न सिद्धैव अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् एवं मयूरो नृत्यतीति शब्दात् पर्व्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि नृत्यस्य पर्व्वतवृत्तित्वं न सिद्धं तदुपस्थापकपदाभावादिति, मैवं, गुरुमते इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधे प्रकारीभूय भासते इति तन्मतेनैव तन्मतनिराकरणात्, स्वमते त्वाह, 'यद्वेति, 'अन्वय-व्यतिरेकी पर्व्वतनृत्यं गोचरयतीत्यनुषज्यते। न चैवं मयूरः पर्व्वते नृत्यतीति मयूरविशेष्यकप्रतीतिर्न स्यात्

सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः। यद्वा मयूरनृत्यं पर्व्वताधिकरणकं पर्व्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्व्वतत्ववदित्यन्वय-व्यतिरेकी, अथवा यः सम्भावित-तत्तदितरावृत्तिः सन् तद्व्यतिरिक्तवृत्तिर्न भवति सः तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्व्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्य-पीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति। अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा

इति वाच्यं। उक्तानुमान एव मनसा तदुपपत्तेरिति भावः। 'सम्भावितेति, 'सम्भावना' योग्यता, तस्मिन् तदितरस्मिंश्च वर्त्तमानयोग्यः, योग्यतावच्छेदकञ्च वृत्तिमत्त्वमेव, तथाच वृत्तिमत्त्वे सतीति फलितार्थः। ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वं भोजनवत्त्वं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधसहकृतात् देवदत्तोरात्रौ भुङ्क्ते इति ज्ञानं जायते तत्रानुमानाद्यसम्भवादर्थापत्तिरिष्यत इत्यत आह, 'एवमिति, 'देवदत्त इति अप्रसिद्धरात्रिभोजनदेवदत्त इत्यर्थः, 'भोजनसाध्यपीनत्वज्ञानमिति, दिवाभोजनबाधसहकृतमिति शेषः, 'रात्रिभोजनमिति रात्रिभोजनानुमितिं जनयतीत्यर्थः। यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनरूपां श्रुतार्थापत्तिं भट्टाभिमतामाशङ्कते, 'अथेति, 'न योग्यताज्ञानमिति, तन्मतेऽन्वयप्रयोजक-

न भुङ्क्ते इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । न चैवं लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यतइतिन्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात्, एवञ्च श्रूयमाणशब्दस्या-

---

रूपवत्त्वस्य योग्यतात्वेन पीनत्वान्वये भोजित्वस्य योग्यतात्वेन पीनत्वान्वयेऽभोजित्वस्यायोग्यतात्वादिति भावः । 'दिवाभोजनस्य बाधादिति 'योग्यताघटकेत्यत्र हेतुः, 'योग्यताघटकेति योग्यतात्मकरात्रिभोजित्वोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'अन्वयमलभमानमिति अन्वयबोधं अजनयदित्यर्थः, 'इदं वाक्यमिति पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यमित्यर्थः, 'रात्रिभोजनोपपादकमिति रात्रिभोजनोपस्थापकमित्यर्थः, 'तेन सहेति तदुपस्थापितरात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः, 'अन्वयबोधमिति पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते किन्तु रात्रौ भुङ्क्ते इत्यन्वयबोधमित्यर्थः, तन्मते योग्यत्वस्य शाब्दबोधे भाननियमादिति भावः । 'लाघवादिति, शब्दं कल्पयित्वापि अर्थोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः । 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति शाब्दबोधोपयोगिनी पदार्थोपस्थितिः शब्देनैव जन्यत इति नियमेनेत्यर्थः, तथाच केवलार्थकल्पनेन योग्यता-

न्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि श्रूयमाणोबाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते यथा गुरुमते स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञानविरहेयोग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति यो-

---

ज्ञाननिर्व्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थितिं विना रात्रिभोजित्वरूपस्य योग्यत्वस्य शाब्दबोधे भानासम्भवाच्छब्दः कल्प्यते तन्मते शब्दयोग्यताविषयकस्यैव शाब्दबोधस्य जननियमादिति भावः। 'शब्देन विनेति शब्दव्यवहारं विनेत्यर्थः, 'अनुपपद्यमानमिति अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थः, 'द्वारमित्यादाविति, एवमित्यादि, 'पिधेहीतिशब्दकल्पनमिति द्वारमितिवाक्यस्यापि पिधानविशेष्यकद्वारकर्म्मकत्वान्वयबोधजनकत्वं पिधेहीतिशब्दसमभिव्याहारं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् पिधेहिशब्दकल्पनमित्यर्थः। ननु द्वारमिति वाक्यं पिधेहीतिशब्दवदिति ज्ञानमर्थापत्त्या जननीयं तच्च न सम्भवति पिधेहीतिशब्दस्य बाधितत्वादित्यत आह, 'शब्दस्येति, 'श्रूयमाणः' समभिव्याहारेण श्रूयमानस्य, 'बाधित इति नास्तीत्यर्थः, 'अभिप्रायस्थ इति द्वारमिति वाक्यं पिधेहीति शब्देन सहान्वयबोधं जनयत्वित्येता-

ग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं लिङा-दिवाच्यं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं जायते अन्यथा अपूर्व्वमपि वाच्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजना-प्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्ते इति शब्दाङ्गीकृत्यघते न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीता-

---

दृशाभिप्रायविषयः कल्प्यते इत्यर्थः, तथाच तादृशैकाभिप्रायविषय-त्वसम्बन्धेनैव तद्वत्ताज्ञानं अर्थापत्त्या जननीयमिति भावः। योग्यता-प्रकारकोपस्थितिं विना शब्दान्वयधीरित्यत्र प्राभाकरसम्मतिमाह, 'यथेति, 'साक्षात्साधनताबाध इति स्वर्गं प्रति यागस्य साक्षात्साधन-त्वाभाव इत्यर्थः, यागस्य आशुतरविनाशित्वादिति भावः। 'परम्परा-घटकस्येति परम्पराघटकस्यापूर्व्वस्येत्यर्थः, 'योग्यताज्ञानाभावादिति यागे विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः, साक्षादसाधने साधनत्वान्वये परम्परासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः। 'प्रसिद्धपदेति प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन इष्टसाधनत्वेनान्वय-बोधानुपपत्तिरित्यर्थः, 'योग्यताज्ञानायेति परम्परासाधनताज्ञानाये-त्यर्थः, 'लिङादिवाच्यमिति कार्य्यत्वरूपेण लिङादिवाच्यमित्यर्थः, एवञ्च स्वर्गकामोऽग्निष्टोमादिविषयकसाधनकार्य्यवानिति प्रथमतो-ऽन्वयबोधः, विषयकत्वं जन्यत्वं, एतच्च याग-कामयोः संसर्गविधया भासत इति भावः। 'अन्यथेति योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्वे

नुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अतएवापूर्व्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते, तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यत इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे अर्थापत्तिः ।

इत्यर्थः, 'बाधकप्रमाणाभाव इति ग्राह्याभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'अन्वयविरोधीति ग्राह्याभावव्याप्यधर्म्मेत्यर्थः, 'प्रतीतानुपपत्त्येति प्रतीतस्य दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः, 'अत एवेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वज्ञानस्याहेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'अर्थापत्तिः' अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये अर्थापत्तिरहस्यं ।

अथावयवनिरूपणं।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनानि निरू-

---

अथावयवरहस्यं।

परार्थानुमानप्रयोजकत्वेन स्मृतस्य न्यायादेरुपेक्षानर्हतया प्रसङ्गसङ्गत्या तन्निरूपयितुमाह, 'तच्चेति, 'परार्थं' परप्रतिपिपादयिषाप्रयोज्यं, परोऽत्र विप्रतिपन्नः न तु मीमांसकमात्रं, तेनाप्तेन परप्रतिपिपादयिषया उदीरितेऽपि न्यायत्वमित्यवधेयं। 'न्यायसाध्यमिति न्यायजन्यज्ञानप्रयोज्यमित्यर्थः। अवयवान्विभजते, 'प्रतिज्ञेति, यद्यपि अवयवसामान्यं निरूप्यैव तद्विभागोयुक्तस्तथापि पञ्चावयवोपेतस्यैवात्र लक्ष्यत्वं न तु मीमांसकाभिमतोदाहरणादित्र्यवयवस्य बौद्धाभिमतोदाहरणोपनयात्मकद्व्यवयवस्य वा इति सूचनाय प्रथमत एव तद्विभागः, अन्यथा वक्ष्यमाणन्यायलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः। 'तत्र' न्यायावयवनिरूपणे, सप्तम्यर्थो विषयत्वं, 'समस्तरूपेति पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपपञ्चरूपविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः, 'अत्रैवेति पञ्चरूपविशिष्टलिङ्गमिति वाक्यइत्यर्थः, तस्यापि उक्तपञ्चरूपविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकत्वादिति भावः(१)।

---

(१) प्रसङ्गादाह, 'तच्चेति तत्त्रिविधमप्यनुमानं, 'परार्थं' परस्य वादिनोऽर्थः साध्यनिश्चयः तच्छङ्कानिवृत्तिर्वा यस्मात् तादृशं, 'न्यायसाध्यं' न्यायप्रयो-

न्यमित्यर्थः, अतिप्राचैरुपनयमात्रस्य सौगतैरुदाहरणादिद्वयस्य मीमांसकैः प्रतिज्ञादित्रयस्य जरन्नैयायिकैर्विप्रतिपत्ति-समयबन्ध-जिज्ञासावाक्य-काष्ट-कोद्धारदृष्टान्तक्रमेण वाक्यदशकस्य न्यायत्वोपगमात् तेषां मतमपाकर्त्तुं विशिष्यावयवान् दर्शयति, 'प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनानीति,'तत्र' न्यायावयवयोर्मध्ये, 'समस्तेति पक्षसत्त्वादिपञ्चरूपैर्विशिष्टस्य लिङ्गस्य प्रतिपादकं वाक्यं इत्यर्थः, 'अत्रैव' समस्तरूपोपेतं लिङ्गमिति वाक्य एव, 'अतिव्याप्तेरित्युपलक्षणं केवलान्वयिस्थले विपक्षाप्रसिद्धा तत्साध्यकन्यायेऽव्याप्तिरपि द्रष्टव्या। 'किन्त्वित्यादि, अत्रानुमितिपदं यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्ये नैयायिकानां प्रकृतपक्ष-हेतु-साध्यकन्यायव्यवहारः तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिपरं, तथाच तादृशानुमितेः चरमकारणीभूतो यो लिङ्गपरामर्शः तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्याप्यघटपदत्ववान् इत्याकारकः परामर्शः, तस्य प्रयोजकं तज्जनकव्याप्तिज्ञानस्य जनकं यत् शाब्दज्ञानं शब्दप्रकारकं ज्ञानं तज्जनकं तस्य प्रकारतया जनकतावच्छेदकं वाक्यमित्यर्थः, घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावस्य ज्ञानं प्रति प्रकारतया जनकतावच्छेदकं घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यमपीति तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय प्रयोजकान्तं शाब्दज्ञानस्य विशेषणं। न च यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने न्यायव्यवहारस्तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटवत्ताबुद्धिजनकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीविशिष्टवाक्यत्वमेव न्यायत्वं कुतो लघुतरं न तन्निरुक्तं इति वाच्यम्। स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् इति जागदीशी व्याख्या।

केचित्तु अनुमितिकारणपरामर्शनिष्ठकार्य्यतानिरूपितशाब्दत्वव्याप्यधर्म्मावच्छिन्नकारणतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छिन्नकार्य्यतानिरूपिता या यत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तिजनकता तदवच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वं न्यायत्वं अतो न कुत्राप्यतिव्याप्तिः परामर्शं प्रति न्यायजन्यशाब्दबोधस्य तादृशशाब्दत्वेन हेतुत्वोपगमात् व्यभिचारस्त्वव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशेन वारणीयः, केवलोपनयजन्यपरामर्शस्थले च उपनयजन्यशाब्दबो-

ध्यन्ते। तच्च न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः, अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः, किन्त्वनुमितिचरमका-

'अनुमितीति अनुमितिचरमकारणं यल्लिङ्गपरामर्शस्तस्य प्रयोजकं तज्जनकजनकं यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकज्ञाननिष्ठकारणताया विषयिताखम्बन्धेनावच्छेदकवाक्यमित्यर्थः, घटमानयेति वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजकान्तं, उपनयस्यापि अनुमितिकारणपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'चरमेत्युक्तं, चरमत्वञ्चा-

धस्य न परामर्शं प्रति तादृशशाब्दबोधत्वेन हेतुता अपि तु तद्विषयकज्ञानत्वेन। न च तादृशकार्य्य-कारणभावे मानाभाव इति वाच्यं। उपनायकज्ञानादिसत्त्वे वह्निव्याप्यो धूमः पर्व्वते इत्यादिज्ञानकाले वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यादिवारणाय तत्तदननुगतक्षणादीनां हेतुत्वं कल्प्यं इत्यत्र न्यायजन्यपरामर्शस्थलीयानन्तक्षणानां हेतुत्वकल्पनमपेक्ष्य लाघवात् न्यायजन्यबोधस्य तादृशबोधत्वेन हेतुता कल्प्यते तादृशकारणबाधादेवान्यत्र धूमविशेष्यकपरामर्शकाले न धूमप्रकारकपरामर्श-इति, चरमकारणपदन्तु तादृशकारणतालाभायैव उपात्तं। न च तादृशयुक्त्या न्यायजन्यशाब्दबोधस्य तादृशशाब्दबोधत्वेन हेतुत्वकल्पने तादृशयुक्त्यैव केवलोपनयजन्यशाब्दस्यापि तादृशशाब्दत्वेन हेतुत्वं कल्प्यमिति वाच्यम्। तत्र परामर्शस्यानैयत्येनानुगतकारणताकल्पनासम्भवादित्याहुः, तच्चिन्त्यं।

नवीनास्तु न्यायजन्यशाब्दबोधप्रयोज्यानुमितिव्यक्तिमेव तद्व्यक्तित्वेनादाय तदनुमितिफलोपधायकीभूतपरामर्शव्यक्तिफलोपधायकीभूतशाब्दबोधनिष्ठकार्य्यतानिरूपित-यत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठस्वरूपयोग्यतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमतो न कश्चिद्दोषः, असम्भववारणाय यत्किञ्चिज्ज्ञाननिवेशनमिति प्राहुः, इति व्याख्यान्तरं।

रणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः। प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं ज-

---

नुमितौ कर्त्तव्यायां स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानानपेक्षत्वं, तथाच उपनयप्रयोज्यानुमितिकारणपरामर्शस्य स्वोत्तरोत्पन्ननिगमनसाध्याबाधितत्वज्ञानसापेक्षत्वात् नोपनयेऽतिव्याप्तिरिति भावः। अनुमितिचरमकारणात्मकशाब्दज्ञाने कृतेऽसम्भवः न्यायजन्यज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्याप्यवदभेदस्यैव विषयीकरणात् नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् तादृशज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावात्। न च तादृशपरामर्शजनकत्वमेवोच्यतां किं तज्जनकजनकत्वप्रवेशेनेति वाच्यं। तथाप्यसम्भवापत्तेः न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यज्ञानजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेन तेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकतादृशज्ञानजननासम्भवात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयात्मकं न्यायजन्यशाब्दज्ञानजन्यज्ञानान्तरमपेक्षणीयमिति।

उपाध्यायास्तु तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं तादृशपरामर्शजनकत्वमेव तथाच न्यायजन्यज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः।

यत्र समयवशेनायन्नाभास इत्यादिरूपकण्टकोद्धारसहित एव न्यायप्रयोगः कृतः तत्र कण्टकोद्धारवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय 'शाब्देति, तथाच तत्पदमहिम्ना तादृशपरामर्शं प्रति तज्जन्यज्ञानस्य शाब्दत्वेन प्रयोजकत्वमित्यर्थः पर्य्यवस्यति, कण्टकोद्धारवाक्यस्य च योग्यताज्ञानमात्रसम्पादकत्वात् योग्यताज्ञानस्य च शाब्दाशाब्दसाधारणेनैव

न्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्था-

हेतुत्वमिति नातिप्रसङ्गः, न्यायजन्यज्ञानस्य च प्रतिवादिपरामर्शं प्रति तादृशशाब्दत्वेन हेतुत्वं अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तथैव कार्य्य-कारण-भावावधारणादिति हृदयं। वाक्यपदं तादृशशाब्दज्ञाननिष्ठकार्य्यता-निरूपितकारणताया विषयविधयावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वला-भाय अन्यथा न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तेः(१)।

---

(१) लक्ष्ये लक्षणं योजयति, 'प्रतिज्ञादीति प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्य-तया एकानुपूर्व्वीमत्त्वेन रूपेण यः स्वस्वार्थो निवृत्तिरभाव इति यावत्, तज्ज्ञानं जन्यते, 'तेन च' क्रमिकप्रतिज्ञादिपञ्चगतैकानुपूर्व्यवच्छिन्नाभाव-कूटज्ञानेन च, विशिष्टस्य तादृश-तादृशानुपूर्व्वीमत्त्वावच्छिन्नाभावीयत्व-विशिष्टव्याप्यत्वस्य घटपदत्वादिहेतौ वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानं घटपदत्वं तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्याप्यमित्याकारकं ज्ञानं तदुत्थाप्यते जन्यते, 'तेन च' व्याप्यत्वबोधेन च, 'चरमपरामर्शः' तादृश-तादृशानुपूर्व्वी-मत्त्वावच्छिन्नाभावकूटव्याप्यघटपदत्ववान् इत्याकारको जन्यत इत्यर्थः।

साम्प्रदायिकास्तु लक्षणस्थस्यानुमितिपदस्य प्रकृतपक्षक-प्रकृतसाध्यक-प्रकृतहेतुकानुमितिपरत्वं वर्णयन्तो ग्रन्थमन्यथा व्याचक्षते, यथा प्रति-ज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्व-स्वघटकपदानामेकवाक्यत्ववशेन स्व-स्वार्थ-विशिष्टज्ञानं समूहालम्बनरूपमेव जन्यते न तु मिथो विशिष्टवैशिष्ट्या-वगाहिरूपं, उदाहरणस्यान्यत्रानन्वयित्वेन पञ्चभिः परस्परमेकवाक्यता-पन्नैरन्वयबोधस्य जननासम्भवात्, तेन च प्रतिज्ञादिपञ्चकजन्यबोधेन च विशिष्टस्य प्रकृतसाध्यीयत्वविशिष्टस्य व्याप्यत्वस्य हेतौ वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानं मानसात्मकं ज्ञानं तदुत्थाप्यते जन्यते। न च न्यायजन्यबोधस्यैव

ध्यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्याय-
जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता।

लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति, 'प्रतिज्ञादीति, 'एकवाक्यतया' मिलित्वा, 'स्वार्थविशिष्टज्ञानं' परस्परार्थान्वितस्वार्थविषयकज्ञानं, 'तेन' विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेन, 'मानान्तरं' मित्यन्तरं, 'उत्पाद्यते' जन्यते, उपाध्यायमते 'मानं' मनः, 'उत्पाद्यते' स्वात्मकसहकारिसम्पन्नीक्रियते

विशेषणज्ञानविधया परामर्शजनकत्वसम्भवात् मानान्तरोत्पादनमफलमिति वाच्यम्। हेत्वंशे व्याप्तेर्व्याप्यंशे च साध्यस्य संसर्गविधया वैशिष्ट्यावगाहिन एव बोधस्य चरमपरामर्शहेतुतया न्यायजन्यबोधस्य तथात्वासम्भवात् तस्य हेत्वाद्यंशे तादात्म्येन व्याप्याद्यवगाहित्वात्, एतेन न्यायजन्यशाब्दबोधेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यग्राहकं यन्मानं मनः तदुत्पाद्यते सहकारिसम्पन्नीक्रियते इत्युपाध्यायव्याख्यानमनादेयं। यत्तु न्यायजन्यबोधस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात् ततो न चरमपरामर्शोत्पादः सम्भवत्यतः साध्यीयत्वविशिष्टव्याप्यत्वस्य साधने वैशिष्ट्यावगाहि यन्मानान्तरं मानसज्ञानं तस्यानुसरणमिति मिश्रैरुक्तं, तदप्ययुक्तं, न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वे ततः परामर्शस्येव साधनधर्म्मिकव्याप्यत्वोपनीतभानस्याप्युत्पत्तेरसम्भवात् सर्वस्यां न्यायजन्यबुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यग्रहानावश्यकत्वाच्चेत्याहुः, तन्मन्दं, वह्निव्याप्यवानयमित्यादिवाक्यजशाब्दस्यापि वह्न्याद्यनुमितिचरमकारणीभूतपरामर्शं प्रति कथञ्चित् प्रयोजकत्वेन तज्जनकतादृशवाक्येऽतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वापत्तेः इत्यास्तां विस्तरः इति जागदीशी व्याख्या।

इत्यर्थः, मनसोविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता तु व्यापारानुबन्धिनी। न च प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैर्मिलिला विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमसम्भवि उदाहरणे यद्यदित्यनेन पर्वतादीनां उपस्थापनादिति वाच्यम्। वीप्सासमभिव्याहारेण तत्र व्यापकत्वबोधनात् तथाच धूमवदभिन्न-धूमव्यापकवह्निसम्बन्ध्यभिन्न-धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्ध्यभिन्नः पर्वतो वह्निव्याप्याभिन्नधूमसम्बन्ध्यभिन्न-वह्निव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्ध्यभिन्नपर्वताभिन्न इति न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधः। न च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्ध्यभिन्नपर्वते कथं वह्निव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसम्बन्धिनस्तादात्म्येन भानं उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति वाच्यम्। उद्देश्यतावच्छेदके विधेयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्तेरेव निराकाङ्क्षत्वात्, अत एव दण्डी रक्तदण्डीति प्रयोगोऽपि सङ्गच्छते। यदि च उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयतावच्छेदककोटिप्रवेश एव निराकाङ्क्षत्वं अत एव पक्ता पचतीत्यादौ लडर्थवर्त्तमानत्वादेरधिकस्य प्रवेशेऽपि नान्वयबोध इत्यभ्युपेयते तदा 'एकवाक्यतया' एकैकवाक्यतया प्रत्येकेनेति यावत्, 'स्वार्थविशिष्टज्ञानं' स्वार्थमात्रविषयकं अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं, 'जन्यते', 'तेन च' अवान्तरवाक्यार्थज्ञानेन च, 'विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि' प्रतिज्ञार्थे हेत्वर्थवैशिष्ट्यावगाहि उपनयार्थे निगमनार्थवैशिष्ट्यावगाहि, 'मानान्तरं' महावाक्यार्थज्ञानं, 'उत्थाप्यते' जन्यते इत्यर्थः, यद्वा 'एकवाक्यतया' एकान्वयबुद्धिजननयोग्यतया, 'स्वार्थविशिष्टज्ञानं' स्वार्थविषयकं समूहालम्बनरूपं महावाक्यार्थज्ञानं जन्यते इत्यर्थः, इति नानुपपत्तिगन्धोऽपीति। ननु न्यायजन्यज्ञानस्य तादृशपरामर्शं प्रति प्रयोजकत्वं यदि

व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थापकतया(१) उदाहरणोपनययोरेवानुमिति-चरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवस्यति, तदा अवयवान्तरेऽव्याप्तिः, यदि च परामर्शविषयीभूतयत्किञ्चित्पदार्थ-मात्रविषयकतामात्रेण तदा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्युदासीनवा-क्यादावतिव्याप्तिः। न च न्यायजन्यज्ञानस्य तादृशशाब्दत्वेन तादृश-परामर्शं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति वाच्यम्। मानाभावादिति चेत्। न। शाब्दज्ञानान्तेन बहुव्रीहिणा विरुद्धानुपूर्वीकभिन्नस्य तत्-पक्षक-तत्साध्यक-तद्धेतुकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमुक्तं एवम्भूतं जन-कीभूतं वाक्यं तत् इत्यत्र तात्पर्य्यात्। न चैवमपि हेत्वाभासता-लिङ्गकासाधकतासाधकन्यायेऽव्याप्तिः तत्र व्याप्तेरुभयवादिसिद्धत-या उदाहरणाभावेन तादृशपञ्चकत्वाभावादिति वाच्यम्। स्वक-र्त्तव्यतानिर्वाहार्थं तत्राप्युदाहरणप्रयोगादित्यलमधिकेनेति(२)।

---

(१) व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविषयकतयेत्यर्थः।

(२) 'अनुमितीति अत्राप्यनुमितिपदं यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने प्रकृ-तपक्ष-प्रकृतसाध्यादिन्यायव्यवहारः प्रामाणिकः तादृश-तादृशानुपूर्व्यव-च्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिपरं, तथाच तादृशानुमितेश्चरमकारणीभूतो यः तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्याप्यवानयमित्याकारकः परामर्शः तस्य प्रयोजकं तज्जनकव्याप्तिज्ञानस्य जनकं यच्छाब्दं शाब्दप्रकारकं ज्ञानं तादृश-तादृशानुपूर्वीमत्त्वावच्छिन्नाभाव इत्याकारकं ज्ञानं तज्जनकं विषयविधया जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं अथ च शाब्दबोधस्य जनकं यद्वाक्यं तत्त्व-मित्यर्थः, न्यायाप्रविष्टस्य प्रतिज्ञादिसमानार्थकवाक्यस्य वारणाय प्रविष्टान्तं, न्यायनिविष्टस्य प्रतिज्ञाद्यन्तर्गतपर्व्वतइत्यादिनिरर्थकभागस्य वारणाय शा-

ब्दबोधजनकेति। न च न्यायनिविष्टस्य वह्निमानित्यादिभागस्य शाब्दबोध-जनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। शाब्दबोधजनकेत्यनेन पक्षे साध्यस्य, हेतुतायां साधनस्य, साधने साध्यव्याप्यत्वस्य, पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य, हेतुव्याप्यसाध्यवत्त्वस्य च येऽन्वयबोधास्तेषामन्यतमबोधं प्रत्येव जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि रमेश्वरः पूज्यो देवत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतस्य मेश्वरः पूज्य इति भागस्यापि उक्तरूपवत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। स्वघटितवाक्याप्रतिपाद्यस्वार्थकवाक्यत्वरूपमहावाक्यत्वपरेण वाक्यपदेनैव तद्वारणादिति भावः। ननु प्रकृतपक्ष-हेतु-साध्यकपरामर्शजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं, तादृशबोधानुकूलबोधजनकत्वस्यावयवत्वं इति प्राचीनैरुक्तं कुतस्त्यक्त-मतआह, 'अतएवेति उक्तनिरुक्तेस्त्यागादेवेत्यर्थः, 'तदवयवे' तादृशवाक्यैक-देशे वह्निव्याप्येत्यादिभाग इति यावत्। ननु नामार्थ-धात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया उक्तवाक्यस्य पक्ष-व्याप्यादौ हेतु-साध्यादिप्रका-रकबोधाजनकत्वेन परामर्शजनकत्वमेव नास्ति कुतस्तत्रातिव्याप्तिरित्यत-आह, 'तेनेति, 'जननात्' जननसम्भवात्, प्राचैर्मतुवादिसमभिव्याहारव-शान्नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याभ्युपगमादिति भावः।

न्यायावयवपदयोः पर्य्यायत्ववादिनां मतमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति 'सङ्क्षेपतः' लाघवात्, 'विशेषाभावादित्यस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायापेक्षयेत्यादिः, 'सोऽपीति वह्निव्याप्यधूमवानयं इत्यादिशाब्दबोधप्रयोजकोऽपीत्यर्थः, न्यायस्य प्रथमतो वादिवाक्यत्वनियमात् उक्तवाक्यस्य च न्यायत्वेऽनाकाङ्क्षि-तस्य तस्य प्रागभिधानेऽर्थान्तरात्मकस्य निग्रहस्थानस्य प्रसङ्गादित्या-शयेन निरस्यति, 'कथायामिति जल्प-वादकथायामित्यर्थः, लाघवाद्यदि परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वस्यैव न्यायपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकता तदाऽतिलाघ-वात् परामर्शप्रयोकत्वमात्रस्य तथात्वं स्यात् तथाच चक्षुरादिरपि न्यायः स्यादित्याह, 'अन्यथेति न्यायत्वापत्तिर्न्यायपदवाच्यत्वापत्तिः। ननु चक्षु-रादेर्न्यायत्वे प्रथमतस्तदभिधानेऽर्थान्तरं स्यादित्यत आह, 'आकाङ्क्षेति, 'तुल्य इत्यस्य उपनयनवाक्येऽपीत्यादिः।

88

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम्, अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात्।

यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा-

'अनुमितिचरमकारणेति, न्यायेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशशाब्दज्ञानजनकेत्युक्तं, वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्यैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमत्वं परामर्शविशेषणं, अर्थस्तु पूर्ववत्, पूर्वोक्तकष्टको-

---

'तद्धीति तादृशशाब्दधीत्यर्थः, विजातीयं विलक्षणैकजातिविशिष्टं, 'तल्लक्षणं' अवयवलक्षणं, क्वचित्तु मूले 'तत्तद्धीजनकत्वमेव तल्लक्षणमिति पाठः, स च विजातीयज्ञानजनकत्वं प्रतिज्ञात्वं, तद्विलक्षणज्ञानजनकत्वं हेतुत्वमित्येवं क्रमेण व्याख्येयत्वे प्रतिज्ञादिग्रन्थे तादृशतल्लक्षणस्याग्रे प्रक्षिप्तत्वेन पुनरुक्तिभिया प्रामादिक इति ध्येयं। 'दुर्निरूपमिति कार्य्यमात्रवृत्तिजातेरनुगतानतिप्रसक्तधर्म्मावच्छिन्नकारणप्रयोज्यत्वनियमादिति भावः। 'तस्यैवेत्येवकारोभिन्नक्रमे तेन 'तत्स्वीकारे एव' प्रतिज्ञादावनुगतधर्म्मस्वीकार एव, 'तस्य' विजातीयधीजनकवाक्यत्वस्य लक्षणत्वसम्भवादित्यर्थः, तथाच वैजात्यासत्त्वात्तद्घटितलक्षणस्यासम्भवादिति भावः। ननु विनाप्यनुगतानतिप्रसक्तधर्म्मावच्छिन्नकारणं कार्य्यगतवैजात्यसत्त्वे कोदोष इत्यत आह, 'अन्यथेति अनुगतकारणं विनापि कार्य्यगतवैजात्योपगमे घट-पटादिचितुरेष्वप्येकवैजात्यसिद्ध्या तेन समं घटत्व-पटत्वादेः सङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थः, तथाविधवैजात्ये प्रमाणविरहस्तु प्रकृतेऽपि समान इति भावः इति जागदीशी व्याख्या।

भावात् सोऽपि न्याय एवेति, तन्न, कथायामाकाङ्क्षा-क्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्य आकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते, अन्यथा

द्वारावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय शब्दपदं, उदासीने च यथा नातिव्याप्तिस्तथोक्तमधस्तात्। न च यत्र द्वाभ्यामवयवाभ्यां न्यायजन्यज्ञान-जनकं एकं ज्ञानं जनितं तत्र तादृशावयवद्वयेऽतिव्याप्तिः एवं पूर्वोक्त-रीत्या वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्यैकदेशेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं अवयवत्वं इत्यर्थे तात्पर्य्यात्, बहुव्रीहिसमासे जनकान्तात् तथा लाभात्, उदा-सीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, अवयवैकदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं, तत्र चान्यतमत्वघटकाः प्रतिज्ञादिभेदाः तत्तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताका ग्राह्याः, न तु तत्तदानुपूर्व्व्यवच्छिन्नप्रति-योगिताकाः, धूमादालोकवान् पर्वतोवह्निमान् धूमादित्यत्र हेत्व-वयवसमानानुपूर्वीकप्रतिज्ञैकदेशे धूमादितिभागेऽतिव्याप्तेः। न च शब्दभेदेन न्यायानन्त्यं स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। न्यायलक्षणे तदवय-वलक्षणे च चरमपदव्यावृत्तिमाह, 'अत एवेति परामर्शे चरमत्वो-पादानादेवेत्यर्थः, 'तदवयवे चेति वह्निव्याप्यधूमवानितिन्यायावय-वैकदेशे चेत्यर्थः, 'न्याय-तदवयवेति यथाक्रममन्वयः। ननु चरमत्वो-पादानादेव कुतोनातिव्याप्तिः तत्र हेतुमाह, 'तेनेति वह्निव्याप्य-धूमवानयमिति वाक्येनेत्यर्थः, 'परामर्शस्येति सावधारणं, 'परामर्शपदं परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानपरं, अस्य 'जननादित्यनेनान्वयः, तथाच

चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आका-ङ्क्षाविरहस्तुल्य एव ।

परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानस्यैव जननादित्यर्थः, अनुमितिचरमकारणपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानाजननात् इति पर्य्यवसितार्थः, तथाच तादृशवाक्यजन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यज्ञानस्य स्वोत्तरोत्पन्नाबाधितत्वज्ञानसापेक्षतया चरमत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । 'तदवयवेनेति वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यस्य एकदेशेनेत्यर्थः, 'परामर्शजनकस्येति इदमपि सावधारणं, अत्रापि पूर्व्वोक्तरीत्या अर्थोऽवसेयः ।

'सङ्क्षेपतः' लाघवतः, नन्वेवं वाक्यत्वस्यैव तदुच्यतामिति लाघवादित्यत आह, 'अविशेषादिति(१) अत्र चकारः पूरणीयः, अत्र हेतुमाह, 'परामर्शप्रयोजकेति परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वेनेत्यर्थः, 'सोऽपीति तावन्मात्रमपि यदि कथायां प्रयुज्यते तदा तस्यापि न्यायत्वमिष्यत एवेत्यर्थः, 'प्रथममिति हेत्वाद्यभिधानात् प्रागित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्ट्य इति सप्तम्यर्थो विषयत्वं, तथाच व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिजिज्ञासा नास्तीत्यर्थः, 'तदभिधाने' अनाकाङ्क्षिताभिधाने, तथा चात्रेष्टापत्तिरनुचितेति भावः । ननु हेत्वाद्यभिधानात् प्रागपि कदाचित् वह्निव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानगोचरेष्टसाधनतास्मरणादिना विशिष्टवैशिष्ट्यगोचराकाङ्क्षा सम्भवत्येवेति तत्र न्यायत्वस्वीकारे नोक्तदोषः इत्यत आह, 'अन्यथेति लाघवेन सम्प्रदायसिद्धन्यायव्यवहाराविषयस्यापि न्यायत्वस्वीकारे इत्यर्थः,

(१) 'विशेषाभावात्' इत्यत्र 'अविशेषात्' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठोऽनेन रहस्यकृत्पाठधारणेनानुमीयते ।

अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्बीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम्, एवं प्रति-

---

'चक्षुरादेरपीति अतिलाघवात् वाक्यत्वमपि परित्यज्य चक्षुरादिसाधारणस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति भावः। 'आकाङ्क्षाविरह इति आकाङ्क्षापदं सम्प्रदायसिद्धन्यायव्यवहारपरं, तथाच सम्प्रदायसिद्धन्यायत्वव्यवहारविरहश्चक्षुरादाविव वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येतावन्मात्रवाक्येऽपि तिष्ठतीत्यर्थः, तथाचात्र न्यायत्वास्वीकारे तत्रापि तथात्वौचित्यादिति भावः। 'तद्बीजनकेति विजातीयशाब्दज्ञाननिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतायाः विषयितासम्बन्धेनावच्छेदकं यद्वाक्यं तत्त्वमित्यर्थः, वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येतावन्मात्रजन्यज्ञाने च न वैजात्यमिति नातिप्रसङ्गः, वाक्यपदं अवच्छेदकतापर्य्याप्तिलाभाय, इतरथा न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तिः, 'एवमिति तुल्यप्राप्तमित्यर्थः, 'तल्लक्षणमिति प्रतिज्ञादिलक्षणमित्यर्थः, 'अनतिप्रसक्तमिति उदासीनवाक्यव्यावृत्तमित्यर्थः, एतेन तादृशवाक्यत्वव्यवच्छेदः, 'अनुगतमिति सकलन्यायसाधारणमित्यर्थः, एतेन तत्तद्व्यक्तित्वव्यवच्छेदः, 'दुर्निरूपमिति दुःसम्भवमित्यर्थः, जनकतायाः जनकतावच्छेदकघटितत्वादिति भावः। ननु तादृशं रूपं स्वीकृत्यैव लक्षणं करणीयमित्यत आह, 'तत्स्वीकार इति न्यायादावनुगताननतिप्रसक्तधर्मस्वीकार इत्यर्थः, 'लक्षणत्वात्' लक्षणत्वापातात्। ननु तस्यैव इत्ययुक्तं लक्षणान्तरसत्त्वेन लक्षणान्तरकरणे दोषाभावादित्यत आह, 'अन्यथेति न्यायादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यानां स्वीकारे इत्यर्थः, 'जातिसङ्करप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञा-

न्यायवयवादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति, तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः।

जन्यतावच्छेदकजात्यभाववति हेतुमात्रजन्यज्ञाने हेतुजन्यतावच्छेदिका जातिः हेतुजन्यतावच्छेदकजात्यभाववति प्रतिज्ञामात्रजन्यज्ञाने प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदिका जातिः उभयज्ञानजन्ये च उभयोः समावेश इति सङ्कर इत्यर्थः, एवमुदाहरणादिजन्यतावच्छेदकजातिमादायापि सङ्करो बोध्यः। न चोभयजन्यतावच्छेदकं भिन्नमेव वैजात्यं स्वीकार्यं प्रत्येकजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नं प्रति उभयजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नसामग्रीणां प्रतिबन्धकतया नोभयादिजन्यज्ञाने च प्रत्येकजन्यतावच्छेदकवैजात्यमिति न सङ्कर इति वाच्यम्। एतादृशप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे विभिन्नवैजात्यकल्पने मानाभावात् क्लृप्तसामग्रीतएव तादृशशाब्दोदयात्।

'तत्र' निरूपणे, सप्तम्यर्थोविषयत्वं, 'साध्यनिर्देश इति साध्यं निर्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साध्यप्रतिपादकशब्द इत्यर्थः, 'साध्यपद' इति साध्यपदस्यापि साध्यप्रतिपादकत्वादिति भावः। 'उद्देश्येति, उभयत्र उद्देश्यत्वं प्रकृतत्वं, यथाश्रुते यत्र न्याये अनुमितेर्नेच्छाविषयत्वतत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तेः, तथाच तद्धर्मावच्छिन्नपत्रक-

तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः[1] किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थे-

---

तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नपक्षक-तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकान्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नपक्षक-तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञात्वमित्यर्थः, पर्वतो वह्निमानित्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, तद्दले तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकेत्यनुक्तौ यत्राभिधेयसामान्यं पक्षीकृत्य वह्निज्ञानजन्यज्ञानं निरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यते वह्निश्च हेतुस्तत्र वह्नेरिति हेतौ विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्निज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तादृशहेत्ववयवस्य वह्निज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्निज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकन्यायावयवत्वाभावात् नातिव्याप्तिः, तत्पक्षकेत्युक्तावपि तद्दोषतादवस्थ्यमत आह, तद्धर्मावच्छिन्नपक्ष-

---

(१) 'तत्रेति, 'तत्र' निरूपणीयप्रतिज्ञादिषु मध्ये, 'साध्येति, 'साध्यस्य' विधेयधर्मविशिष्टधर्मिणः, 'निर्देशः' तद्बोधकशब्द इत्यर्थः, तथाच साध्यविशिष्टपक्षबोधकन्यायावयववाक्यत्वमर्थः पर्य्यवस्यति, 'साध्येति, निरुक्तसाध्यस्य 'पदे' बोधकशब्दे इति यावत्, 'अतिव्याप्तेरिति उपनयनिगमनाभ्यां एकवाक्यतया जायमाने बोधे निगमनस्य हेतुत्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः, एतेन निगमने अयम्पदा नुषङ्गपक्षे नातिव्याप्तिरिति परास्तं। तादृशबोधमात्रपदप्रक्षेपे तु नोक्तदोष इति ध्येयमिति जागदीशी व्याख्या ।

केति। न चैवमपि यत्र विषयत्वत्वेन विषयत्वं पक्षीकृत्य निरूपितत्व-सम्बन्धेन वह्निज्ञानजन्यज्ञानं साध्यं वह्निश्च हेतुस्तत्र वह्नेरिति हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। सम्प्रदायविरुद्धतया तादृशन्यायप्रयोगाभावात् तावन्मात्रे कृते पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकोपनये पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तादृशोपनयस्य पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वाच्च, तद्दाने च तस्य द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वाभावात् नातिप्रसङ्गः, तत्साध्यकत्वमात्रोक्तौ पर्वतोद्रव्यवान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गते द्रव्यव्याप्यधूमवानयमित्युपनये द्रव्यव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तस्यापि द्रव्यत्वेन रूपेण द्रव्यव्याप्यधूमसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वाच्च, तथोक्तौ च तस्य द्रव्यव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, हेत्वाद्यवयवेऽतिव्याप्तिवारणाय विधेयदलं, तत्र तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकेत्यनुक्तौ यत्राभिधेयसामान्यं पक्षीकृत्य निरूपितत्वसम्बन्धेन वह्निज्ञानजन्यज्ञानं साध्यं वह्निश्च हेतुः तत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तस्याभिधेयत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्निज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् विषयत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्निज्ञानजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्य पक्षसमर्थत्वात्, तद्दाने च अभिधेयत्वावच्छिन्नपक्षक-तत्साध्यकानुमित्यन्यू-

ज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम्(१) ।

नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, तत्पक्षकेत्युक्तावपि तद्दोषतादवस्थ्यं अत आह तद्धर्मावच्छिन्नेति, तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकेत्यनुक्तौ वह्निव्याप्यधूमवानयमित्युपनये पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तस्यापि पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च, तद्दाने च वह्निसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः, तत्साध्यकेत्युक्तौ च पर्वतोद्रव्यवान् धूमादित्यादिस्थलीयोपनयेऽतिव्याप्तिः तस्य पर्वतत्वावच्छि-

(१) 'किन्त्वित्यादि, प्रतिज्ञासमानार्थकस्य न्यायानन्तर्गतवाक्यस्य वारणाय सत्यन्तं, तत्राप्युद्देश्यानुमितिपदं यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने प्रकृतपक्षक-प्रकृतसाध्यकन्यायत्वं तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावसाध्यकानुमितिपरं, तथाच तादृशानुमितेर्हेतुभूतोयोलिङ्गधर्म्मिकः परामर्शः घटत्वं तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटव्याप्यमित्याकारकव्याप्तिनिश्चयः तस्य प्रयोजकं विषयविधया जनकतावच्छेदकानुपूर्व्वीघटकं अथच यादृश-यादृशवाक्ये प्रकृतपक्ष-साध्य-हेतुकावयवत्वव्यवहारस्तादृश-तादृशवाक्यकूटस्यार्थों-निवृत्तिरभाव इति यावत् तद्गोचरज्ञानस्य जनकं प्रतियोगिविधया जनकतावच्छेदकं तत्त्वे सतीत्यर्थः, हेत्वाद्यवयवस्य वारणार्थं विशेष्यदलं, 'उद्देश्या' प्रकृतपक्ष-साध्यिका, यानुमितिः तदन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकवाक्यत्वमिति तदर्थः, प्रकृतानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वमात्रं धूमाद्द्रव्यत्ववान्

न्नपक्षक-द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्ष-कद्रव्यव्याप्यधूमात्मकद्रव्यसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्द-ज्ञानजनकत्वाच्च, तद्वाने च द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानति-रिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, धूमादवयवसम-वेतद्रव्यवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र हेत्ववयवे तादृशपर्वतत्वा-

पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायस्थले धूमादित्यादिहेत्ववयवेऽतिव्याप्त-मतः प्रकृतानुमित्यन्यूनविषयकत्वमुक्तं, तच्च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याव-गाहित्वरूपं ग्राह्यं, धूमात् प्रमेयत्ववद्धेतुत्वं धूमीयं धूमादित्यादौ हेतुतामात्र-एव प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु लिङ्गिष्ठहेतुत्वात्मके प्रकृतपक्षे, हेतुत्वं वाच्यत्वात् प्रमेयवृत्तिधर्म्मवत् वाच्यत्वादित्यादौ च प्रकृतपक्षे प्रकृत-धर्मस्य वाच्यत्वस्यैव वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु वाच्यत्वव्याप्यप्रमेयवृत्तिधर्म्मात्मकस्य प्रकृतसाध्यस्य इति तयोर्व्युदासः। न च पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निसाध्य-कप्रतिज्ञायामव्याप्तिः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वेन तस्याः पक्षे साध्यप्रकारकबोधजनकत्वासम्भवादिति वाच्यं। समानविभक्तिकमतुबादि-समभिव्याहारवशेन नामार्थयोरपि भेदेनान्वयस्य प्राचीनैः स्वीकृतत्वादेव तत्सम्भवादिति प्रतिज्ञासहकारेण हेत्ववयवस्य उपनयस्यायमादिपदसह-कारेण निगमनस्य च निरुक्तानुमित्यन्यूनविषयकत्वात् तत्रातिव्याप्तिवार-णार्थमनतिरिक्तविषयकत्वमुक्तं। न च सर्व्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ प्रकृता-नुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्धिः, प्रकृतपक्षधर्म्मिक-प्रकृतसाध्यावगाहिता-नन्तर्गतविषयताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि रमाधवः पूज्यो देवत्वा-दित्यादौ माधवः पूज्य इत्याकारकप्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिः तस्यापि निरुक्त-सत्यन्तार्थवत्त्वात् प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकत्वाच्चेति वाच्यम्। स्वघटितवाक्याप्रतिपाद्यस्वार्थकत्वरूपमहावाक्यत्वपरेण चरमवा-क्यपदेनैव तस्य वारितत्वादिति भावः इति नागदीपिनी व्याख्या।

वच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् तादृशपर्वतत्वा-वच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यनतिरिक्तविषयकशाब्द-ज्ञानजनकत्वाच्च तत्र तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसा-ध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिवारणायान्यूनेति, तद्दाने च तस्य वह्न्यव-यवसमवेतद्रव्याविषयकत्वेन तादृशानुमित्यन्यूनविषयकत्वाभावान्नाति-प्रसङ्गः। तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमनस्यापि पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वात् पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वा-वच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वाच्च तत्रातिव्या-प्तिवारणायानतिरिक्तेति, तथाच तस्य तादृशानुमितिविषयातिरि-क्तव्याप्त्यादिविषयकत्वात् नोक्तातिव्याप्तिः, तत्र शाब्दज्ञानजनकत्वं ता-दृशज्ञानजनकतावच्छेदकानुपूर्व्वीमत्त्वं, अतः सभाक्षोभादिनाऽजनित-बोधकप्रतिज्ञायां नाव्याप्तिः, एतल्लाभायैव शाब्द-वाक्यपदयोरुपादानं।

ननु सर्व्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः; तादृशानुमितिवि-षयातिरिक्ताप्रसिद्धेः। न च तादृशानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वं तादृ-शानुमितिविषयिताव्यावृत्तवैलक्षण्याश्रयविषयिताशून्यत्वं वाच्यमिति वाच्यम्। अनुमितिविषयिताव्यावृत्ततत्तद्व्यक्तित्वरूपवैलक्षण्यस्य शाब्द-बोधविषयितायां सत्त्वात् इत्यतोऽलक्षणासम्भवात् लक्षणान्तरमाह, 'अनूनेति,(१) अन्यूनानतिरिक्तपदं अनुमित्यनूनानतिरिक्तविषयकपरं,

(१) लाघवादाह, 'अन्यूनेति अन्यूनानतिरिक्तविषयकान्तभागं विहाय इत्यर्थः, अनुमितिविषयकत्वस्य प्रायशः प्रतिज्ञायामसत्त्वात् अनुमितिस-मानविषयकत्वस्य सतोऽपि व्यर्थत्वादिति ध्येयं। 'लिङ्गाविषयकत्वमिति लिङ्गभावभिन्नत्वस्य यल्लिङ्गमभावत्वं तदविषयत्वमित्यर्थः, तेन ह्रदो निर्धूमो-

अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणं तेनोदाहरणादिव्युदासः, निगमनञ्च

'लिङ्गाविषयकत्वमिति लिङ्गपदं व्याप्यपरं, भावार्थश्च विवक्षितः, व्याप्यत्वञ्च प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यकानुमितिगमकतौपयिकव्याप्यत्वं, यथाश्रुते पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र प्रतिज्ञायामव्याप्तेः, तथाच नञ्व्यत्यासेन प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्यत्वविषयकशाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाशून्यत्वमित्यर्थः, उदाहरणादीनां

निर्वह्नित्वादित्यादौ यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादिव्यतिरेक्युदाहरणस्य निर्वह्नित्वादिरूपहेतुविषयकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। न च घटाभावः पटशून्योऽभावत्वादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञाया अभावत्वविषयकत्वनियमात् तत्राव्याप्तिः प्रकृतपक्षधर्म्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारितावच्छिन्नभावेन यदभावत्वविषयकत्वं तच्छून्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। न च प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारितावच्छिन्नभूतविषयिताशून्यत्वमात्रस्य सम्यक्त्वेऽभावत्वप्रवेशोव्यर्थ इति वाच्यम्। अखण्डाभावघटकतया तस्याव्यर्थत्वादिति भावः। ननु तस्माद्वह्निमान् इति निगमनस्याप्यभावत्वाविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह, 'निगमनञ्चेति, 'न परामर्शहेतु' नाभावत्वाविषयकज्ञानहेतुः, 'अबाधितत्वेति, प्रतिज्ञातः पक्षस्य साध्यवत्त्वसिद्धेः पुनस्तदभिधानस्याबाधितत्वादिबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् सिद्धे सत्यारम्भोनियमायेत्यादिव्युत्पत्तेरिति भावः। वस्तुतोऽबाधितत्वादेर्निगमनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्याभावत्वगर्भंजनकताघटितत्वेन हेतुतावाचिपञ्चमीगर्भनिगमनस्याभावत्वाविषयकज्ञानजनकत्वमेव दुर्लभं, अत एव पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवेऽपि नातिव्याप्तिः, तस्यापि पञ्चम्यर्थहेतुताघटकतयैवाभावत्वविषयकज्ञानजनकत्वनियमादिति ध्येयं।

न परामर्शहेतुः अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वात्।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा।

तादृशाकाङ्क्षासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः, अत्राप्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वे सतीत्यनुसञ्जनीयं, अत्र च हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिवारणाय हेत्वन्यत्वविशेषणं देयं, प्रकृतपदद्वयदानात् तेजोव्याप्यधूमवानयं वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यनीलवानयं वह्निमान् धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः। न च प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यत्वाद्येव उच्यतामिति वाच्यम्। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदाहरणादावतिव्याप्तेः, अत्र चान्वयव्याप्तिविषयता-व्यतिरेकव्याप्तिविषयतोभयोः प्रत्येकरूपेणैवाभावौ निवेश्यौ व्याप्तिद्वयसाधारणानुगतरूपस्य एकस्याभावेन एकरूपेण तदुभयाभावनिवेशासम्भवात्। अन्यूनपदस्य

'हेत्विति, 'हेतुः' स्वार्थज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवत्तया पक्षबोधानुकूलपञ्चम्यन्तशब्दः, तस्य यदभिधानं तस्य प्रयोजिका तज्जन्यबोधनिवर्त्या पक्षः कुतः साध्यवानित्याकारिका या जिज्ञासा तदनुकूलावयवत्वमित्यर्थः, 'लिङ्गेति उपनयनादिवारणार्थमविषयकान्तं प्रकृतसाध्य-पक्षविषयतावहिर्भावेन प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वार्थकं, नातः प्रागुक्तदोषः, ह्रदोनिर्धूमोह्रदा--वृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादौ यो यो धूमवान् स ह्रदावृत्तिधर्मवान् इत्यादिव्यतिरेक्युदाहरणस्य वारणाय 'लिङ्गिविषयकेति लिङ्गं प्रकृतसाध्यव्याप्यं तद्वद्विषयकेत्यर्थः। न च साध्यवद्विशेष्यकत्वमेव सम्यक् व्याप्यपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् इति जागदीशी व्याख्या।

लिङ्गाविषयक-लिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावय-

व्यावृत्तिमाह, 'तेनेति अन्यूनपददानेनेत्यर्थः, 'उदाहरणादिपदं उदाहरणस्यादिरिति समासेन धूमाद्वह्न्यवयवसमवेतद्रव्यवान् पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवपरं ।

केचित्तु लिङ्गाविषयकपदव्यावृत्तिपरोऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः ।

अनतिरिक्तपदस्य कृत्यतोव्यावृत्तिमाह, 'निगमनञ्चेति, अन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं सदिति शेषः, 'न परामर्शहेतुः' न न्यायावयव इत्यर्थः। ननु तस्य कुतो न तथाज्ञानजनकत्वं अत आह, 'अबाधितेति अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वादित्यर्थः। ननु निगमनं नाबाधितत्वादिज्ञानजनकं तस्यापदार्थत्वात्। न च लक्षणया तस्योपस्थितिरिति वाच्यम्। वादिवाक्ये स्वारसिकतया तस्या अभावादिति चेत्। न। अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वादित्यस्य अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वादिमानयज्ज्ञानप्रयोजकस्य साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य ज्ञानजनकत्वादित्यर्थत्वात्, तादृशहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वज्ञानस्य अबाधितत्वादिज्ञानप्रयोजकत्वं तादृशहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य अबाधितत्वादिव्याप्यतया।

नव्यास्तु नास्ति बाधितत्वं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यस्मादिति विग्रहेणाबाधितत्वादिपदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टयो हेतुस्तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः, 'असत्प्रतिपक्षितत्वं' असत्प्रतिपक्षवृत्तिधर्म्मोव्याप्तिरूपः, तथाच तज्ज्ञानज्ञाप्यत्व-व्याप्त्युभयबोधजनकत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

ववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वात् ।

केचित्तु 'लिङ्गविषयकेति लिङ्गस्वरूपव्याप्ति-पक्षधर्मताकाङ्क्षात्रयनिवर्त्तकभिन्नत्वे सति अबाधितत्वादिशून्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकन्यायावयवत्वमर्थः, सत्यन्तव्यावृत्तिमाह, 'तेनेति, 'उदाहरणादिव्युदासः', हेत्ववयवस्य च लिङ्गस्वरूपाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्, उदाहरणस्य व्याप्त्याकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्, उपनयस्य पक्षधर्मताकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वात्, प्रतिज्ञायाश्च तादृशाकाङ्क्षात्रयनिवर्त्तकभिन्नत्वादिति भावः। अबाधितत्वादिशून्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकपदव्यावृत्तिमाह, 'निगमनञ्चेति, 'न परामर्शहेतुः' नाबाधितत्वादिशून्यलिङ्गपरामर्शप्रयोजक इत्यर्थः, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति व्याचक्रुः ।

परे तु 'निगमनञ्चेति निगमनैकदेश इत्यर्थः, 'न परामर्शहेतुः' न न्यायावयव इत्यर्थः, तथाच न्यायावयवार्थकसत्यन्तस्येयं व्यावृत्तिरित्याहुः । तदसत् । अवयवैकदेशवारणस्यापि सत्यन्तदलसाध्यतया निगमनैकदेशमात्रानुसरणविरोधात् ।

'हेत्वभिधानेति हेत्वभिधानस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः। भवति हि पर्व्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यजन्यज्ञानानन्तरं कुतोऽस्य वह्निमत्त्वमिति जिज्ञासा, हेत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं । न च तस्य हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकत्वमेव नास्तीति कथं तर्हि अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यच्च

प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तताल्लिक-व्यवहारादिति केचित्, तन्न, देवदत्तप्रभवत्वादिना

सभाक्षोभादिना जिज्ञासादिकमेव न जातं तत्राव्याप्तिवारणाय तादृ-शजिज्ञासाजनकवाक्यार्थज्ञानजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वस्य सत्य-न्तार्थतात्पर्य्यात् ।

'लिङ्गाविषयकेति, 'लिङ्गी' पक्षः, तज्ज्ञानं तन्मुख्यविशेष्यकज्ञानं, तथाच लिङ्गाविषयक-पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकन्यायावयवत्वमि-त्यर्थः, हेत्वादावतिव्याप्तिवारणाय 'लिङ्गाविषयकेति । न च धूमादा-लोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिः अस्या लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदका-वच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-विषयता तदनिरूपिता या लिङ्गविषयता तच्छून्यत्वस्य तदर्थत्वात् । ह्रदोनिर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीययोयोधूमवान् स वह्निमान् इति व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षमुख्यविशेष्य-केति, पक्षविशेष्यकेत्येतावन्मात्रे कृते ह्रदोनिर्धूमत्ववान् ह्रदावृत्तिध-र्मशून्यत्वादित्यादिस्थलीययोयोधूमवान् स ह्रदावृत्तिधर्म्मवान् इत्यु-दाहरणेऽतिव्याप्तेः, तथाच तज्जन्यज्ञाने ह्रदस्य विशेष्यत्वेऽपि मुख्यवि-शेष्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, कुतोलिङ्गाविषयकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'इतरेति व्यतिरेक्युदाहरणभिन्नप्रतिज्ञेतरावयवानामित्यर्थः, 'लिङ्ग-विषयकज्ञानजनकत्वात्' लिङ्गविषयकज्ञानस्यैव जनकत्वात् उक्त-लिङ्गविषयताशून्यज्ञानाजनकत्वादिति यावत्, ।

जातिसङ्करप्रसङ्गात्, प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भ-

---

'प्रतिज्ञात्वमिति,[१] अत्र च प्रतिज्ञापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वं, प्रतिज्ञापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च उभयवादिसिद्धमेव, तत्र जातिरूपाधिर्वा इत्यत्र विवादात् अतो नाश्रयासिद्धिः, 'अनुगतेति प्रतिज्ञेत्याकारकत्वेलादिव्यावृत्ततान्विकानुगतबुद्धिजनकत्वादित्यर्थः, अत्र चानुगतबुद्धिजनकत्वमेव हेतुः, 'अनतिप्रसक्ताद्यभिधानञ्च आश्रयासिद्धिशङ्कानिरासकतर्कप्रदर्शनपरमेवेति ध्येयं । 'देवदत्तप्रभवत्वादिनेति पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजात्यादिनेत्यर्थः, 'आदिपदात्कला-

---

(१) 'प्रतिज्ञात्वमिति, न च जातेर्व्यासज्यवृत्तित्वविरहात् एकैकपदेऽपि प्रतिज्ञात्वजातेर्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाघटकतत्तदानुपूर्व्वीव्यङ्ग्यत्वस्य तादृशजातावङ्गीकारादिति भावः । 'प्रभवत्वादीत्यादिना कत्वखत्वपरिग्रहः, 'उक्तस्य' न्यायावयवलक्षणोक्तदोषस्य उद्देश्यानुमित्याद्युक्तलक्षणस्येति वार्थः । 'एतेन' प्रतिज्ञाजन्यज्ञानमात्रवृत्तिवैजात्यविरहेण, 'निरस्तमित्यग्रेऽन्वयः। उदाहरणादिप्रयोज्यजातेर्व्वारणाय 'वृत्यन्तं शब्दोऽनित्य इत्याकारकं यल्लिङ्गधीपरमवयवात्मकं वाक्यं तज्जन्यज्ञानवृत्तीत्यर्थः, न्यायाप्रयोज्यचैत्रादिशरीरविशेषस्य प्रयोज्यायाः शब्दोऽनित्य इत्युदासीनवाक्यधीनिष्ठायाः शाब्दत्वावान्तरजातेः प्राचीनसम्मतत्वेन तद्वारणार्थमवयवेति, सत्ता-गुणत्वादेरवयवसामान्यप्रयोज्यजातेर्व्वारणार्थं 'कृतकत्वादित्याद्यवृत्यन्तं, 'जातियोगीति जातिसमवायीत्यर्थः, इति जागदीशी व्याख्या।

वतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात्। एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम्।

दिपरिग्रहः, इदमुपलक्षणं तस्य प्रत्येकपरिसमाप्तौ एकदेशे तादृशबुद्ध्यापत्तेः, समुदितपर्य्याप्तत्वे व्यासज्यवृत्तित्वेन जातित्वासम्भवादित्यपि बोध्यं। 'अनुगतरूपमन्तरेणेति, 'सम्भवतीति, अस्यार्थस्तु प्रागेव व्याख्यातः, 'उक्तस्येति अस्मदुक्तलक्षणस्यैवेत्यर्थः। 'एतेनेति अनुगतजनकतावच्छेदकरूपं विना तज्जनकत्व-तद्ग्रहयोरसम्भवेनेत्यर्थः, 'शब्दोऽनित्य इति, अत्र 'लिङ्गिधीपरेति स्वरूपकथनं, काक्यत्वं न्यायान्तर्गतत्वं, 'कृतकत्वादित्यादीति, आदिपदात् योयः कृतकइत्युदाहरणादेः परिग्रहः, तथाच शब्दोऽनित्य एतादृशवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिः सती कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिर्या जातिस्तदाश्रयज्ञानजनकन्यायान्तर्गतत्वमित्यर्थः। यत्र स्थलविशेषे कण्ठकोद्धारसहित एव न्यायप्रयोगः कृतस्तत्र कण्ठकोद्धारवाक्ये कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिविशेषशालिज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'वृत्त्यन्तं, शब्दोऽनित्यइतिवाक्यधीजन्यज्ञानवृत्तिसत्तावज्ज्ञानजनकवाक्ये चातिव्याप्तिवारणाय 'अवृत्त्यन्तं, समवायेन तदाश्रयतालाभाय जातिपदं, कालोपाधिव्यावृत्तजनकतालाभाय ज्ञानपदं, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं,।

ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति

'प्रतिज्ञा न साधनाङ्गमिति'(१) प्रतिज्ञा न परार्थानुमाने प्रयोजकज्ञानजनकमित्यर्थः, तथाच न्यायप्रयोगे प्रतिज्ञाकरणं व्यर्थमिति भावः । 'पक्षपरिग्रहे' शब्दानित्यत्वादिकोटिपरिग्रहे सतीत्यर्थः,

(१) 'साधनाङ्गमिति साधनस्य न्यायस्याङ्गं घटकमित्यर्थः, साधनस्य परार्थानुमानस्याङ्गमुपयुक्तमिति वा। ननु पक्षस्य साध्यवत्त्वाग्रहे तत्र हेत्वाकाङ्क्षाविरहात् तदभिधानेऽर्थान्तरं स्यादित्यवश्यं प्रतिज्ञा कर्त्तव्येत्यत आह, 'विप्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिवाक्यादेव, 'पक्षपरिग्रहे' साध्यवत्तया पक्षग्रह इत्यर्थः, 'तत्र' पक्षस्य साध्यवत्तायां।

केचित्तु 'प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं' साधनं हेतुवाक्यं तेन सहैव वाक्यत्वापन्ना प्रतिज्ञा नेत्यर्थः, पर्व्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा ततः कुत इत्याकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगः, प्रतिज्ञा-हेतुभ्यां विशिष्टार्थबोधो जन्यत इति नेति पर्य्यवसितं, तथाच प्रतिज्ञा-हेत्वोरेकवाक्यताविरहेण प्रतिज्ञादिपञ्च इत्यादिन्याये यदुक्तं तस्यासम्भवेन न्यायलक्षणासम्भव इति भावः। अत्र प्रतिज्ञादिप्रयोगे प्रमाणाभावेन नैकवाक्यता इति अभिसन्धिः, अभिसन्धिं प्रकाशयति, 'विप्रतिपत्तेरिति, पञ्चम्याः प्रयोज्यत्वमर्थः, स च परिग्रहेऽन्वेति, विप्रतिपत्तिः शब्दोऽनित्यो न वेत्याकारिका, 'पक्षपरिग्रहः' मया शब्दानित्यत्वं साधनीयमित्यादिवाक्यरूपः, 'तत्र' शब्दानित्यत्वे, 'प्रमाणाकाङ्क्षायां' शब्दविशेष्यकानित्यत्वप्रकारकप्रमाकरणं वद इत्याकाङ्क्षायामिति यावत्, तादृशाकाङ्क्षानिरासकप्रश्ने सति 'हेत्वभिधानस्य' हेतुवाक्यादिप्रयोगस्य, 'प्राथम्यात्' प्रथमोपन्यासार्हत्वात् इति साम्प्रदायमतानुसारेण व्याचक्षुः इति जागदीशी व्याख्या।

चेत्, न, विप्रतिपत्त्यग्रे हि समयबन्धानन्तरं शब्दा-नित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनोर्वाकाङ्क्षायां शब्दा-

---

'तत्र' शब्दानित्यत्वे, 'प्रमाणाकाङ्क्षायां' कुत इति प्रयोगे, 'प्राथम्या-दिति प्रथममेव वक्तुमुचितत्वादित्यर्थः, 'समयबन्धेति कण्टकोद्धार-सहित एव न्यायप्रयोगः कार्य्यः उदाहरणे समयबन्धः कर्त्तव्यः तथा न कार्य्यं वा इत्यादिरूपेत्यर्थः, 'साध्यनिर्द्देशं विनेति पदजन्यसाध्यो-पस्थितिं विनेत्यर्थः, 'हेतुवाक्यमिति साध्यान्वितपञ्चम्यर्थान्वयबोध-जनकमिति शेषः, 'निष्प्रतियोगिकमिति पञ्चम्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वांशे निर्धर्म्मितावच्छेदककबोधजननसमर्थं भवतीत्यर्थः। ननु हेतुवाक्येन साध्यानन्वितकृतकत्वविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमित्याकारकशाब्द-बोधजनने न किमपि बाधकमिति कथं तत्रासामर्थ्यमिति चेत्। न। साध्यानन्विततादृशान्वयबोधजनने कुतोऽस्यानित्यत्वमित्याकाङ्क्षाया-अनिवृत्तेः। ननु पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधविषयो भविष्यतीत्यत-आह, 'न चेति, 'वादिवाक्ये' वादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे, 'अनुपस्थित-मपि' पदानुपस्थितमपीत्यर्थः, साध्यमिति शेषः, 'योग्यतया' अबा-धिततया, 'अन्वेति' शाब्दबोधविषयो भवति, 'अतिप्रसङ्गात्' साध्यभिन्नाबाधितान्तरस्यापि शाब्दबोधविषयत्वप्रसङ्गात्, 'तस्याः' साध्योपस्थितेः, 'प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या' प्रतिवादिविप्रतिपत्तिजन्यो-पस्थित्या, 'प्रामाण्यादिव्यवस्थयेति समयबन्धजन्यज्ञानेनेत्यर्थः, 'अन्त-रितत्वात्' नष्टत्वात्। ननु परविप्रतिपत्त्यादिरेव तत्र नास्ति माना-भावादित्यत आह, 'परेति, 'विप्रतिपत्तिर्वाक्यस्येति निराकाङ्क्ष-

नित्यत्वं साध्यं, न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे। न च वादि-

त्वादित्यनेनान्वयः, अत्र हेतुमाह, 'पञ्चपरिग्रहेति शब्दानित्यत्वादि-शाब्दबोधरूपतात्पर्य्यविषयीभूतान्वयबुद्ध्युपधायकतयेत्यर्थः, 'निरा-काङ्क्षत्वादिति तत्पदविषयकतज्ज्ञाज्ञानजन्यशाब्दबोधं प्रति तत्पद-विषयकतज्ज्ञानजन्यतात्पर्य्यविषयीभूतशाब्दबोधाभावरूपाकाङ्क्षाविर-हादित्यर्थः, ननु विप्रतिपत्तिवाक्यस्थशब्दोऽनित्य इति भागस्यावृत्त्या अन्वयबोध इति नोक्तदोष इत्यत आह, 'आवृत्ताविति तत्पदस्य पुनरनुसन्धान इत्यर्थः, 'सैवेति तादृशानुसन्धानविषय एवेत्यर्थः। ननु मा भूदनुपस्थितस्य शाब्दबोधविषयता अस्य तु उदाहरणा-देवोपस्थितिरस्ति, अथ वा अनुमानतएव उपस्थितिर्भविष्यति, तथाहि अयमवयवः साध्यान्वितस्वार्थबोधकावयवजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यः व्याप्तिबोधकावयवत्वादित्यादीत्याशङ्कते, 'न चेति, 'अवयवान्तरात्' प्रतिज्ञेतरात्,(१) 'हेत्वन्वययोग्येति हेत्वर्थान्वयबोधजनिकेत्यर्थः, 'अवय-

(१) 'विप्रतिपत्त्यग्रे' मध्यस्थोक्तविप्रतिपत्तेः पश्चात्, 'समयेति मया न्याय-मतेनैव अन्वयिहेतुना स्वसाध्यं साधनीयमित्यादिको वादिनोर्नियमाभिलापः समयबद्धस्तदुत्तरमित्यर्थः, मध्यस्थस्यासार्व्वत्रिकत्वात् तस्यैव वादिनोऽप्युक्ता-काङ्क्षायां त्वभावाच्चाह, 'वादिनोवेति "साध्यं' साधनीयं, 'न चेति, बोध-यितुमीष्ट इत्यग्रेतनेनान्वयः, 'साध्यनिर्देशं विनेति साध्यस्य प्रतिज्ञां विने-त्यर्थः, 'निष्प्रतियोगिकं' निर्व्विशेष्यकं, 'अन्वयं' स्वार्थवत्त्वान्वयं। अथा-वयवानुपस्थितमपि प्रकृतसाध्यं योग्यताबलादेव हेत्वर्थस्य धूमज्ञानज्ञाप्य-

त्वादेर्विशेष्यतयाऽन्वयि भविष्यति इत्याह, 'न चेति, 'अतिप्रसङ्गादिति पदानुपस्थाप्यस्यान्वयबोधविशेष्यत्वे अतिप्रसङ्गादित्यर्थः। शङ्कते, 'न चेति, निरस्यति, 'प्रतीति उक्तविप्रतिपत्तेर्भावकोटावभावकोटावेव वा प्रमाणं नास्तीत्येवं प्रतिवादिनो विरुद्धविप्रतिपत्तिजनकोक्त्येत्यर्थः, निरुक्तविरुद्धोक्तेरनावश्यकत्वेऽप्याह, 'प्रमाणादित्यवस्थया चेति प्रागुक्तसमयबन्धेन चेत्यर्थः, अन्तरितत्वादित्यत्र विप्रतिपत्तेरित्यनुषज्यते, 'स्थापना' प्राथमिकन्यायप्रयोगः। ननु प्रतिवादिनोविरुद्धोक्तेः समयबन्धस्य च स्थापनायामुपयोगित्वं निष्प्रमाणकमत आह, 'विप्रतिपत्तिवाक्यस्येति, पक्षस्य यः परिग्रहः साध्यवत्तया बोधनं, तेनैव 'पर्य्यवसितत्वेन' जनितान्वयबोधत्वेनेत्यर्थः, प्रत्यक्षस्येव शाब्दबोधस्यापि संशयत्वमभ्युपेत्येदं? ननु पक्षः साध्यवान्नवेत्यादिविप्रतिपत्त्येकदेशस्य पक्षः साध्यवानिति भागस्यैव पुनरावर्त्तनं कार्य्यमिति तदर्थं एव हेत्वर्थस्यान्वयो भवितेति विफलः प्रतिज्ञोपगमइत्यत आह, 'आवृत्ताविति विप्रतिपत्त्येकदेशस्य पुनरावर्त्तने त्वित्यर्थः, 'सैव' आवृत्तिरेव। यत्तु जनितान्वयबोधस्यापि पक्षः साध्यवानित्येवं विप्रतिपत्त्येकदेशस्य पुनः प्रतिसन्धानरूपायामावृत्तौ सत्यां हेत्वर्थस्यान्वयो भविता इत्याशङ्कायामाह, 'आवृत्ताविति, 'सैवेति तादृशावृत्तिविषयीभूतपक्षः साध्यवानिति वाक्यमेव प्रतिज्ञापदेनोच्यते इत्यर्थः, तदयुक्तं, पक्षः साध्यवानित्येवंभागस्य प्रतिसन्धानेऽपि हेत्ववयवस्य तदानन्तर्य्यविरहेण तमन्तर्भाव्य प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य क्रमिकोचितानुपूर्वीकत्वाभावेन तस्य प्रतिज्ञात्वासम्भवात्। वस्तुतो हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञानन्तर्य्यं न प्रतिज्ञोत्तरोच्चरितत्वगर्भं किन्तु प्रतिज्ञोत्तरज्ञातत्वगर्भं अतः प्रतिसन्धानरूपायामेवावृत्तौ न क्षतिरिति ध्येयं।

शङ्कते, 'न चेति, 'अवंयवान्तरात्' उदाहरणात्। ननु यो यो धूमवान् स वह्निमानित्येवंक्रमेण हेत्वन्वययोग्यस्य वह्न्यादिसाध्यस्योदाहरणादुपस्थितावपि पक्षः कुतः साध्यवानित्याकाङ्क्षायास्तथाविधहेत्वन्वयान्न निव-

वाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति, अतिप्रसङ्गात्। न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः, तस्याः प्रतिवादि-

---

वान्तारेणेति व्याप्तिबोधकावयवत्वादिज्ञानेनेत्यर्थः, तृतीयार्थोजन्यत्वं आक्षेपान्वितं, 'आक्षेपादिति, 'आक्षेपः' अनुमितिः, पञ्चम्यर्थोऽभेदः अस्य च प्रागुक्तसाध्योपस्थितिरित्यनेनान्वयः, तथाच व्याप्तिबोधका-वयवत्वादिज्ञानजन्यानुमित्यभिन्ना साध्योपस्थितिरित्यन्वयबोधः,

---

त्तिरुपपद्यते वस्तुतोऽप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेक्युदाहरणस्य साध्याबोधकतया उदाहरणोपस्थाप्यसाध्ये हेत्वन्वयः सर्वत्र न सम्भवतीति अतः प्रकारा-न्तरमाह, 'नापीति, 'अवयवान्तरेण' उपनयेन, स्वार्थान्वयानुपपत्त्या साध्यवत्तया पक्षस्य 'आक्षेपात्' अनुमानात्, हेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थिति-रिति पूर्वेणान्वयः, प्रथमे दूषणमाह, 'साध्यान्वय इति हेतोः साध्ये अन्वये सति कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां उदाहरणस्याभिधानं तद-भिधाने च हेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थितिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः, द्वितीये दोषमाह, 'तस्मादिति, तस्मादुपनयात्मकावयवान्तरात् पक्षस्य साध्य-व्याप्यवत्त्वप्रतीतिः, यच्च साध्यव्याप्यवत्त्वं प्रतीतं तदन्यथानुपपत्त्या पक्षस्य साध्यवत्त्वाक्षेपः, 'इह' हेतुप्रयोगप्राक्काले नास्त्येवेत्यर्थः, पक्षस्य साध्यवत्त्वं विनापि तद्व्याप्यवत्त्वप्रतीतेः सम्भवात् तदन्यथानुपपत्त्या पक्षस्य साध्य-वत्त्वाक्षेपः सम्भवदुक्तिक एव नेत्यतः प्रतीतस्य साध्यव्याप्यवत्त्वस्यानुसरणं। वस्तुतः पक्षे साध्यवत्त्वाक्षेपसम्भवेऽपि न तत्र हेत्वर्थान्वयः सम्भवत्यप-दार्थत्वादिति ध्येयं।

अप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेक्युदाहरणादेः साध्याबोधकतया उदाहरणोप-स्थाप्यसाध्ये हेत्वन्वयः सर्वत्र न सम्भवतीत्यतोऽपि प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति कश्चित्। इति जागदीशी व्याख्या।

विप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्य्यवसितत्वेन निराकाङ्क्षत्वाच्च, आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा। न चावयवान्तराद्धेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः, नाप्यवयवान्तरेणा-

---

इदन्तु नैयायिकमते, मीमांसकमते तु आक्षेपोऽर्थापत्तिः, 'अवयवान्तरेणेत्यस्य च साध्यन्वितस्वार्थबोधकावयवजन्यजिज्ञासां विना अयमनुपपन्न इत्यनुपपत्तिज्ञानेनेत्यर्थः, एवञ्चावतारणिकापि तथैव करणीया इत्यपि बोध्यं, आशङ्कां खण्डयति, 'साध्यान्वय इति उदाहरणादितः साध्योपस्थिताविव्यर्थः, 'तदभिधानमिति हेतुवाक्यात् अन्वयबोधानन्तरं तदाकाङ्क्षायामित्यादिः, 'तदभिधानं' उदाहरणाभिधानं, 'तदभिधाने चेति उदाहरणाभिधाने चेत्यर्थः, द्वितीयशङ्कामुपसंहारव्याजेन खण्डयति, 'तस्मादिति, 'प्रतीत्यनुपपत्त्येति, इदन्तु मीमांसकमते, 'प्रतीतानुपपत्त्येति इदन्तु नैयायिकमते, मीमांसकमते हि स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयबोधो हि इष्टसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानादेव भवति, तच्चाशुविनाशिनि यागे व्यापारं विना न सम्भवतीति स्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयानुपपत्त्या अपूर्वं आक्षिप्यते, नैयायिकमते तु वेदात् प्रतीते इष्टसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या अपूर्वं आक्षिप्यते, अत्र चानुपपत्तिद्वयमेव नास्ति साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुजन्यजिज्ञासां विना उदाहरणाद्युपन्यासासम्भवात् इत्याखण्डनार्थः।

क्षेपात्, साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात्। तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु[१] शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे, विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानं। न च वस्तुतोयत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः, वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् तस्मात्सा-

---

न च शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति प्रश्नवाक्यादेव साध्योपस्थितिर्भविष्यतीति वाच्यम्। तदा धूमादिति पञ्चमी न स्यात् किन्तु धूम इत्येव स्यादिति, 'किन्तु विशिष्ट इति शब्दानित्यत्वप्रमाणे इत्यर्थः, 'तदसम्भवात्' वस्तुगतिलासम्भवात्, द्वयोरेकस्यावश्यं बाधितत्वादिति भावः । 'अन्ये' इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु वस्तुतो यत्सिषाधयिषितं साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति प्रश्ने नोक्तदोष इति ध्येयं। उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'न वान्वयबोधकत्वमिति हेतुवाक्यस्येति शेषः, तथाच न वा तादृशाकाङ्क्षानिवर्त्तकान्वयबोधजनकत्वं हेतुवाक्यस्येत्यर्थः, तथाच एतदुभयानुकूलसाध्योपस्थित्यर्थं साध्यनिर्देश इति भावः[२] ।

---

(१) प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वे निबन्धकृद्युक्तिमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति, मध्यस्थस्येत्युपलक्षणं वादिनोवेत्यपि द्रष्टव्यं, 'अनुयोगः' प्रश्नः, शब्दानित्यत्वं साधयेत्येवं मध्यस्थस्य नियोगः साम्प्रदायिक इत्यतो यदीत्युक्तं, 'विशिष्ट' इति शब्दानित्यत्वसाधकत्वविशिष्ट इत्यर्थः, 'यत्साध्यं' पक्ष इति शेषः, 'तदभावात्' वास्तविकत्वाभावात् । इति जागदीशी व्याख्या ।

(२) ननु प्रतिज्ञोत्तरं हेतुरेवोद्भाव्यते न उदाहरणादिकमित्यत्र किं निया-

मकमित्यत आह, 'साध्यनिर्देशेति, 'साधनताभिव्यञ्जकेति ज्ञापकताबोधकेत्यर्थः,' 'लिङ्गं' नाम, 'अन्यथा' साध्यनिर्देशोत्तरमुदाहरणाद्यभिलापे। ननु साध्यस्य प्रतिज्ञोत्तरं उदाहरणादेरिव हेतोरपि अनाकाङ्क्षितत्वमविशिष्टमत आह, 'लोक इति, 'तथैव' साधनताभिव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनेनैव, कुत इत्याकाङ्क्षानिवृत्तिरेवं व्युत्पत्तिकल्पनादित्यर्थः। 'अनुमितीत्यादि हेतुसमानानुपूर्वीकोदासीनकाव्यस्य प्रतिज्ञाद्येकदेशस्य च वारणाय अनकान्तं, यादृश-यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने प्रकृतं न्यायत्वं तादृश-तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नाभावकूटसाध्यकानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शस्य यत्प्रयोजकं प्रकारतया जनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटकं र्थं च प्रामाणिकस्य यादृशयादृशशब्दे न्यायावयवव्यवहारस्तादृश-तादृशशब्दकूटाभावस्य धियोजनकं प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमिति तदर्थः। निगमनस्य वारणाय साध्याविषयकेत्यादि, हेतुताधर्मिकप्रकृतहेतुप्रकारतावच्छिर्भावेन साध्यविषयताशून्यधीजनकेतितदर्थः। तेन पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिहेतौ नाव्याप्तिः अयं धूमादालोकाभाववान् ह्रदत्वादित्यादौ यो यो धूमादालोकवान् स ह्रदत्वाभाववान् इत्यादिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमदिति प्रकृतसाध्यधर्मिकस्वार्थान्वयबोधजनकपञ्चमीविभक्तिमदिति तदर्थः। अतएव गोत्वाभावो गोत्वशून्यः सास्नावत्त्वाभावात् यो यो गोत्ववान् स सास्नावान् गोत्वव्यापकसास्नाभाववांश्चायं तस्माद्गोत्वशून्यइत्यादौ व्यतिरेक्युपनयस्य गोत्वाभावरूपसाध्यधर्मिकस्वार्थैकत्वान्वयबोधकप्रथमाविभक्तिमत्त्वेऽपि न तत्रातिप्रसङ्गः। न चैवं रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादौ हेत्वेकदेशे माधवत्वादित्यत्रातिप्रसङ्गः तस्यापि प्रकृतन्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतावयवसमानार्थकानुपूर्वीकत्वादिति वाच्यम्। स्वघटिताप्रतिपाद्यस्वार्थकत्वरूपमहावाक्यत्वपरेण चरमशब्दपदेनैव तद्वारणादिति भावः। इति जागदीशी व्याख्या।

ध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा, न वान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति'।

लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तधूमोऽयं इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणहेतुलक्षणाव्याप्त्याशङ्कायां तस्यालक्ष्यत्वेन परिहर्त्तुं कुलतोलक्ष्यतावच्छेदकं दर्शयति, 'साध्येत्यादिना 'साध्यनिर्द्देशानन्तरं' प्रतिज्ञावाक्यात्पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यान्वयबोधानन्तरं, 'कुत इत्याकाङ्क्षायां' हेत्वाकाङ्क्षया प्रयुक्ते कुतः प्रश्ने सतीत्यर्थः, 'साधनताव्यञ्जकेति साधनताव्यञ्जकपञ्चमीविभक्तिमल्लिङ्गप्रतिपादकवाक्यमित्यर्थः, तेन धूमेनेति प्रयोगनिरासः, आकाङ्क्षया आवश्यकत्वे युक्तिमाह, 'अन्यथेति अस्यैवार्थविवरणं 'अनाकाङ्क्षिताभिधान इति, साधनताव्यञ्जकविभक्तिप्रयोगे युक्तिमाह, 'लोक इति, 'तथैवेति इच्छाविषयतावच्छेदकप्रकारेण सिद्धिरित्यर्थः, 'इति व्युत्पत्तेरिति इत्यस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, तथाच तादृशाकाङ्क्षानिवर्त्तकपञ्चमीविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकमिति नोक्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति नाव्याप्तिरिति। हेत्ववयवनिरूपणभूमिकामाह, 'अनुमितीति कारणीभूतोयोलिङ्गपरामर्शस्तत्प्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वे सति साध्याविषयकशाब्दज्ञानकारणं यो हेतुविभक्तिमान्शब्दस्तत्त्वमित्यर्थः, धूमादित्युदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं न्यायावयवार्थकं, निगमनैकदेशे तस्मादितिभागेऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायान्तर्गतत्वं विहाय न्यायावयवत्वपर्य्यन्तमुक्तं, निगमनेऽतिव्याप्तिवार-

साध्यनिर्देशानन्तरं कुतइत्याकाङ्क्षायां साधनता-व्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितं अन्यथानाका-

णाय 'साध्याविषयकेति विषयितासम्बन्धेन साध्यवह्निन्नेत्यर्थः, तथाच निगमनजन्यबोधस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यवत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। न च वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽव्याप्तिः तज्जन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वादिति वाच्यम्। साध्याविषयकपदेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयितावद्भिर्भावेन यद्विषयित्वं तेन सम्बन्धेन साध्यवह्निन्नस्य विवक्षितत्वात्, तथाच वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादौ तादृशविषयितान्तर्भावेनैव साध्यविषयकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। न चेदमेकं धूमादित्यादौ निरुक्तविषयितावद्भिर्भावेन एकत्वरूपसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। तेन कदाचित् केवलधूमज्ञानज्ञाप्यत्वबोधस्यापि जननात् तमादाय लक्षणगमनात् ह्रदोनिर्धूमोनिर्वह्नित्वादित्यादौ योयोधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणस्य साध्याविषयकज्ञानजनकत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'हेतुविभक्तिमदिति ज्ञानज्ञाप्यत्वप्रतिपादकविभक्तिमदित्यर्थकं, तथाच व्यतिरेक्युदाहरणस्य तादृशविभक्तिमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। न च धूमादालोकाभाववान् आलोकसामग्रीशून्यत्वादित्यादौ योयोधूमादालोकवान् स आलोकसामग्रीमान् इत्यादिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तस्यापि साध्याविषयकज्ञानजनकत्वात् हेतुविभक्तिमत्त्वाच्चेति वाच्यं। हेतुविभक्तिमत्पदस्य प्रकृतसाध्यतात्पर्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकविभ-

ङ्क्षिताभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः, हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशा-

---

क्तिमदर्थकत्वात्, तथाच तस्यालोकतात्पर्य्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकविभक्तिमत्त्वेन प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकविभक्तिमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। न च प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकपदसाकाङ्क्षहेतुत्वबोधकत्वमेवास्तु किं विभक्तिमत्त्वेनेति वाच्यं। हेतुत्वं घटभिन्नं द्रव्यत्वाभावादित्यादौ योयोघटः स द्रव्यत्ववानित्यादौ घटत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रव्यत्वाभाववदिदं इत्युपनयेऽतिव्याप्तिः तस्यापि साध्याविषयकज्ञानजनकत्वात् निगमनस्थं प्रकृतसाध्यघटभिन्नत्वतात्पर्य्यकं यद्घटभिन्नपदं तत्साकाङ्क्षहेतुत्वबोधकेदम्पदवत्त्वाच्च विभक्तिपददाने च न दोषः तस्य विभक्तित्वाभावात्।

ननु एतल्लक्षणे हेतुत्वबोधकेति व्यर्थं अतो लाघवाच्चाह, 'हेतुत्वप्रतिपादकेति(१) विभक्त्यर्थहेतुत्वमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वे सति न्यायावयवत्वमर्थः, उदाहरणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं,

---

(१) लक्षणान्तरमाह, 'हेतुत्वप्रतिपादकेति स्वार्थहेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमर्थः। हेतुत्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञोपनययोर्वारणाय विभक्तिपदं। न च वह्निर्धूमात् धूमव्यापकत्वादित्यादौ धूमहेतुताकत्वस्य साध्यतास्थले तस्माद्धूमादित्येवं निगमनस्यापि विभक्त्यर्थहेतुत्वमुख्यविशेष्यकधीजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। उपनय-

ब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्ति-मच्छब्दत्वं ।

हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थत्वं हेतुत्वविशेषणं, हेतुत्वानुपादाने पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ तस्माद्भिद्यते इत्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तिः तस्याप्याख्यातार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात् । न च निगमस्यायंपदार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधस्य जनकत्वात् कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं । अयम्पदाननुषङ्गपक्षे एव एतल्लक्षणकरणात्, उक्तनिगमनस्यापि तस्मादितिविभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय मुख्यविशेष्यकेति, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं । न च वह्निर्धूमात् वह्नित्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यादौ

स्यायम्पदस्य निगमनघटकतया तदर्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वात् । वस्तुतस्तु एकसुवर्थस्य सुवर्थान्तरमुख्यविशेष्यत्वेनान्वयस्य निराकाङ्क्षितत्वेन तस्माद्धूमादित्यस्य धूमनिष्ठज्ञापकतायां हेतुनिष्ठज्ञापकताकत्वबोधनासमर्थत्वेन तद्गर्भोन्याय एव नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरपीति। न च घटे जातावित्यादौ घटवृत्तित्वं जातिवृत्ति इत्याकारकान्वयबोधानुत्पत्त्या सुवर्थयोर्मिथोऽन्वयबोध एवाऽनुत्पन्न इति तत्र मुख्यविशेष्यतानुसरणमफलमिति वाच्यम् । क्रमाच्चैत्रस्येदमित्यादाविदमंशे विशेषणतापन्नस्य षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य पञ्चम्यर्थजन्यतायां विशेष्यत्वेन सामान्यतस्तदन्वयस्यानिराकाङ्क्षितत्वादिति ध्येयं । एकजातीयसुपोर्मिथो निराकाङ्क्षत्वात् क्रमाच्चैत्रस्येदमित्यादौ पञ्चमी-षष्ठ्योर्मिथः साकाङ्क्षत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । इति जागदीशी व्याख्या ।

हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा।

तस्मात् धूमादितिनिगमनेऽतिव्याप्तिः तथापि विभक्त्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वरूपहेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वादिति वाच्यम्। कथकसम्प्रदायविरोधेन वह्निर्धूमादित्यस्य प्रतिज्ञात्वाभावात् तादृशपञ्चकस्य न्यायत्वाभावेन विशेष्यदलेनैव तद्वारणात्।

ननु हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिर्दुर्वारा हेतुत्वपदोपस्थाप्यज्ञानज्ञाप्यत्वस्य विभक्त्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वाभिन्नत्वात्। न च विभक्तिजन्योपस्थितिसहकारेणैव हेतुत्वविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वं वाच्यमिति न दोषः तस्य हेतुत्वपदजन्योपस्थितिसहकारेणैव तादृशबोधजनकत्वादिति वाच्यं। तथापि तस्माद्धेतुत्वमिति निगमनेऽतिव्याप्तिः पञ्चमीजन्योपस्थितिसहकारेणैव हेतुत्वविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वात्। न च हेतुत्वमुख्यविशेष्यकत्वांशे, विभक्तिजन्योपस्थितेः सहकारित्वं वाच्यम् इति न दोषः तत्र हेतुत्वमुख्यविशेष्यकत्वांशे हेतुत्वपदजन्य.पस्थितेरेव सहकारित्वादिति वाच्यं। मुख्यविशेष्यकत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकतया तदंशे सहकारित्वस्य दुर्व्वचत्वात् इत्यतोलक्षणान्तरमाह, 'उदाहरणेति[१] उदाहरणस्य प्रयोजिका या

(१) 'उदाहरणेति उदाहरणस्य प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिधीजनकवाक्यस्य प्रयोजिका तज्जन्यबोधनिवृत्तये कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षा तज्जनकं तज्जनकावयवत्वमित्यर्थः, अत्र जनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वं तेनासाधकतानुमानस्थलीयन्याये उदाहरणासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति स्वरूपयोग्यतावच्छेदकरूपस्य हेतुत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति, अनुक्तोपनयादिकस्य उदाहरणस्य प्रयोजकहेतुवाक्येऽतिव्याप्तिवारणार्थमवयवेति। इति जागदीशी व्याख्या।

उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा ।

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा ।

आकाङ्क्षा कुतोऽस्य गमकत्वमित्याकारिका जिज्ञासा तज्जनकं यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः। इतरावयवानां तादृशाकाङ्क्षाप्रयोजकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, अत्र जनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वं अतो यत्र तादृशजिज्ञासा न जाता तत्र नाव्याप्तिः इत्यश्च उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिरित्यतोविशेष्यदलं। न च न्यायान्तर्गतत्वे सतीति सम्यगिति वाच्यं। हेत्वेकदेशेऽतिव्याप्तिरिति तदुपादानं। ननु यत्पक्षक-यत्साध्यक-यद्धेतुकन्यायस्थले कदापि तादृशाकाङ्क्षा न जाता तत्र तत्स्वरूपयोग्यत्वे मानाभाव इत्यतो लक्षणान्तरमाह, 'साध्याविषयकेति[१] साध्याविषयकज्ञानजनकत्वे सति हेतु-

---

(१) 'साध्येत्यादि घटो न धूमादेतत्त्वादित्यादौ धूमहेतुताकत्वाद्यभावसाध्यके प्रतिज्ञा-निगमनयोर्व्वारणाय 'जनकान्तं हेतुत्वधर्मिकप्रकृतहेतुविषयतावच्छिन्नाभावेन यत्साध्यविषयकं तदन्यज्ञानजनकार्थकं, तेनायं वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिस्थलीयहेतौ नाव्याप्तिः, वस्तुतः प्रकृतलिङ्गकहेत्ववयवानां वस्तुगत्या यादृश-यादृशविषयताकबोधजनकत्वं तादृश-तादृशविषयतावच्छिन्नाभावेनैव साध्यविषयकत्वं वाच्यं। तेनायं एकोधूमादित्यादौ साध्यीभूतैकत्वविशिष्टधूमस्य ज्ञापकत्वबोधकहेत्ववयवे नाव्याप्तिः, ह्रदोनिर्धूमोनिर्वह्नित्वादित्यादौ धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायमित्यादिव्यतिरेक्युपनयस्य वारणाय 'हेतुपञ्चम्यन्तेति 'हेत्विति, सम्पातायातं, हेतुसमानानुपूर्वीकस्य उदासीनवाक्यस्य वारणाय 'अनुमितिपरेत्यादि न्यायावयवत्वार्थकं।

पञ्चम्यन्तत्वे सति न्यायावयवत्वमित्यर्थः। अयं न दण्डाद्दण्डसंयोगा-जन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञा-निगमनयोर्हेतुपञ्चम्यन्तत्वात् अनुमिति-परवाक्यत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'साध्याविषयकेति। न चैवं वह्निमान् वह्निसामग्रीत इत्यादौ अव्याप्तिः तत्र साध्यविषयक-ज्ञानस्यैव जननादिति वाच्यम्। 'साध्याविषयकपदेन हेतुतावच्छे-दकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेन या विषयता तेन सम्बन्धेन साध्यवह्निमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, ह्रदो निर्धूमो निर्व्वह्नित्वा-दित्यत्र साध्याविषयकज्ञानजनकत्वेन धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-वह्न्यभाववानयमित्युपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय 'हेतुपञ्चम्यन्तेति हेतुत्व-बोधकपञ्चम्यन्तेत्यर्थः, तथाच तस्यायम्पदान्तत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वाभा-वान्नातिव्याप्तिः। न चोक्तोपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय हेतुत्वबोधका-न्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं वा उपादीयतां कृतं विशिष्टोपादानेनेति वा-च्यम्। साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुत्वबोधकान्तानुमितिपरवाक्यत्वं साध्याविषयकज्ञानजनकपञ्चम्यन्तानुमितिपरवाक्यत्वं वा हेतुत्वमिति लक्षणद्वये तात्पर्य्यात्।

ननु पर्वतस्तेजस्त्वाभाववान् पृथिवीत्वादित्यादौ योयस्तेजस्त्ववान् स पृथिवीत्वाभाववान् यथा वह्निर्धूमादिति धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निरूप-दृष्टान्तशालिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तस्य साध्याविषयकज्ञान-

---

न चायं न गुरुत्वहेतुताकोऽरसवत्त्वादित्यादौ यो यो गुरुत्वात्स रसवत्त्वा-दित्यादिव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि साध्याविषयकत्वे सति पञ्चम्य-न्तावयवत्वादिति वाच्यम्। उदाहरणान्यत्वेनापि विशेषणीयत्वादिति भावः। इति जागदीशी व्याख्या।

जनकत्वात् पञ्चम्यन्तानुमितिपरवाक्यत्वाच्च इत्यतो लक्षणान्तरमाह[१]

---

(१) 'प्रतिज्ञावाक्यधीजन्येत्यादि पक्षधर्मिक-साध्यवत्ताबोधकवाक्यजन्या स्वार्थधीद्वारा प्रयोज्या या कारणस्य ज्ञापकस्याकाङ्क्षा पक्षः कुतः साध्यवान् इत्याकारिका जिज्ञासा तन्निवर्त्तकज्ञानस्य जनकत्वे सति हेतुविभक्तिमदव-यवत्वमित्यर्थः, प्रतिज्ञादिवारणाय सत्यन्तं, अयं तस्मात् वह्निमान् इत्यादि-निगमनस्यापि पक्षः कुतः साध्यवानित्याकारकजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञान-जनकत्वसम्भवात्तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय 'हेतुविभक्तिमदिति, 'हेतोः' अबाधि-तत्वादिधीहेतोः, या 'विभक्तिः' विभागः पार्थक्यं तद्वन्निगमनान्यत्ववदिति तु फलितार्थः, न्यायबहिर्भूतस्य हेतुसमानार्थकस्य धूमादित्यादेर्वारणाय 'अवयवेति, 'पञ्चम्यन्तेत्यादि पञ्चमी अन्ते यस्य तादृशं यल्लाक्षणिकं पदं तद्गर्भावयवत्वमित्यर्थः, धूमेनालोकवानयं वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञा-वारणाय 'पञ्चम्यन्तेति, अयं दण्डज्ज्ञातो घटत्वादित्यादौ प्रतिज्ञावारणाय 'लाक्षणिकेति। यद्यप्येवमपि धूमादालोकवानयं वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया-मतिव्याप्तिः प्रकृतसाध्यधर्मिकस्वार्थबोधकत्वेन पञ्चम्या विशेषणीयत्वेऽपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मायं वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायां तथा, तथापि प्रकृत-पक्षधर्मिकस्वार्थविशिष्टप्रकृतसाध्यवत्त्वान्वयबोधजनकत्वेन पञ्चमी विव-क्षितेति नायं दोषः। यद्यपि चैवमप्ययं तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमनेऽति-व्याप्तिः ज्ञानत्वादिप्रकारेण ज्ञानशक्तस्यापि सर्व्वनामतत्त्छब्दस्य व्याप्त्यादि-विशिष्टधूमत्वप्रकारेण बोधने लाक्षणिकत्वात् लघु-गुरुरूपाभ्यामन्वयबोध-कस्य पदमात्रस्यैव गुरुरूपेण लक्षणायाः सर्वसम्मतत्वात्। तथापि लाक्ष-णिकेत्यस्य प्रकृतहेतुविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नलाक्षणिकपरत्वान्नोक्तदोषः तत्र व्याप्त्यादिविशिष्टप्रकृतहेतुगोचरज्ञानत्वेनैव तच्छब्दस्य लक्षकत्वादिति। न चायं गुरुः पतनादित्यादौ हेतावव्याप्तिस्तत्र पञ्चम्यन्तस्य पतनादिशब्दस्य शक्तिविरहेण पतनज्ञानत्वावच्छिन्नलक्षकत्वासम्भवादिति वाच्यम्। पञ्चम्यन्ते-

त्वस्य पञ्चमीसाकाङ्क्षपरत्वेन तत्रापि पञ्चमीसाकाङ्क्षस्य ल्युडन्तपतधातोः पतनज्ञानलक्षकत्वसम्भवादिति ध्येयं।

ननु धूमादित्यादिहेत्ववयवस्य धूमनिष्ठं ज्ञापकत्वमित्यन्वयबोधकतायां पञ्चम्यन्तधूमादित्यादिपदस्य लाक्षणिकत्वाभावात् अव्याप्तिरत आह, 'हेतु-पदेनेति हेतुभूतधूमादिवाचकपदेन धूमज्ञानादिलक्षणादित्यर्थः। अत्र हेतु-माह, 'अन्यथेति लक्षणां विनेत्यर्थः, 'अहेतुत्वेन' साध्याज्ञापकत्वेन। ननु प्रकृत्यर्थे स्वार्थसञ्ज्ञाबोधकतयैव हेतुविभक्त्यर्थान्वयो भविता इत्यत आह, 'तथैवेति पञ्चम्या ज्ञापकत्वबोधकतायामेव कुतो वह्निमानित्याकाङ्क्षा-निवृत्तेरित्यर्थः।

प्राञ्चस्तु लिङ्गस्यानुमापकत्वमृतेऽप्याह 'तथैवेति धूमादिपदस्य धूमादि-ज्ञाने लक्षणायामेवेत्यर्थः, अन्यथा पक्षः किंगोचरज्ञाननिष्ठज्ञापकताक-वह्निमानितिप्रश्नस्य धूमनिष्ठज्ञापकताकवह्निबोधानिवर्त्त्यत्वेन धूमादित्यस्य तत्रोत्तरत्वानुपपत्तेरिति प्राहुः।

ननु तत्र पञ्चम्या ज्ञाप्यत्वमर्थो बोध्यः अत आह, 'तथैवेति निरुक्तहेत्वन्व-यबोधेनैवेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षानिवृत्तेः' कुत इति जिज्ञासाया अनुत्पत्तेः, तथाच निरुक्तहेतुत्वमेव पञ्चम्यर्थ इति भाव इत्यन्ये।

अत्रेदं बोध्यं धूमपदं धूमज्ञानपरं, वह्निपदे ज्ञानविषयवह्नौ लक्षणा, वह्निज्ञाने वा सा, पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः, धूमज्ञानहेतुकज्ञानविषयवह्निमान् पर्वतः धूमज्ञानहेतुकवह्निज्ञानविषयाभिन्नः पर्वत इति वा बोध इति कश्चित्, तन्न 'आवृत्तौ सैवेति मूलविरोधात्।

अन्ये तु धूमपदं धूमज्ञानलाक्षणिकं, पञ्चम्या ज्ञानजनकत्वं जन्यज्ञान-विषयत्वं वार्थः धूमज्ञाननिष्ठज्ञानजनकत्वनिरूपकवह्निमदभिन्नः पर्वतः धूम-ज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमदभिन्नः पर्वत इति वा बोधः।

परे तु पञ्चम्या ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमर्थः, धूमपदं यथाश्रुतमेव, बोधस्तु पूर्व्ववदित्याहुः इति जागदीशी व्याख्या।

प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा।

पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा।

'प्रतिज्ञावाक्येति प्रतिज्ञावाक्यार्थज्ञानजन्या या कारणाकाङ्क्षा कुतइति प्रश्नोन्नेयकारणजिज्ञासा तन्निवर्त्तकज्ञानजनकत्वे सति हेतुविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमित्यर्थः, अयं न दण्डादित्यादिप्रतिज्ञावारणाय सत्यन्तं, तस्माद्वह्निमानितिनिगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय 'हेतुविभक्तिमदिति हेतुत्वप्रतिपादकविभक्त्यन्तार्थकं, हेतुत्वं प्रमेयमित्यादौ तस्मात्प्रमेयमिदमिति निगमने हेतुत्वप्रतिपादकेदम्पदान्तकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'विभक्तीति।

लक्षणान्तरमाह,(१) 'पञ्चम्यन्तेति पञ्चम्यन्तं यल्लाक्षणिकपदं तद्वत्त्वे सति न्यायावयवत्वमर्थः, लाघवेन पञ्चम्या विभागत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया यत्र पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वादिबोधः तत्र लक्षणैवेति तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमने लाक्षणिकपञ्चमीपदवति न्यायावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय 'पञ्चम्यन्तेति, तथाच पञ्चम्यन्ततत्पदस्य लाक्षणिकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। तस्माद्वह्निमानितिनिगमनस्यापि पञ्चम्यन्ततत्पदवत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय 'लाक्षणिकेति, उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलं, लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति,

---

(१) ननु तथापि अयं न दण्डादित्यादौ तस्मान्न दण्डादिति निगमने अतिव्याप्तिस्तस्य तादृशजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकत्वात् हेतुत्वप्रतिपादकविभक्त्यन्तत्वाच्चातोलक्षणान्तरमाहेत्यधिकः पाठः क-चिह्नितपुस्तके वर्त्तत इति।

हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात्[१] तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।

'हेतुपदेनेति हेतूपस्थापकधूमादितिपदेनेत्यर्थः, 'ज्ञाने लक्षणा' हेतुज्ञाने लक्षणा, पञ्चम्या ज्ञानविषयत्वरूपं ज्ञाप्यत्वमर्थः, तदेकदेश-ज्ञाने हेतुज्ञानस्य जन्यतासम्बन्धेनान्वयः, तथाच धूमादिति हेतु-वाक्यात् धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमित्याकारकः शाब्दबोधः। ननु धूमपदे कथं धूमज्ञाने लक्षणा धूमस्यैव जन्यतासम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वयः स्यादित्यतआह, 'अन्यथेति हेतुपदे हेतुज्ञाने लक्षणानङ्गीकारे, 'विभक्त्यर्थानन्वयादिति पञ्चमीविभक्त्यर्थे हेतोरनन्वयापत्तेरित्यर्थः, अनन्वये हेतुमाह, 'लिङ्गस्याहेतुत्वेनेति साध्यज्ञाने लिङ्गस्याहेतुत्वेने-त्यर्थः, लिङ्गज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः। ननु लिङ्गोपहित-लैङ्गिकभानादिमते लिङ्गस्याप्यनुमितिविषयतया विषयतासम्बन्धेन हेतोरन्वयोऽस्तु पञ्चम्यर्थैकदेशे ज्ञाने इति किं लक्षणयेत्यत आह, 'तथैवेति जन्यतासम्बन्धेन धूमज्ञानस्य ज्ञानेऽन्वयेनैवेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा-निवृत्तेरिति कारणाकाङ्क्षानिवृत्तेरित्यर्थः, वह्निज्ञाने धूमज्ञानजन्य-त्वसिद्धौ जायमानायां धूमज्ञानेऽपि तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्निज्ञान-जनकत्वसिद्धेरिति भावः। ननु एतल्लक्षणं धूमादालोकवान् पर्व्वतो-वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तं तत्रापि पञ्चम्यन्तलाक्षणिक-धूमपदवत्त्वादिति चेत्। न। प्रकृतपक्षविशेष्यक-प्रकृतसाध्यप्रकारका-न्वयबोधजनकाकाङ्क्षा-तात्पर्य्यादिमत् यत् प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकं पदं

(१) विभक्त्यर्थानन्वयात् इति पा० ।

अनुमितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादितिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये, जातिं विना केन रूपेण

तदाकाङ्क्षादि-तात्पर्य्यादिमती या पञ्चमी तदन्तत्वाच्चणिकपदवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तथाच धूमादालोकवान् पर्व्वतोवह्निमानित्यादि-प्रतिज्ञायां नातिव्याप्तिः तत्रत्यपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकं यद्वह्नि-पदं तदाकाङ्क्षाद्यभावात् एवं धूमाद्वह्निमतः सधर्म्मा पर्व्वतो वह्नि-मान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टपक्षविशेष्यक-साध्यप्रकारकान्वयबोधजनकाकाङ्क्षादिमत् यत्प्रकृतसाध्यतात्पर्य्यकं पदं चरमवह्निपदं तदाकाङ्क्षादिमत्त्वस्य पञ्चम्या अभावादिति भावः।

'अनुमितीत्यादि, उदाहरणादिप्रयोज्यजातेर्वारणाय वृत्त्यन्तं जातिविशेषणं, परार्थानुमितिहेतुभूतं यच्छाब्दज्ञानं तत्कारणीभूतस्य धूमवत्त्वादिति शब्दस्य जन्यज्ञाने वर्त्तमानेति तदर्थः, न्यायजन्यज्ञान-विधुरस्य चैत्रादिशरीरविशेषस्य प्रयोज्याया धूमवत्त्वादित्यादि-शाब्दधीवृत्तिजातेर्व्वारणाय 'कारणान्तं, अवयवजन्यस्यैव शाब्दस्य परार्थस्थलीयानुमितिहेतुत्वान्नातिव्याप्तिरित्यभिमानः। सत्ता-शाब्द-त्वादेर्व्वारणाय 'प्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तीति' प्रतिज्ञोदाहरणादेरेकै-कमात्रं निवेश्यं न तु समुदायोवैयर्थ्यात्। वस्तुतस्तु एतद्वह्निसमवेत-तद्व्यक्त्यसमवेतधर्म्मवत्त्वमर्थः, तद्व्यक्तेरेतद्व्यक्तेश्च लाभाय वृत्त्यवृत्त्यन्तद्वय-मिति, एतेन प्रतिज्ञात्वादिप्रवेशे प्रतिज्ञात्वस्याप्येतन्मते हेतुत्वघटित-त्वापत्त्या आत्माश्रयापत्तिरिति दूषणं निरस्तं, मतं दूषयति, 'जातिं

ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि ज-न्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे।

अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञान-जनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वमन्वयि हेतुत्वं, एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद् व्यतिरेकि हेतुत्वम्। अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षा-प्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं।

विनेति हेतुजन्यबुद्धौ वैजात्यं विना केन रूपेण परार्थानुमिति-जनकत्वमित्यर्थः, तथाच कारणान्तदलमव्यावर्त्तकमेवेति भावः। ननु कारणान्तं प्रकृतन्यायावयवार्थकं धूमवत्त्वादित्यादिशब्दान्वयि तथाच धूमवत्त्वादित्यानुपूर्व्वीकावयवजन्यज्ञानवृत्तीत्येव जातेर्विशेषणं वाच्यम् न तु कारणान्तगर्भं अत आह, 'वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापीति धूमवत्त्वादित्यानुपूर्व्वीकावयवजन्यत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच कलादिना साङ्कर्य्येण तादृशवाक्यवृत्तिजात्यभावेन तदवच्छिन्नजनकतानिरूपि-तजन्यतावच्छेदकजातावपि मानाभावेन लक्षणस्यासम्भव इति भावः।

हेतुत्वस्यान्वयि-व्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यात् तदनुक्तौ न्यूनत्वमत आह, 'अन्वयेत्यादि, व्यतिरेकिहेतोर्वारणाय 'जनकान्तं प्रकृतहेतुधर्म्मिकसाध्यान्वयव्याप्त्यभिधायकवाक्यप्रयोजकशाब्दधीप्रयो-जकार्थकं, उपनयप्रयोजकज्ञानजनके उदाहरणे प्रतिज्ञायाश्चाति-व्याप्तिवारणाय उदाहरणान्तमात्रस्याभिधानस्थले हेतोरलक्ष्यत्वात्त-

यदा पक्ष-सपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्वय-व्यतिरेकि, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्ष-सपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयि ।

दारणाय च 'हेतुत्वप्रतिपादकेत्यादि स्वार्थहेतुत्वमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकविभक्तिमत्त्वायावयवत्वमित्यर्थः, 'अन्वयिहेतुत्वमिति अन्वयिहेत्ववयवत्वमित्यर्थः । 'एतदेव' स्वार्थेत्याद्यवयवत्वमेव, 'तथाभूतावयवत्वं' निरुक्तहेत्ववयवत्वं, तावन्मात्रञ्च केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणश्च हेतोर्गतमतः 'प्रयोजकान्तं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकान्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्त्यभिधाननिवर्त्त्याकाङ्क्षाकारणीभूतज्ञानजनकार्थकं, तथेत्यादिपदव्यावृत्तिः पूर्व्ववत् ।

ननु कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां एकव्याप्त्यभिधानेनैव निरस्तत्वात् व्याप्त्यन्तराभिधानस्यार्थान्तरग्रस्तत्वमतोनोक्तक्रमेणान्वय-व्यतिरेकिहेतोर्लक्षणं युक्तमत आह, 'यदेति । सद्धेतोरेव लक्ष्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'यदेतीत्यन्ये । 'हेतुवचनं' प्रकृतहेतुत्वप्रतिपादकोऽवयवः, तथाच पक्षे सपक्षे च सतो विपक्षेऽसतोऽर्थस्य हेतुत्वप्रतिपादकोऽवयवः अन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः, अत्र च सपक्षसत्त्वं निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वं, तेन पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ केवलव्यतिरेकिहेतौ नातिव्याप्तिः, पक्षसत्त्वन्तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादौ स्वरूपासिद्धस्य हेतोर्व्युदासार्थं, सद्धेतोरेव लक्ष्यत्वादिति ध्येयं । नन्वेवं वह्निसाध्यकधूमादिहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे तत्र प्रागुक्तकेवलान्वयिहेतुलक्षणस्यातिव्याप्तिरतस्तस्य लक्षणान्तरमाह,

यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्द-ज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्य-साधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम्। एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकि-

---

'अत्यन्तेति वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगिनः साध्यस्य समानाधिकरणोयः पक्ष-सपक्षयोः सन् हेतुस्तस्य 'वचनं' हेतुत्वप्रतिपादकोऽवयवः केवलान्वयीत्यर्थः, अत्र पक्षसत्त्वस्य व्यावृत्तिः प्रागिव स्वरूपासिद्धहेतोर्वारणं, सपक्षसत्त्वन्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्य पक्षतादशायां प्राचीनसम्मतस्यानुपसंहारिहेतोर्वारणायेति ध्येयं। इदमुपलक्षणं पक्षसतः सपक्षासतः पक्षमात्रसतो वा विपक्षासतश्च हेतोर्वचनं केवलव्यतिरेकीति द्रष्टव्यं।

दशाविशेषे वह्न्यादिसाध्यके धूमादिहेतावप्यन्वयित्वं स्वीकुर्वतामाचार्य्याणां मतेनाह, 'यद्वेति, 'अनुमितीत्यादि, अत्रोदासीनस्य धूमादित्यादिवाक्यस्य वारणार्थमाद्यं कारणान्तं, प्रागुक्तरीत्या प्रकृतपक्षकप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकन्यायावयवार्थकं, धूमाद्वह्निमतः सधर्म्मायं वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञादेर्निगमनस्य च वारणाय द्वितीयं कारणान्तं, प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावद्भिर्भावेन यत् साध्यविषयकं तदन्यशाब्दधीकारणमिति तदर्थः, तेनायं वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादयं हेतुतावान् तत्त्वेन प्रमीयमानत्वादित्याद्यन्वयिहेतौ नाव्याप्तिः, अयं न धूमाद्वह्निशून्योधूमात् यो यो धूमाद्वह्निशून्यः स धूमशून्य-इत्यादावप्रतीतसाध्यान्वय-व्यतिरेकिहेतोर्वारणाय 'प्रतीतसाध्यान्वये-

हेतुलक्षणं, कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मतुपोव्यर्थत्वात् ।

सामान्यवत्त्वे सति वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य

त्यादि प्रतीतः साध्यान्वयोऽन्वयसहचारमात्रं यत्र तादृशं यत्साधनं तद्वाचकशब्दाद्या हेतुविभक्तिः पक्षधर्म्मिकस्वार्थविशिष्टसाध्यवत्त्वबोधस्य हेतुभूता या विभक्तिस्तदन्तमित्यर्थः, 'प्रतीतान्वयसाध्य-साधनेति पाठेऽपि साध्यपदस्य व्यत्यासेन उक्त एवार्थः ।

केचित्तु वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिहेतुसंग्रहाय 'साध्याविषयकेति साध्यविषयकत्वनियतावयवतावच्छेदकरूपशून्यार्थकं, तथाच उदाहरणत्वावच्छिन्नस्यापि तथात्वादन्यथुदाहरणवारणाय 'हेतुविभक्तीति प्रागुक्तहेतुत्वार्थकमित्याहुः ।

'अप्रतीतेत्यादि, इदमुपलक्षणं एतदेव प्रतीतसाध्य-तदभावसहचारकेति(१) विशेषणादन्वय-व्यतिरेकिहेतुलक्षणमित्यपि बोध्यं । ननु प्रतिज्ञादित्र्यवयववादिनां मीमांसकानां मते धूमहेतुस्थले तस्य पक्षधर्म्मताप्रतिपत्त्यर्थं धूमवत्त्वादिति कथञ्चिन्मतुपोऽस्तु प्रयोजनं पञ्चावयववादिनान्तु तार्किकाणां उपनयादेव हेतोः पक्षधर्म्मताप्रतिपत्तिसम्भवान्मतुपोव्यर्थत्वमित्यत्र इष्टापत्तिमाह, 'कथायामिति, एतेन धूमसम्बन्धपर्य्यवसन्नत्वेन तस्य धूमवत्त्वस्य हेतुतायां न वैयर्थ्यं धूमत्वस्य

---

(१) प्रतीतोभयसहचारकेतीति ग० ।

विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादिति केचित्। तन्न। सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः, न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते इति।

धूमसम्बन्धावृत्तित्वेन तन्निष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वासम्भवात् अन्यथा धूमप्रागभावस्यापि हेतुता न स्यादिति दूषणं प्रत्युक्तं।

नन्वेकविभक्त्यर्थान्वितसामान्यवत्त्वे[१] विभक्त्यन्तरार्थहेतुत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहात् कथं विशिष्टहेतौ हेतुत्वान्वय इत्याशङ्कते, 'केचित्त्वित्यादि, 'सामान्यवत्त्व इत्यस्य शब्दानित्यत्वे साध्ये इत्यादिः, 'अपार्थकं' अनन्वितं[२], तथाच निश्चितानन्वयरूपापार्थकत्वमेव तस्य न त्वन्वयावोधकत्वमित्यर्थः, विरुद्धविभक्त्यर्थावरुद्धे विभक्त्यन्तरार्थान्वयबोधास्वीकारात् प्रकृते सप्तम्यर्थसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतौ हेतुत्वान्वये बाधकाभाव इत्याशयेन समाधत्ते, 'सतीति सतिपदसमभिव्याहृतसप्तमीबलादित्यर्थः, 'विशिष्ट इति सामान्यवत्त्वविशिष्टवाह्यकरणकप्रत्यक्षत्व इत्यर्थः, लिङ्गस्य हेतुतामतेनेदं, अन्यथा तु लक्षणयोपस्थिते तादृशप्रत्यक्षत्वस्य ज्ञाने हेतुत्वान्वयो द्रष्टव्यः। ननु सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यवाचित्वे घटे जातिमत्त्वमित्यतोऽपि घटविशिष्टजातिमत्त्वं प्रतीयेत इत्यतआह, 'तथैव व्युत्पत्तेरिति सति-

---

(१) नन्वेवं विभक्त्यर्थावरुद्धे सामान्यवत्त्व इति ग०।
(२) अनुचितमिति ग०।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रद-र्शनायोदाहरणं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवा-क्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवह्निष्ठनियतव्यापक-त्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं। सा-

---

पदसमभिव्याहारेणैव सप्तम्याः सामानाधिकरण्ये व्युत्पन्नत्वादित्यर्थः, 'अयं' सामानाधिकरण्यरूपः, 'अस्मात्' सप्तम्याः सतिपदसमभिव्या-हारात्।

ननु व्याप्तेरिव पक्षधर्म्मताया अपि गमकतौपयिकत्वात् तत्प्रदर्शनाय हेतूत्तरमुपनय एव कथं नोपन्यस्यते इत्यत आह, 'कथमस्येति, 'अस्य' धूमादेः, 'गमकत्वं' गमकतावच्छेदकत्वं, लिङ्गस्य हेतुतामते तु यथाश्रु-तमेव व्यायः। 'अस्य' लिङ्गज्ञानस्येत्यर्थः, इति कश्चित्। 'प्राथम्यादिति परामर्शार्थं प्रथमोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः, परामर्शे व्याप्तेर्विशेषणतावच्छेद-कतया पूर्वोपस्थितिनियमः पक्षधर्म्मतायास्तु वैशिष्ट्यरूपतया न विशे-षणतावच्छेदकत्वमिति न तदुपस्थितिः प्रागपेक्षणीयेत्यभिप्रायः।

यत्तु 'प्राथम्यादिति प्रथमाकाङ्क्षाविषयत्वादित्यर्थः, प्रतीतव्या-प्तिको हेतुः पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षादर्शनादिति व्याख्यानं, तन्न सम्यक्, युक्त्यनभिधाने व्याप्त्याकाङ्क्षायाः प्राथम्ये मानाभावात्। वस्तुतः 'कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायाः किंप्रकारावच्छिन्नस्य गमकत्व-मित्यर्थः, इति तादृशाकाङ्क्षायां प्रथमतः पक्षधर्मताप्रदर्शनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति ध्येयम्। 'तत्प्रदर्शनायेति व्याप्तिप्रदर्शनायेत्यर्थः,

मान्यलक्षणे साध्य-साधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्य-साधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम्।

न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न, दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्व्वत्रिकत्वात् यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः।

यद्यपि उदाहरणस्य न व्याप्तिः पदार्थो न वा वाक्यार्थः, तथापि उदाहरणाद्व्याप्तिग्राहकसहचारज्ञाने जाते व्याप्तिग्रहो मानसो भवतीति व्याप्तितात्पर्य्यकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शकत्वं।

यद्वा वीप्साया व्याप्तिबोधकत्वादेव व्याप्तिप्रदर्शकत्वमित्यवगन्तव्यं, वीप्सया व्यापकत्वं बोध्यते, तथाच स्वव्यापकीभूतसाध्यावच्छिन्नस्यैव हेतोः पक्षधर्म्मताज्ञानं अनुमितिहेतुरित्याशयेनेदं, व्याप्तिपदस्य व्यापकत्वपरत्वादित्यपि वदन्ति(१)।

'अनुमितीत्यादि, उदाहरणसदृशोदासीनवाक्यवारणाय 'जनकान्तं प्रागुक्तरीत्या प्रकृतन्यायावयवार्थकं, हेत्वादिवारणाय 'व्याप्यत्वाभिमतेत्यादि, व्याप्यत्वाभिमतवद्धर्म्मिको यः 'नियतः' प्रतिनियतः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्वाविषयकोव्यापकत्वाभिमतस्य सम्बन्धबोधस्तज्जनकत्वं, अभिमतान्तद्वयञ्चाच धर्मद्वयोपलक्षकं, तथाच प्रकृपतक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्वाविषयको य एकपदार्थवद्धर्मिकस्तद्व्यापकत्वविशिष्टापरपदार्थवत्त्वबोधस्तज्जनकत्वमिति तु फलितार्थः। एतेन यथाश्रुतलक्षणमिदं उपनयेऽतिव्याप्तमिति निरस्तं। न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्याविषयक-

---

(१) द्रष्टव्यमिति ङ०।

नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यज-
न्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयाति-

व्याप्तिवैयर्थ्यं, धूमवान् धूमव्यापकवह्निमान् पर्वतत्वादित्यादिस्थलीय-प्रतिज्ञावाक्येऽतिव्याप्तिवारकत्वात्, यत्पदवीप्सासहकारेण व्यापकत्वा-वगाहिबोधजनकावयवत्वं समुदितार्थः इत्यपि कश्चित्, 'सामान्य-लक्षणे' अन्वय-व्यतिरेकिसाधारणलक्षणे, 'साध्येत्यादि साध्ये साधनस्य सम्बन्धो व्यापकत्वं, एवमग्रेऽपि, तथाच वीप्सालभ्यसाधनव्यापकत्व-बोधकावयवत्वं अन्वय्युदाहरणत्वं, वीप्सालभ्यसाध्याभावव्यापकत्वबो-धकावयवत्वं व्यतिरेक्युदाहरणत्वं, उपनयादेर्व्युदासाय वीप्सालभ्येति विशेषणमिति भावः।

केचित्तु 'साध्येत्यादि, 'सम्बन्धपदं सामानाधिकरण्यार्थकं, तथाचान्वयव्याप्तितात्पर्य्यकसाध्य-साधनसामानाधिकरण्यबोधकावय-वत्वं अन्वय्युदाहरणत्वं, व्यतिरेकव्याप्तितात्पर्य्यकसाध्याभावसाधना-भावसामानाधिकरण्यबोधकावयवत्वं व्यतिरेक्युदाहरणत्वं, पक्षधर्म-तातात्पर्य्यकोपनयादेः सामानाधिकरण्यबोधकत्वेऽपि व्याप्तितात्प-र्य्यकत्वाभावादेव वारणमित्याहुः। तन्न साधीयः, अन्वयव्याप्तिता-त्पर्य्यकावयवत्वस्यैव सम्यक्त्वेनेतरांशवैयर्थ्यात्।

प्राचीनमतं निरस्यति, 'न्यायेत्यादि न्यायावयवत्वे सति 'दृष्टान्तवचनं' यथापदार्थान्वयिस्वार्थबोधकनामोत्तरप्रथमान्तत्वं, तेनान्वयिनोव्यतिरेकिणश्च द्वयोर्दृष्टान्तयोः(१) संग्रहः, 'दृष्टान्तेति दृष्टान्तशून्योदाहरणेऽव्याप्तिः, 'इत्येव' इत्यत एव, 'व्याप्ति-

(१) द्वयोरुदाहरणयोरिति क०।

व्याप्तेः, अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम्। एतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये। अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः। यत्र च सामानाधिकर-

---

प्रतीतेरिति, वीप्सया तत्समभिव्याहृताग्न्यादिपदेनैव वा अग्न्यादेरुद्देश्यतावच्छेदकीभूतधूमादिव्यापकत्वांशबोधनादिति भावः। 'नापीत्यादि, अत्रोक्तरीत्या 'वाक्यान्तं प्रकृतन्यायार्थकं, तथाच प्रकृतन्यायजन्यज्ञानविषयीभूता या अन्वयतो व्यतिरेकतो वा व्याप्तिस्तस्याः 'उपनायकं' बोधकं, यत् 'वचनं' अवयवः, 'तत्' उदाहरणमित्यर्थः, 'उपनयाभिधानेति 'उपनयस्य' प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकृतलिङ्गवत्त्वेन पक्षबोधकवाक्यस्य, प्रयोजिका या पक्षः साध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमान्न वेत्याकारिका जिज्ञासा तस्याः 'जनकं' अनुकूलं यत् 'वाक्यं' अवयवः, 'तत्' उदाहरणमित्यर्थः, एतेन उपनयत्वस्य एकस्याभावे सामान्यलक्षणस्यानुपपत्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तं। 'एतदेवेति साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षबोधकवाक्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासानुकूलावयवत्वं साध्यीयव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षबोधकवाक्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासानुकूलावयवत्वञ्चान्वयिनोव्यतिरेकिणश्च क्रमेणोदाहरणद्वयस्य लक्षणमित्यर्थः, उदाहरणस्य न व्याप्यत्वमर्थः, किन्तु सहचारमात्रं, अन्यथा अन्वयव्याप्तेरेव गमकतया व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरप्रसङ्गात्, वीप्सितयत्पदद्वयेन महानसत्व-तदन्यत्वादिविरुद्धरूपाभ्यामधिक-

ष्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्द्विस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः, यथा "यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ

रणद्वयोपस्थितौ अन्वयतोव्यतिरेकतश्च सहचारद्वयोरेव तादृशाधिकरणत्वान्तर्भावेन व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा गमकतौपयिकत्वेन तदुपन्यासेऽर्थान्तरस्यायोगात्। यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ महानसं तद्भिन्नञ्च धूमवत् महानसं तद्भिन्नञ्च वह्निमदित्यादिक्रमेणैवान्वयबोधादित्याचार्य्याणां मतमुपन्यस्यति, 'अत्र चेति, 'व्यभिचारवारणाय' तज्ज्ञानवारणाय इत्यर्थः, तथाच उदाहरणवशात् महानसे तदन्यस्मिंश्च सामानाधिकरण्यभानेन व्यभिचारज्ञानाभावात् मानसोव्याप्तिग्रह इत्यर्थः, समानविषयत्वेन विरोधित्वमित्याशयः। 'आहुरित्यनेन सूचितमस्वरसवीजं स्वयमेव प्रकाशयति, 'यत्र चेति, 'चः' त्वर्थः, 'व्याप्तिः' व्यभिचारविरहः, 'न वीप्सेति स्यादिति शेषः, कुत्र न वीप्सा अर्हणीया इत्यतः 'केवलेति तथाचेदं प्रमेयं द्रव्याभिन्नं वा गगनत्वादित्यादौ हेतुमति साध्यव्यभिचारासम्भवात् तत्रत्योदाहरणे वीप्साप्रवेशोव्यर्थः स्यादस्माकन्तु गमकतोपयुक्तस्य व्यापकत्वस्य बोधकत्वेनैव तत्सार्थक्यं, "उदाहरणेन धूमव्यापकता वह्नेरेवोपदर्श्यते" इति परामर्शग्रन्थे

नम्रस्य तन्म इत्यत्र[१]। इदञ्च साध्य-साधनोभयाश्र-यविकलानुपदर्शितान्वय-विपरीतोपदर्शितान्वयानुप-दर्शितव्यतिरेक-विपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभा-सरूपमिति।

एव स्फुटतरमभिधानादिति भावः। यत्र साधनस्यानेकमधिकरणं तत्रापि यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यादौ वीप्सया व्यभिचारश-ङ्कानिरसनं दुर्घटं, वीप्सितयत्पदाभ्यां महानसं तद्भिन्नञ्च धूमवत् वह्निमच्चेति बोधनेऽपि धूमवान् कश्चित् वह्न्यभाववानित्येवं व्यभिचारग्रहे बाधकाभावादित्याह, 'वीप्सायामपीति, समान-प्रकारकत्वेनैव विरोधित्वादिति भावः। ननु यदि वीप्सितयच्छब्देन विधेयधर्म्मस्य उद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मव्यापकत्वमात्रं प्रत्याय्यते न तु विरुद्धरूपाभ्यां अधिकरणद्वयं तदा पूर्ववाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्द-साकाङ्क्षत्वानुरोधादेकमेव तत्पदं उदाहरणस्य घटकमस्तु तत्र वीप्सा विफला, अस्माकन्तु उपक्रान्ताभ्यां महानसत्व-तदन्यत्वादिवि-रुद्धरूपाभ्यामेकेन तच्छब्देन बोधयितुमशक्यत्वादेव तत्र वीप्सा-स्वीकारः, सकृदुच्चरितेत्यादिव्युत्पत्तेः[२] बलवत्त्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्ति-माह, 'वीप्सा चेति, प्राचां मतेऽपि वीप्सितयत्पदोपक्रान्ताभ्यां विरुद्ध-रूपाभ्यामेकेनैव तत्पदेन परामर्शसम्भवात् तत्र वीप्सा विफलैव तैरपि बुद्धिस्थवाचकतदादिपदातिरिक्तस्थल एव सकृदुच्चरितेत्यादिव्युत्पत्तेः

---

(१) यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यत्रेति क०।

(२) सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः।

स्वीकर्त्तव्यत्वादित्याशयेनाह, 'विरुद्धरूपेति, 'तत्पदेन' एकेन, 'परामर्शात्' परामर्शसम्भवात्। नन्वेकेन तत्पदेन वीप्सितयत्पदोपक्रान्ताभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युगपद्बोधनं न दृष्टचरमतोभवभूतेः काव्यं[१] अत्र प्रमाणयति, 'यथेति हे जगन्नाथ मे मम यद्यत्पापं तत्प्रतिजहि नमस्य नतस्य नाशय इति वाक्यार्थः। अत्रेदं बोध्यं विरुद्धरूपाभ्यां प्रत्येकपदेन प्रत्येकबोधने यत्र तात्पर्य्यं तत्र तत्पदेऽपि वीप्सा बोध्या यथा "स स भूमिपाल इत्यादि[२] यादृशोदाहरणप्रयोगे निग्रहस्तादृशोदाहरणान्याह, 'इदञ्चेति साध्यविकलं, साधनविकलं, उभयविकलं, आश्रयविकलञ्चेति बोध्यं, 'विकलशब्देन सह सर्वत्रान्वयः। साध्यविकलं यथा शब्दोऽनित्योऽमूर्त्तत्वात् यद्यदमूर्त्तं तदनित्यं यथाकाशं,

---

(१) कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते
धूर्य्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद।
यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नमस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय॥

इति मालतीमाधवे भवभूतिः।

(२) सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिम्वरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः॥

इति रघुवंशे कालिदासः।

यां यां प्रियां प्रैक्षत कातराक्षीं
सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव॥

इति माघस्य।

साधनविकलं यथा शब्दोऽनित्योगुणत्वात् यो यो गुणत्ववान् सोऽनित्यः यथा घट इत्यत्र, उभयविकलं यथा शब्दोऽनित्योगुणत्वात् यथाकाशं, आश्रयविकलं यथा तिरोभावोऽनित्यः क्रम-यौगपद्याभ्यां रहितत्वात् यथा शशविषाणं कूर्म्मरोम वाजिविषाणञ्चेति, 'अनुपदर्शितान्वयं' यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यथा घट इत्यत्र उदाहरणानुल्लेखेन केवलदृष्टान्तमात्रकथनं, 'विपरीतोपदर्शितान्वयं' यथा यदनित्यं तत् कृतकं यथा घट इत्यत्र प्राक्साध्यवाचकपदोल्लेखेन विपरीतक्रमेण सहचारप्रतिपादनस्थले बोध्यं, 'अनुपदर्शितव्यतिरेकं' यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादिति व्यतिरेकिप्रयोगे साध्याभाव-साधनाभाववाचकपदानुल्लेखेन बोध्यं, 'विपरीतोपदर्शितव्यतिरेकं' यथा यत्प्राणादिमत्त्वरहितं तन्निरात्मकं यथा घट इत्यत्र साधनाभाववाचकपदस्य प्राङ्निर्द्देशेन बोध्यं। ननु विपरीतान्वयव्याप्त्युपदर्शनेऽपि प्रकृतविवक्षितव्याप्त्यनुपदर्शनादनुपदर्शितान्वयमेव कथं स्वातन्त्र्येण तस्योपन्यासः एवं विपरीतोपदर्शितव्यतिरेकस्यापीति चेत्। न। व्याप्त्यन्तरोपदर्शनेन विपरीतोपदर्शितव्याप्तिकं, यत्र क्वापि व्याप्तिर्न प्रदर्श्यते तदनुपदर्शितव्याप्तिकं, एवमनुपदर्शितव्यतिरेकमिति भावः। उदाहरणाभासस्तु व्याप्तिग्रहाननुकूलतया अर्थान्तरविधया दोषः विभाजकसूत्रस्थचशब्देन समुच्चितो वा, स्वतन्त्रनिग्रहस्थानान्येतान्यपि यथायथं बोध्यानि।

केचित्तु 'इदञ्चेत्यादि, अयं धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्य-साधनयोरन्वयव्याप्तिविकलत्वात् यो यो वह्निमान् स धूमवान् इत्युदाहरणमाभासः, अयं वाच्यः प्रमेयत्वादित्यादौ यो यो न प्रमेयः स

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वप्रद-

न ज्ञेयः इत्युदाहरणं अनुपदर्शितसाध्य-साधनान्वयव्याप्तिकत्वादाभासं, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ यो यो वह्निमान् स धूमवानित्युदाहरणं वैपरीत्यक्रमेणोपदर्शितान्वयव्याप्तिकत्वादाभासं, अयमेतद्-घटाभिन्नः एतद्घटत्वादित्यादौ यो य एतद्घटत्ववान् स एतद्घटाभिन्न इत्युदाहरणं अनुपदर्शितव्यतिरेकव्याप्तिकत्वादाभासं, एवं तत्रैव यो य एतद्घटत्वाभाववान् स एतद्घटाभिन्नत्वाभाववानित्युदाहरणं विपरीतक्रमेणोपदर्शितव्यतिरेकव्याप्तिकत्वादाभासमित्यर्थः, इत्यञ्च दृष्टान्तस्य उदाहरणाघटकत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

अतएव प्रकृतहेतुक-प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिप्रमाया अजनकत्वमेव उदाहरणस्याभासताप्रयोजकं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु[१] प्रपञ्चार्थमित्यवधेयमिति व्याचक्षुः ।

'उदाहरणेति तथाच व्याप्तोहेतुः पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्याश्रयस्य पक्षधर्म्मत्वं विधीयत इत्यर्थः । वस्तुतोव्याप्तं किमित्यादेः पक्षः साध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमान्न वेत्याकाङ्क्षायां तात्पर्य्यं तस्या एव पक्षधर्मिकान्वयबोधजनकोपनयनिवर्त्त्यत्वादिति ध्येयम् । 'अनुमितीत्यादि प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तया प्रकृतपक्षबोधकावयवत्वमुपनयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते तु शाब्दपरामर्शस्य व्याप्यवदभेदविषयकस्य संयोगेन पक्षे व्याप्यप्रकार-

(१) एवम्विधभेदोक्तिस्त्विति घ० ।

र्शनायोपनयः, तच्चानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्श-जनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणं, साध्य-व्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापका-भावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षण-द्वयम्, उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यं तृती-

---

कस्यानुमितिहेतुत्वाभावादसङ्गतेः, अनुमितिकारणव्यापारसमाना-कारज्ञानजनकावयवत्वमुपनयत्वमित्यपि कश्चित् । 'सामान्यलक्षणं' अन्वय्युपनय-व्यतिरेक्युपनयसाधारणसामान्यलक्षणमित्यर्थः, 'साध्य-व्याप्येति साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः, 'साध्याभावेति साध्यीयव्यति-रेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्तया पक्षबोधकावयवत्वमित्यर्थः । 'जर-न्मीमांसकमतं निरस्यति, 'उदाहरणान्त एवेति उदाहरणादिचि-कस्यैव प्राभाकरादिनव्यमीमांसकानां सम्मतत्वादिति ध्येयं । 'तृती-यलिङ्गपरामर्शस्येत्यस्य विवरणं 'व्याप्ति-पक्षधर्मतावगाहिन इति, 'अवयवान्तरात्' उपनयभिन्नावयवान्तरात् । ननु मीमांसकमते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताया ज्ञानं नानुमितिहेतुरतस्तदलाभो न क्षतिकर इत्यत आह, 'तदनभ्युपगमेऽपीति, 'अलाभादिति व्याप्यता-वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वग्रहस्यानुमितिहेतुतायाः परैरपि स्वीका-रादिति भावः । 'हेतुवचनात्' हेत्ववयवात्, 'को हेतुरित्यस्य कुतः इत्याकाङ्क्षायां तात्पर्य्यं, अन्यथा धूमादित्युत्तरस्य धूमधर्मिकहेतु-त्वबोधाजनकत्वेन तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वानुपपत्तेः सङ्ख्यातिरिक्तसुवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमादिति ध्येयं । 'हेतुस्व-

यल्लिङ्गपरामर्शस्य व्याप्ति-पक्षधर्म्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्म्मताया अलाभात्। न च हेतुवचनादेव तदवगमः, तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यात-

---

रूपेति लिङ्गनिष्ठहेतुतासाक्षाद्बोधकस्येत्यर्थः, 'अतत्परत्वात्' पक्षधर्मत्वाबोधकत्वात्। न चैवं पर्वतोद्रव्यं महानसत्वादित्याद्यपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यं। तदुत्तरपञ्चम्यर्थज्ञाप्यत्वान्वितसाध्यस्य हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यताघटकसम्बन्धेनैव पक्षधर्मिकान्वयबोधं प्रति साकाङ्क्षत्वादिति भावः। प्रकृते, 'वादिवाक्यादिति हेत्वन्तवाक्यात्पक्षे लिङ्गज्ञाप्यसाध्यवत्त्वप्रतीतौ यो यज्ज्ञाप्यसाध्यवान् स तद्वान् इत्यनुमानादेव पक्षस्य हेतुमत्त्वावगम इत्यर्थः, 'तदर्थस्य' हेत्वन्तवादिवाक्यार्थस्य, 'असिद्धत्वेन' प्रमितत्वेनानिश्चिततयेत्यर्थः, परेषां मते अनुमितौ प्रमितसाध्याभाववत्तादिनिश्चयस्य विरोधित्ववत्प्रमितहेतुमत्तानिश्चयस्यैव कारणत्वादिति भावः। 'अन्यथेति प्रतिज्ञावाक्यात् पक्षस्य साध्यवत्तावगतौ तेनैव हेतुना तज्ज्ञापकहेतुमत्तादेरप्याक्षेपसम्भवेन हेत्ववयवादेरपि वैयर्थ्यापातादित्यर्थः।

केचित्तु 'वादिवाक्यादिति, इदं पदं विशिष्टपरामर्शतात्पर्य्यकं तत्तात्पर्य्यकतया वादिप्रयोज्यत्वात् इत्यनुमानादेव विशिष्टपरामर्शलाभात् किमुपनयेनेत्यर्थः, 'तदर्थस्येति, तथाच वादिवाक्यार्थस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेन उभयवाद्यसिद्धतया अनाक्षेपकत्वं तस्येति भावः, इति व्याचक्रुः।

न्यरत्वात्, वादिवाक्यादेवाक्षेप इतिचेत्। न। तदर्थ-स्यासिद्धत्वेनानाक्षेपकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्व्वाक्षेपेऽवयवान्तरविलयात्। प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेत्, न, तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र

शङ्कते, 'प्रतिपाद्यानामिति प्रतिवादिनामिति शेषः, 'स्वत एव' शब्दं विनैव, 'तदवगमः' पक्षस्य हेतुमत्त्वावगमः, पक्ष-हेत्वोरुपस्थितौ प्रतिज्ञास्थल इव तयोर्विशिष्टोपनीतभानसम्भवादिति भावः। यत्र पूर्व्वं यदवगतं तत्रैव तस्योपनीतभानं त्वया वाच्यं अन्यथा अन्य-थाख्यात्यापत्तेः, तथाच यस्य प्रतिवादिनः साधनवत्तया पूर्वं पक्षो-नोपस्थितस्तस्य उक्तक्रमेण स्वतः पक्षस्य हेतुमत्त्वग्रहो न सम्भवती-त्याशयेन समाधत्ते, 'तेषामिति, 'व्युत्पत्तिः' पक्षधर्मिकहेतुम-त्त्वज्ञानाधीनहेतुस्मृतिः, परनये तस्या एव पक्षधर्मिकहेतुमत्त्वोपनीत-भानहेतुत्वादिति भावः। साधनाद्युपनीतभानं प्रति साधनाद्युपस्थि-तिमात्रस्य हेतुत्वमिति मतेऽप्याह, 'प्रतिपादकेनेति वादिनेति शेषः, 'स्वव्यापारस्य' व्याप्तोहेतुः पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षानिवर्त्तकवाक्यस्य, 'निर्वाहयितुं' सम्पादयितुमौचित्यादित्यर्थः, 'प्रतिपादयितुमिति क्वचित् पाठः तत्र प्रापयितुमौचित्यादित्यर्थः, 'अन्यथा' प्रतिपा-द्याकाङ्क्षानिवर्त्तकवाक्यस्य वादिनानभिधाने, 'अवयवान्तरे' हेत्वादौ, 'एवं प्रसङ्गः' अनभिधानप्रसङ्गः,(१) प्रतिज्ञोत्तरं कुतः इत्याकाङ्क्षानि-वर्त्तकस्यापि वाक्यस्यानावश्यकत्वादिति भावः।

---

(१) अयं प्रसङ्गः अनभिधानप्रसङ्गः इति घ०, ङ०।

तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च अन्यथाऽवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्ति-पक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्। न च व्याप्ति-पक्षधर्म-

---

परे तु 'प्रतिपाद्यानां' श्रोतृणां, 'स्वत एव तदवगमः' परप्रयुक्ततत्तदर्थप्रकपदं विनापि स्वकल्पितशब्दादनुमानाद्वा व्याप्ति-पक्षधर्मत्वावगम इत्यर्थः, 'तेषामिति प्रतिपाद्यानामित्यर्थः, 'व्युत्पन्नेति, तथाच ये व्युत्पन्ना भवन्ति तान् प्रति आपातत उपनयप्रयोगो न क्रियतां ये तु तादृशा न भवन्ति तान् प्रति अवश्यं उपनयादिप्रयोगः करणीय इत्यर्थः। व्युत्पन्नं प्रत्येव उपनयः कर्त्तव्य इत्याह, 'प्रतिपादकेनेति, यदि च व्युत्पन्नतया तस्य स्वत एव तदर्थावगम इति नोपनयापेक्षा इति ब्रूयात्तदाप्याह, 'अन्यथेति, इति प्राञ्चः ।

'उपनयेति उपनयनिरूपणानन्तरं निगमनं निरूप्यत इत्यर्थः, एतेनावसरसङ्गतिः सूचितेति ध्येयं । 'अनुमितीत्यादि, निगमनसदृशस्य उदासीनवाक्यस्य वारणाय 'कारणान्तं प्रागुक्तरीत्या प्रकृतन्यायावयवार्थकं, प्रतिज्ञादिवारणाय 'व्याप्तीत्यादि, 'प्रयुक्तत्वं' ज्ञाप्यत्वं, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुधीज्ञाप्यत्वप्रकारकप्रकृतसाध्यधीजनकत्वमर्थः, धूमाद्वह्निमत्सधर्मायं वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञादिव्युदासाय विशिष्टान्तं; अत्र तादृशहेतुज्ञान-

तयोश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्य्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम्। अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्य्यवसानात्। अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्ति-पक्षधर्म्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्य्यवसानेनावयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभात्

निरूपिताखण्डजन्यत्वनिवेशान्न व्याप्तिपदवैयर्थ्यं, वह्निव्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टधूमाद्वह्निमानयं वह्निमानित्यादिका तु प्रतिज्ञा प्रकृतहेतौ पक्षधर्म्मतां बोधयन्त्यपि न प्रकृतव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतां बोधयतीति न तत्रातिप्रसङ्गः। वस्तुतोव्याप्ति-पक्षधर्म्मतापदयोर्वैकल्पिकोपादानात् लक्षणद्वये तात्पर्य्यं, वह्निव्याप्तिविशिष्टेत्यादिका तु न प्रतिज्ञा सम्प्रदायविरोधादिति तत्त्वं। 'चतुर्भिः' प्रतिज्ञाद्यैः, 'पर्य्याप्तेः' प्राप्तेः, 'अपर्य्यवसानादिति अनुमितिसामग्र्यसम्भवादित्यर्थः। 'पर्य्याप्तेः' ज्ञानजनकत्वात्, 'अपर्य्यवसानात्' अनुमित्युपधायकज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः, इति कश्चित्। ननु प्रतीत्यनुपपत्ति-प्रतीतानुपपत्त्योरभावेनावयवान्तरेण सह निगमनस्य आकाङ्क्षाविरहः(१) इत्याशङ्कते, 'अथेति, 'अभिधानं' प्रतीतिः व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टलिङ्गानुभव इति यावत्, 'अभिधेयं' तथाभूतलिङ्गं, 'निराकाङ्क्षत्वमिति तथाच चतुर्णामवयवानां व्याप्ति-पक्षधर्म्मताप्रतिपादनेन

---

(१) अवयवान्तरार्थविशेष्यक-निगमनार्थप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकीभूतानुपूर्व्वीमत्त्वं नास्तीत्यर्थः।

अन्यथा निगमनेनापि तद्वारणात्, न हि तत् विशेष-दर्शनमनाहृत्यैव तन्निवर्त्तकम्। सिद्धनिर्देशतया वारय-तीति चेत्। न। स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुस्थितौ तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेत्। न। व्या-

---

पर्य्यवसानात् निगमनाकाङ्क्षा तेषां नास्तीत्यर्थः। ननु साध्याभाववत्त्व-ज्ञानसत्त्वे तादृशज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितिसामग्र्यसम्पादनात् तत्सम्पत्त्यर्थं निगमनाकाङ्क्षास्ति तेषामित्यत आह, 'विपरीतेति पक्षादेः साध्याभावादिमत्त्वशङ्कानिवृत्तेरपीत्यर्थः, 'तत एव' व्याप्ति-पक्षधर्म्म-ताविशिष्टलिङ्गप्रतिपादनादेवेत्यर्थः, 'तत एव' प्रतिज्ञाजन्यज्ञानादेव इत्यर्थं इति कश्चित्। 'निगमनेनापीति, अबाधितत्वादेरपदार्थतया निगमनेन तस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः। 'तत्' निगमनं, 'तन्निवर्त्तकं' विपरीतशङ्कानिवर्त्तकं, शङ्कते, 'सिद्धनिर्देशतयेति सिद्धत्वविशिष्टस्य बोधकतया निगमनं विपरीतशङ्कां वारयतीत्यर्थः। सिद्धत्वमत्र प्रमाणसिद्धत्वं वा, हेतुविभक्तिसाकाङ्क्षत्वरूपस्य साध्य-स्याभाववत्त्वं वा, हेतुजिज्ञासाविरोधिबोधविषयत्वं वा प्रथमे 'स्वरूपमात्रेति अयं तस्माद्वह्निमानित्यादौ वह्न्यादिपदेन वह्न्या-दिस्वरूपमात्रस्याभिधानादित्यर्थः। द्वितीये 'साध्यत्वेति वह्न्यादौ हेतुविभक्तिसाकाङ्क्षत्वस्यानुपस्थितौ तस्मादित्यादिहेतुविभक्त्यर्थस्य वह्न्यादावनन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः। शाब्दबोधमात्रं प्रत्येवाकाङ्क्षाधियः कारणत्वादिति भावः। 'तदभावेति तयोर्बाधितत्व-सत्प्रतिपक्षि-तत्वयोः अभावबोधन इत्यर्थः, 'समीहितानिर्व्वाहात्' अनुमिति-

त्तिपक्षधर्म्मताज्ञानेऽपि बाध-सत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावावबोधने समीहितानिर्व्वाहात्। अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्बोधस्य मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो-

---

रूपफलानिर्व्वाहात्, अत्र पक्षादेः साध्यादिमत्त्वस्य उपनयान्तैः चतुर्भिरेव सिद्धत्वात् पुनर्निगमनेन तदभिधानस्य "सिद्धे सत्यारम्भो-नियमाय" इतिव्युत्पत्तिबलेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वबोधकत्वं, स च बोधो यदि शाब्दस्तदा निगमनस्थतच्छब्दस्य व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्ट इवाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविशिष्टेऽपि हेतौ शक्त्या निरूढ़लक्षणया वा सम्पादनीयः इतरथा तादृशतच्छब्दोपस्थापितेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वेन हेतुनैवाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोरानुमानिकोबोधः प्रकृतहेतौ द्रष्टव्यः, 'बाधादिविरहस्येति बाधादिनिश्चयाभावस्येत्यर्थः, 'तद्बोधस्य' बाधाद्यभाववत्त्वबोधस्य। अथान्वयाद्यनुविधानमेव मानमत आह, 'असिद्धेश्चेति अन्वयाद्यनुविधानासिद्धेश्चेत्यर्थः, 'यदवगमे' यन्निश्चये, तथाचानुमितिर्बाधाभावज्ञानजन्या बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वादित्यनुमानमेव अबाधितत्वादिज्ञानस्य हेतुतायां मानमिति भावः। ननु बाधः पर्व्वते वह्न्यभावरूपः तदभावोवह्निः पर्व्वते तज्ज्ञानस्य पर्व्वतोवह्निमान् इति सिद्ध्यात्मकस्य सत्त्वे कथं ततोऽनुमितिः। न च बाधाभावस्य वह्निरूपस्य वह्न्यभावाभावत्वेन ज्ञानं कारणं तच्च न सिद्ध्यात्मकं एवं वह्न्यभाववत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तादृशविशेष्यत्वा-

बोधनीय इति चेत्। न। यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः। न चानन्वयः, तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात् प्राक्। इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व्व-

---

भावज्ञानं हेतुः तच्च निगमनसाध्यं सिद्धनात्मकमिति वाच्यं। तस्य कारणत्वे मानाभावात् स्वीयस्थले व्यभिचाराच्च इति चेत्। न। यदवगमे यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सत्येव सम्भवतीति प्रयोक्तृतात्पर्य्यात्, तथाच यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तदभावज्ञाने तज्ज्ञानप्रतिरोधेन तदवश्यं भवतीति तस्य कारणत्वे मानाभावात्, निगमनादेव बाधविरहो यदा बोध्यते तदा प्रतिबन्धकबाधज्ञानाभावे अनुमितिरविकलैव स्यात् इति, इत्यञ्च बाधज्ञानप्रतिबन्धकद्वारा बाधाभावज्ञानस्य प्रयोजकत्वं न तस्य कारणत्वं अग्रे च साध्यमित्यस्य प्रयोज्यत्वमर्थो बोध्य इति रमणीयं(१) उक्ताबाधितत्वज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वार्थातिरिक्तस्थले हेतुस्तच्च निगमनाद्भवतीति यथाश्रुतग्रन्थ एव साधुरित्यपि कश्चित्। तृतीयमाशङ्कते, 'न चेति हेतुजिज्ञासाविरोधिबोधविषयत्वरूपस्य सिद्धत्वस्यापदार्थत्वेन साध्यांशे तदन्वयायोग इत्यर्थः, उक्तरूपं सिद्धत्वं न निगमनेन बोध्यते किन्तु ततः साध्यव्याप्त्यादिविशिष्टलिङ्गज्ञाप्यत्वप्रतीतौ तेनैव हेतुना प्रकृतसाध्यस्य निरुक्तसिद्धत्वमनुमीयते इत्याशयेन परिहरति, 'तस्मादि-

---

(१) विभावनीयमिति ङ०।

नाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्व्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथेति सर्व्वनाम्ना.सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः। तन्न। तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये वा, आद्ये तथाचायमिति प्रक्रमात्

त्यन्वयबलादिति, 'हेलनाकाङ्क्षितत्वं' हेत्वाकाङ्क्षाविरोधिविषयत्वं, 'प्राक्' अनुत्तरं, इदञ्च निगमनात् सिद्धत्वज्ञानं भवतीत्यभिप्रायेण। हेत्वन्वयबोधानन्तरं मानससिद्धत्वज्ञानं भवति न तु तस्मात्पदार्थभाने तत्प्राक्काले वा इत्याशयेन परिहरति, 'तस्मादिति कश्चित्।

तस्मात्तथेतिनिगमनाकारं ये वदन्ति तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'इह केचिदिति पूर्व्वोक्तं व्याप्ति-पक्षधर्म्मतात्मकं यद्धेतोरशेषरूपं तल्लाभायेत्यर्थः, 'सिद्धस्थल इवेति चैत्रः पक्षत्वयमपि तथेत्यादिलोकप्रसिद्धस्थल इवेत्यर्थः। 'सिद्धं' पक्षादि, तथाच वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यत्र यथा इदमादिप्रसिद्धपक्षस्योपस्थापनं तद्वदिहापीत्यन्ये। 'विरोधादीति अयं तस्माद्वह्निमानित्युक्तौ हि पक्षे साधनीयस्य(१) साध्यवत्त्वस्यालाभेन उपसंहारविरोधः साध्यवद्भेदप्राप्त्या अर्थान्तरञ्च स्यात् अतस्तद्वारणाय 'साध्यांशस्यापि तथेति सर्वनाम्ना युक्तः परामर्श इत्यन्वयः, 'स्वरूप इति सादृश्यपदान्तरप्रयुक्तप्रक्रान्तस्वरूप इत्यर्थः, 'प्रकार इति अव्यवहितपूर्वबुद्धेर्विशेष्यत्वं सति प्रकार इत्यर्थः, तथासत्येवाग्रिमग्रन्थसङ्गतेरिति ध्येयं।

---

(१) बोधनीयस्येति क० ।

तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः, न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितं, न द्वितीयः, सामान्येन पक्षस्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात्, अतएव न तृतीयोऽपि, अभेदानु-

---

'सादृश्यइति अव्यवहितपूर्वबुद्धिविशेष्यस्य सादृश्य इत्यर्थः, 'न हीति, अभेदेनोद्देश्यविधेयभावस्येव ज्ञाप्य-ज्ञापकभावस्याप्यव्युत्पन्नत्वात् धूमो धूम इतिवत् धूमाद्धूमवान् इति शाब्दधियोऽपि असत्त्वादित्यभिमानः। वस्तुतः 'अनन्वय इत्यस्य उपनयार्थे निगमनार्थस्याप्यनन्वयप्रसङ्गइत्यर्थः, 'हेतुमत्त्वादित्यस्य ल्यब्लोपे पञ्चम्या हेतुमत्त्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्येत्यर्थकत्वात् दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यत्रेव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः हेतुज्ञाप्यहेतुमान् इत्यन्वयेऽपि उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरैक्येन निराकाङ्क्षत्वस्वीकारादिति ध्येयं। 'सामान्येन' साधनाधिकरणत्वादिना, 'तत्प्रकारेति निगमनप्रकारीभूतस्य तस्मादित्यस्य, 'अन्वयः', 'तत्रैव' पक्ष एव, 'इत्यनन्वयात्' अयोग्यत्वादित्यर्थः, पक्षस्य लिङ्गाव्यापकत्वेन तज्ज्ञाप्यत्वबाधादिति भावः। 'अभेदानुमाने चेति, 'चः' केवलान्वयिनीत्यनन्तरं योज्यः, तथाच पर्वतः पर्वताभिन्नः पर्वतत्वादित्यादौ पर्वतसादृश्यस्य पर्वतत्वाव्यापकत्वेन पर्वतत्वाज्ज्ञाप्यतया केवलान्वयिपक्षके च प्रमेयं वह्निमत् धूमादित्यादौ पक्षीभूतस्य प्रमेयस्य सादृश्यस्याप्रसिद्ध्या तदुभयस्थले तस्मात् तथेति निगमनेन लिङ्गज्ञाप्यत्वविशिष्टस्य पक्षसादृश्यस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यर्थः, पक्षसादृश्यस्य तद्भेदगर्भत्वादिति भावः।

मानेचान्वयिनि तस्मात्तथेति साद्दश्याभावात् वह्नि-
नाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात्, वादिवाक्ये च योग्यता-
न्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र तु विभक्त्यर्थानन्वयादेव

अन्ये तु 'सामान्येन' व्याप्त्यन्तर्निविष्टसामानाधिकरण्यघटक-
त्वेनेत्यर्थः, 'अत एव' व्याप्त्यन्तर्निविष्टसामानाधिकरण्यघटकतया
पक्षस्योपस्थापनादेवेत्यर्थः, 'अभेदानुमाने चान्वयिनीति, विशेषण-
विशेष्यभावेनान्वयात् घटोद्रव्याभिन्नः द्रव्यत्वादित्यादिस्थलोपसंग्रहः
अन्वयिनीत्युपादानाच्च पक्षाघटितव्यतिरेकव्याप्तिवारणं व्यतिरे-
कव्याप्तिबोधकोपनयस्थपदार्थपरामर्शकतत्पदेन पक्षपरामर्शासम्भवा-
दिति व्याचक्षुः ।

ननु तथापदं बुद्धिस्थत्वेनैव वह्निं बोधयिष्यतीति तत्रैव तस्मा-
दित्यस्यान्वयोभविष्यतीत्यत आह, 'वह्निनाञ्चेति, 'प्रक्रमे' बुद्धिस्थले,
'विशेष्येति साध्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ने तस्मादित्यस्य अन्वयायो-
गादित्यर्थः । ननु साध्यवह्निन्ने बुद्धिस्थे लिङ्गव्याप्यत्वस्य बाधादेव
प्रकृतसाध्ये तस्मादित्यस्यान्वयोभवितेत्यत आह, 'वादिवाक्ये चेति,
'अतिप्रसङ्गादिति इदं स्नेहवत् गुणादित्यपि प्रयोगापातादित्यर्थः,
स्नेहस्य जलान्यवृत्तिगुणव्याप्यत्वबाधकवशादेव जलान्यावृत्तिगुणव्या-
प्यत्वमादाय तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यसम्भवादिति भावः। यद्वा ननु
तथाशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तपरत्वेन साध्य एव तादृशि तस्मादित्यस्या-
न्वयोभवितेत्यत-आह, 'वह्निनाञ्चेति, 'विशेष्येति साध्यस्यैव व्याप्त्या-

नियमः तस्मादनित्य इत्यभिधाने विशिष्य सिद्धताव-गम्यते पूर्व्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुन-रुत्कीर्त्तनात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। संशय-प्रयोजनादय-स्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः किन्तु न्यायाङ्ग-

---

देरपि प्रक्रान्तत्वेन तत्रापि तस्मादित्यस्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु व्याप्त्यादौ लिङ्गज्ञाप्यत्वस्य बाधादेव तत्र तस्मादित्यस्यान्वयो न भविष्यतीत्यत आह, 'वादिवाक्ये चेति, 'चः' अप्यर्थे, तथाच वादिवाक्ये योग्यतयान्वयेऽप्यतिप्रसङ्गात्, पूर्वप्रक्रान्ते व्याप्तिघटक-प्रतियोगित्वादौ तस्मादित्यस्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, प्रतियोगित्वा-देरपि लिङ्गज्ञाप्यत्वसम्भवादिति भावः। यद्यपि पूर्वोपस्थितं साध्य-मेव विशेषतस्तथाशब्देन परामृष्टमित्युक्तौ न कश्चिद्दोषः, तथापि सादृश्यादिशक्तस्य तस्य वह्नित्वादिप्रकारेण बोधकतायामाधुनिक-लक्षणापत्तेर्नैष प्रकारोयुक्त इति ध्येयं। ननु तथाशब्दस्येव तच्छ-ब्दस्यापि पूर्वोपस्थितयावद्वस्तुपरामर्शकत्वसम्भवेन तस्मादित्यतोऽपि कुतः साधनज्ञाप्यत्वस्यैवावगतिरित्यत आह, 'तस्मादित्यत्रेति, तन्मतेऽपि उपस्थितपक्षादिज्ञाप्यत्वस्य प्रकृतसाध्ये बाधादेव तत्रो-पस्थितलिङ्गमात्रपरामर्शकत्वं तत्पदस्येति भावः। ननु तथाशब्दात् बुद्धिस्थत्वेन साध्यस्योपस्थितौ तत्र विशिष्टहेतुज्ञाप्यत्वस्यान्वये कोदोष इत्यत आह, 'तस्मादनित्य इत्यभिधाने चेति, 'चः' हेतौ, 'विशिष्य' साध्यतावच्छेदकरूपेण, 'सिद्धता' हेत्वनाकाङ्क्षितत्वं, अव-गतेः प्रकारमाह, 'पूर्वमिति, 'समर्थः' व्याप्ति-पक्षधर्मताविशिष्टो

तयोपयुज्यन्तइति नाधिक्यं,कण्टकोद्धारस्य च न सार्व्व-त्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे अवयवनिरूपणं ।

हेतुः तज्ज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः, तथाच वह्निर्हेतुनाकाङ्क्षितः स्वव्याप्त्यादिविशिष्टधूमज्ञाप्यत्वात्तादृशज्ञाप्यतयोपस्थितत्वादित्यादिक्रमेण वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य सिद्धभाव इत्यर्थमेव बुद्धिस्थत्वेन साध्यस्य परामर्शकत्वं तथाशब्दस्य नोचितमिति भावः । अथ मास्तु सिद्धत्वस्य विशिष्यानवगमः ततः किमत आह, 'अन्यथेति तस्य निगमनस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु साध्यसंशयप्रयोजनहेत्वाकाङ्क्षादीनामपि अवयवत्वात् तेषामपि विभागोयुक्त इत्यवयवत्रानां पञ्चताभिधानमसङ्गतमत आह, 'संशयेति, 'प्रयोजनं' तत्त्वनिर्णयः, 'लक्षणेति, वाक्यत्वगर्भस्यावयवत्वस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । 'उपयुज्यन्त इति प्रयोजनस्यापि स्वगोचरेच्छाद्वारैव न्यायोपयोगित्वं, तत्त्वबुभुत्सैवात्र प्रयोजनपदार्थः, 'कण्टकोद्धारस्येति को वह्निमान् कुतो धूमात् कथमस्य गमकत्वमित्यादिप्रश्नव्यञ्जककिम्पदस्तोमस्येत्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अवयवरहस्यं ।

अथ हेत्वाभासनिरूपणं।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते।

अथ हेत्वाभासरहस्यं।

न्याय-तदवयवान् निरूप्य प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासं(१) निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते,(२) 'अथेति न्याय-तदवयवयोर्निरूप-

---

(१) व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरहविशिष्टहेतुमित्यर्थः।

(२) अत्र वर्त्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालिककर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारः प्रतिज्ञापदार्थः, "अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोगकत्वान्निरूप्यन्ते" इति मूलमेव प्रतिज्ञा तत्र निरूप्यन्त इत्यत्र वर्त्तमानसामीप्यार्थकलट्प्रत्ययस्य वर्त्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालीनत्वमर्थः, तस्य च निरूपणपदार्थेऽन्वयः, तथाच वर्त्तमानाकालाव्यवहितोत्तरकालीनं तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनं यन्निरूपणं तद्विषयतावन्तः हेत्वाभासाः इति समुदितवाक्यजन्यशाब्दबोधः, तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजकत्वादित्यत्र तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः, निरूप्यन्त इत्यत्र कर्म्मवाच्यलट्प्रत्ययस्य विषयत्वरूपं कर्म्मत्वमर्थः, शिष्यसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारोधात्वर्थः, शिष्यसमवेतज्ञानविषयतापन्नेषु हेत्वाभासेषु याचितमखण्डनन्यायेन तादृशज्ञानानुकूलव्यापारविषयतान्वयः। केषाञ्चित् अन्तेवासिनां के हेत्वाभासा इति जिज्ञासया केषाञ्चिच्च के तत्त्वनिर्णय-विजयप्रयोजका इति जिज्ञासया हेत्वाभासनिरूपणात् हेत्वाभासत्वरूपप्रसङ्गस्य तत्त्वनिर्णय-विजयरूपैककार्य्यकारित्वरूपैककार्य्यानुकूलत्वस्य च अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात् अत्र सङ्गतित्वमिति विभावनीयं।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञान-विषयत्वं, यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्ध-

---

णानन्तरमित्यर्थः, 'हेत्वाभासाः' आभासीभूता हेतवो दुष्टहेतव इति यावत्, हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्तेः, न तु हेतोराभासा-दोषविशेषाः 'ते चेत्यादिना हेतुविभागानुपपत्तेः। निरूपणप्रयो-जनं दर्शयति, 'तत्त्वनिर्णयेति, अवास्तवकोटिनिश्चायकहेतौ दुष्ट-त्वज्ञाने वास्तवकोटिनिश्चयो भवतीति तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वमिति भावः। स्वार्थ-वादयोरुक्ता जल्प-वितण्डयोराह,[१] 'विजयेति, तदिदं[२] उद्भावनद्वारा, परोक्तहेतौ दुष्टत्वोद्भावने तस्य निग्र-हादिति भावः। एवञ्च तत्त्वनिर्णयादिलक्षणैककार्य्यानुकूलत्व-मपि प्रकृते सङ्गतिः सम्भवति, यथा हि स्वीयसन्न्यायप्रयोगे तत्त्वनिर्णयोविजयश्च तथा परकीयहेतौ दुष्टत्वोद्भावनेऽपि तत्त्व-निर्णयोविजयश्चेति बोध्यं। हेत्वाभासरूपदोषवत्त्वं दुष्टत्वमिति दुष्टहेतुलक्षणं स्फुटमेवेति तदुपेक्ष्य तद्घटकमेव दोषं लक्षयति, 'तत्रेति, 'तत्र' निरूपणे, इदं हेत्वाभासत्वं हेतुदोषत्वमित्यन्वयि,

---

(१) स्वमतव्यवस्थापनं स्वार्थः, तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः, वास्तवकोटि-कनिश्चयपूर्व्वकपरमतनिराकरणं जल्पः, परमतनिराकरणमात्रं वितण्डा अतएवोक्तं।

"स्वपक्षस्थापनाहीना विजिगीषोः कथा तु या।
सा वितण्डेति विज्ञेया वादिनिग्रहकारिणी" इति॥

(२) तस्य विजयप्रयोजकत्वमर्थः।

कत्वं, ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं। दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारण-सत्प्र-

विषयत्वं सप्तम्यर्थः, 'अनुमितीति अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, भवति च साध्याभाववान् पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञाने चानुमितिप्रतिबन्ध इति साध्याभाववत्पक्षरूपस्य बाधस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वं, पर्वतो वह्न्यभाववान् पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान् इति भ्रमादप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तद्विषयत्वमादाय सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय 'यथार्थेति, यथार्थत्वञ्च सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वं(१) तेनांशिकयथार्थत्वमादाय न तद्दोषतादवस्थ्यं(२)। न च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिरूपे व्यभिचारादावव्याप्तिः तस्य व्याप्त्यादिज्ञानाभावेनान्यथासिद्धतया अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं। अनुमितिपदस्य साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवांश्चेति समूहालम्बनानुमितिपरत्वादिति भावः।

केचित्तु दुष्टहेतोरेव इदं लक्षणं। न चैवं बाधितादावव्याप्तिः(३)

(१) भ्रमसामान्यभिन्नत्वमिति ग०।

(२) स्वानधिकरणवृत्तित्व-स्वनिष्ठविषयतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वं, ईश्वरज्ञानावृत्तिविषयतावदन्यत्वं वा भ्रमसामान्यभिन्नत्वं, स्वपदञ्च साध्याभावादिपरं।

(३) ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थले बाधितधूमहेतौ स्वरूपासिद्धिमादाय लक्षणगमनसम्भवेन उत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादसङ्कीर्णबाधस्थले हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या।

तिपक्षयोराभासत्वात्तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। यद्यपि बाध-सत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्याच लक्षणं।

तन्न हेत्वन्तर्भावेनाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं। यथाकथञ्चित् समूहालम्बनज्ञानविषयत्वमादायैव(१) तत्र लक्षणसमन्वयात्। न चैवमनुमितिप्रतिबन्धकसमूहालम्बनबाधादिभ्रमविषयत्वमादाय सद्धेतावप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं। भ्रमभिन्नत्वरूपयथार्थत्वस्य विशेषणत्वेनैव तद्वारणात्। न च तथापि ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धक-भ्रमभिन्न-ह्रदोवह्न्यभाववान् धूमाभाववांश्चेतिसमूहालम्बनज्ञानविषयत्वमादाय पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। अनुमितिपदस्य विशिष्टप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमान् प्रकृतसाध्यवांश्च प्रकृतपक्ष इत्यनुमितिव्यक्तिपरत्वावश्यकत्वात्, तथाच तत्साध्यव्याप्यतद्धेतुमान् तत्साध्यवांश्च तत्पक्ष इत्यनुमितिव्यक्तिप्रतिबन्धकभ्रमभिन्नज्ञानविषयस्तद्धेतुः तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये दुष्ट इति विशिष्य लक्षणस्य पर्य्यवसन्नतया न कोऽपि दोषः, धूमव्याप्यवह्निमान् धूमवांश्च पर्वत इत्यनुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारादिज्ञानविषयस्य धूमस्य पर्वते पक्षे धूमे साध्ये दुष्टत्वाभावात् द्वितीयतद्धेतुपदं, प्रतिबन्धकता च ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यादि-

---

(१) वह्न्यभाववान् ह्रदो धूमश्च इति समूहालम्बनज्ञानविषयत्वमादायैवेत्यर्थः।

मुद्रया ग्राह्या[१] तेन तादृशानुमितिप्रतिबन्धकसमूहालम्बनसिद्धि-विषये सद्धेतौ नातिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः । तदसत् । अस्य दुष्टहेतो-र्लक्षणत्वे दोषाश्रयस्य दुष्टपदार्थत्वाभावात् दुष्टपदस्य पारिभाषि-कत्वापत्तेः । न च पारिभाषिकत्वमिष्टमेवेति वाच्यं । तथासति तत्तद्धेतुत्वं तत्तत्पक्षे तत्तत्साध्ये दुष्टत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेन विषया-न्तविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् ।

नन्विदं व्यभिचारादिघटकसाध्यादावतिव्याप्तं तस्यापि तादृश-प्रतिबन्धकव्यभिचारादिज्ञानविषयत्वात् सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धक-तया साध्यवत्पक्षे चातिव्याप्तिः । न च यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं हेत्वा-भासत्वं[२] भवति च साध्याभावविशिष्टपक्ष-साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकत्वं तथेति वाच्यं । 'यथार्थे'त्यस्य वैयर्थ्यप्रस-ङ्गात् । भ्रमविषयविष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यरुचेर्यथार्थत्वविशेषणं परि-त्यज्य लक्षणान्तरमाह, 'यद्विषयत्वेनेति, 'लिङ्गज्ञानस्ये'त्यत्र लिङ्ग-

---

(१) तथाच ह्रदपक्षक-वह्निसाध्यक-धूमहेतुकस्थले वह्निव्याप्यधूमत्वा-वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वे सति वह्नित्वावच्छि-न्नविधेयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरू-पितसाध्यवत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानविषयत्वद्धेतुंस्तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये तस्मिन् हेतौ दुष्ट इति रीत्या सर्वत्र विशिष्य लक्षणं वक्तव्यम् ।

(२) अनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववदिच्छाकालीनसिद्धौ तादृशविषयता-सत्त्वात् साध्यवत्पक्षे नातिव्याप्तिरिति भावः ।

मविवक्षितं बाधादिज्ञानस्य लिङ्गाविषयकत्वात् व्यर्थत्वाच्च[१]। 'अनुमितिपदञ्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यनुमितिपरं, अन्यथोक्तरूपेण व्यभिचारादावव्याप्तिः। तथाच यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य धूमव्याप्यवह्निमान् पर्वतो धूमवान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वं स पर्वतत्वरूपेण पक्षतायां धूमत्वरूपेण साध्यतायां वह्नित्वरूपेण हेतुतायां दोष इति. प्रातिस्विकरूपेणैव लक्षणं अन्यथा साध्यादेरननुगमेन एकतरोपादानेऽन्यत्राव्याप्त्यापत्तेः पर्वतोवह्निमान् धूमादित्यादावपि पर्वतादौ काञ्चनमयत्वाभावादेर्दोषत्वापत्तेश्च[२] तज्ज्ञानस्यापि काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्। नन्विदमपि पक्ष-साध्यादावतिव्याप्तं तस्याप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। न च यत् विषयतासम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्त्यधिकरणं तत्त्वमर्थ इति

---

(१) ननु ज्ञानांशे अनाहार्य्यत्व-निश्चयत्वनिवेशापेक्षया लिङ्गत्वनिवेशे लाघवं लिङ्गाज्ज्ञानं लिङ्गज्ञानमिति व्युत्पत्त्या लिङ्गज्ञानपदस्य अनुमितिपरत्वात्। न च नैयायिकमते लिङ्गजन्यत्वाप्रसिद्धिः लिङ्गज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वादिति वाच्यं। लिङ्गादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं तेन लिङ्गप्रयोज्यज्ञानलाभः तच्चानुमित्यात्मकमेव, प्रयोज्यत्वञ्च स्वज्ञानजन्यत्वं इति चेत्, न, लिङ्गज्ञानपदेन लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानं नोच्यते इत्यनुभवात् लिङ्गत्वमविवक्षितमित्युक्तं। यद्वा लिङ्गज्ञानपदस्यानुमितिपरत्वे यद्दोषविशेषस्यानुमितिः कदाचिदपि न जाता तत्राव्याप्तिः अतः लिङ्गत्वनिवेशे लाघवमकिञ्चित्करमिति ध्येयम्।

(२) यत्त्व-तत्त्वयोरिव यत्किञ्चित्त्वस्याप्यनुगतत्वमित्यभिप्रायेण यत्किञ्चित्पक्षक-यत्किञ्चित्साध्यकानुमित्यभिधाने दोषमाह, पर्व्वतेत्यादि।

वाच्यं। तथा सति साध्याभाववत्पक्षादेरप्यदोषत्वापत्तेः, न हि साध्याभाववत्पक्षादिविषयकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया केवलपक्षादिविषयकज्ञानादेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः।

अथ यद्विशेष्यक-यत्प्रकारकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकता तद्विशिष्टतत्त्वं दोषत्वं भवति च पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारक-निश्चयत्वेन साधनविशेष्यक-साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकनिश्चयत्वादिना च प्रतिबन्धकतेति साध्याभाववत्पक्षः साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिर्दोषइति चेत्। न। प्रतिबन्धकता हि न पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रमेयवान् पक्ष इति ज्ञानेऽपि प्रतिबन्धापत्तेः, न वा साध्याभावत्वरूपेण साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेन पक्षे साध्यप्रतियोगिकत्वेन घटाभावाद्यवगाहिभ्रमस्य साध्याभावत्वरूपेण घटाद्यवगाहिभ्रमस्य चाप्रतिबन्धकत्वापत्तेः, किन्तु अभावत्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुनि साध्यप्रकारकः पक्षे चाभावत्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुप्रकारकोयोनिश्चयः तत्त्वेन तथात्वं। न चैवमपि साध्याभाववान् अभाववांश्च पक्ष इति समूहालम्बनज्ञानादपि प्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यं। विलक्षणविषयताकताद्दृशनिश्चयत्वेन(१) प्रतिबन्धकत्वादिति। अत्राहुः यद्विषयत्वेनेत्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्वाख्यमवच्छेदकत्वं तृतीयार्थो न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पक्षसाध्यादिविषयत्वञ्च न तथेति नातिप्रसङ्गः, साध्याभावविशिष्टपक्षा-

---

(१) परस्परनिरूप्य-निरूपकभावापन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेने..र्थः।

दिविषयकत्वन्तु तथेति तेषां दोषत्वं। अथ तथापि ह्रदविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभावनिरूपितप्रकारिताव्यक्तेः वह्न्यभावप्रकारकत्वावच्छिन्नह्रदत्वविशिष्टह्रदनिरूपितविशेष्यिताव्यक्तेश्च ह्रदो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवलवह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभावे केवलह्रदत्वविशिष्टह्रदे चातिव्याप्तिर्दुर्वारा। न च केवलवह्न्यभावादिर्लक्ष्य एव, तन्मात्रे हेत्वाभासव्यवहाराभावेन साध्याभाववत्पक्षादेरेव तथात्वात् तन्मात्रस्य दोषत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरपि दुष्टत्वापत्तेः येन केनचित् सम्बन्धेन दोषवत एव दुष्टत्वादिति चेत्। न। यद्विषयितासामान्यं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् केवलवह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभावादिविषयितासामान्यन्तु न तथा तद्विषयत्वस्य वह्निर्नास्तीत्युच्छृङ्खलज्ञानेऽपि सत्त्वात्। न चैवं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया केवलह्रदादिविषयकज्ञाने प्रमेयवान् प्रमेयमित्यादिज्ञाने च वह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादिविषयकत्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यं। यद्विषयित्वपदस्य यादृशविशिष्टविषयित्वपरत्वात्, विशिष्टविषयित्वञ्च विशिष्टनिरूपितं विषयित्वं तस्य च विलक्षणस्य वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिप्रमात्मकज्ञान एव सत्त्वेन केवलह्रदादिविषयकज्ञाने अभावात्(१) अतएव सिद्धिविषयीभूत-

(१) एकत्र द्वयमिति रीत्या ह्रदत्वं वह्न्यभावञ्चावगाहमानं वह्न्यभाववद्ह्रदविषयकं यत् ज्ञानं तन्न विलक्षणविषयताकं अभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टप्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितं यत् ह्रदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धाव-

साध्यवत्पक्षेऽपि नातिव्याप्तिः यद्विषयकत्वस्य सिषाधयिषाकालीन-साध्यनिश्चयेऽपि सत्त्वेन प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्, तद्व्यावृत्त-प्रतिबन्धकताया विवक्षणाद्वा(१) यादृशविशिष्टविषयित्वस्य व्याप्यवृत्ति-त्वज्ञानानास्कन्दिताग्रहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठत्वेन विशेषणीयं तेन तस्येच्छादौ संशयेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितनिश्चये गृहीताप्रामा-ण्यकनिश्चये च सत्त्वेऽपि नासम्भवः। न चैवं वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके संयोगाभाववद्वृक्षादावतिव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तित्वग्रहानास्कन्दिताग्रहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठतादृशवि-शिष्टविषयित्वस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति वा-च्यम्। तस्य बाधस्वरूपत्वेन लक्ष्यत्वात् "बाधेऽपक्षधर्मो हेतुरनै-कान्तिको वा" इति प्रवादस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकबाधपरत्वात्। न च तस्य बाधत्वे सद्धेतोरपि तस्य बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं। हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकस्य बाधितत्वस्य तत्रेष्टत्वात् बाधितत्वव्यवहारनियामके तु निरवच्छिन्नाऽधिकरणतासम्बन्धेन

च्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकतानिरूपकताकं सत् क्रदत्वनिष्ठावच्छेदकताकं यद्विषयित्वं तदेव विलक्षणं तस्य च अनुमिति-प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् न कुत्रापि दोषः।

(१) यादृशपक्षे यादृशसाध्यस्य सिद्धिकाले सिषाधयिषा कस्यापि न जाता तादृशपक्षे तादृशसाध्ये सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्व्यावृत्त-प्रतिबन्धकताविवक्षायां, प्रतिबन्धकतायां तद्व्यावृत्तत्वञ्च साध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपित-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वानवच्छि-न्नत्वमिति।

साध्याभाववत्त्वस्य घटकत्वात्। न चैवं वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावेव बाधस्य स्वरूपासिद्धि-व्यभिचारासङ्कीर्णोदाहरणतया किं तस्य उदाहरणान्तरगवेषणयेति[१] वाच्यं। अशोकवनिकान्यायात्[२] अतिस्फुटतया ग्रन्थकर्त्तुरुपेक्षणात्। अथैवं प्रमेयत्वादिविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदाद्यात्मकस्य विशिष्टस्यापि दोषत्वापत्तिः तद्विषयित्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन यादृशविशिष्टं विशेषणीयं उक्तविशिष्टन्तु न तथा तस्य तादृशविशिष्टान्तरेण वह्न्यभाववद्ह्रदादिना घटितत्वादिति वाच्यं। प्रमेयत्वं अवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिरूपे व्यभिचारेऽव्याप्तिः तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वादिति चेत्। न। स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात् स्वपदं लक्ष्यत्वाभिमतविशिष्टपरं प्रमेयत्वादिविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदात्मकविशिष्टन्तु न तथा तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वानिरूपितेन केवलवह्न्यभाववद्ह्रदविशेष्यकत्वेनाप्यवच्छिन्नत्वात्, स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वञ्च स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानतिरिक्तवृत्तिकप्रतिबन्धकताभिन्नत्वं[३]। न चैवं प्रतियोगिव्यधिकरणत्ववि-

---

(१) बाधग्रन्थे गन्धप्रागभावकालीनघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्युदाहरणान्वेषणेनेति भावः।

(२) यथा वनान्तरं परित्यज्य अशोकवने सीतायाः स्थापने न्त्वभावः तथेहापीति भावः।

(३) ननु स्वानिरूपितविशिष्टविषयकत्वसामान्यं यत्प्रतिबन्धकतावच्छे-

दकं तदन्यत्वमेव वक्तव्यं किमनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेन तावतैव बाधादौ तद्व्यावृत्तिसम्भवात् मेयत्वविशिष्टबाधादिवारणासम्भवाच्चेति चेत्। न। ह्रदो-वह्निमान् जलादित्यादावसाधारण्येऽव्याप्तेः वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्यानिरूपित-जलवद्ध्रदरूपविशिष्टविषयित्वसामान्यस्य असाधारण्यविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तत्प्रतिबन्धकता-भिन्नत्वस्य असाधारण्यविषयकज्ञानप्रतिबन्धकतायामसत्त्वात्। अथानति-रिक्तवृत्तित्वनिवेशेऽपि तद्दोषवादवस्थ्यं असाधारण्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां स्वानिरूपितं यत् तादृशजलकालीनजलवद्ध्रदविषयकत्वं तदनतिरिक्त-वृत्तित्वादिति चेत्। न। स्वानिरूपितविशिष्टविषयकत्वे असाधारण्यवि-षयितान्यत्व-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभावस्य वि-वक्षितत्वात् तादृशजलकालीनजलवद्ध्रदविषयकत्वस्य तादृशोभयवत्त्वात् नासाधारण्याव्याप्तिरिति भावः। न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलं मेयत्वविशिष्टबाधादावतिव्याप्तिश्च तत्र स्वानिरूपितवह्न्यभावद्ध्रदादि-विषयकत्वस्य तादृशोभयवत्त्वात् अभाववान् वह्न्यभाववान् अभाववान् ह्रद-इत्याकारकज्ञानीय-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः अभाववद्ध्रद-त्वावच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वात् असाधारण्यविषयित्वस्य तादृशोभया-भाववत्त्वेन तत्प्रतिबन्धकतान्यत्वस्य तत्प्रतिबन्धकतायां सत्त्वादिति वाच्यम्। स्वानिरूपितविशिष्टविषयकत्वे असाधारण्यविषयितान्यत्व-असाधारण्य-विषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षि-तत्वात् तथाच मेयत्वविशिष्टदोषे नातिव्याप्तिः, एवमसाधारण्यज्ञान-प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशोभयाभाववज्जलवद्ध्रदविषयकत्वमादाया-साधारण्येऽव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्व-विशेषणं सार्थकमिति भावः। न च वह्न्यव्यापकाभावकालीनह्रदो वह्नि-मान् जलादित्यादौ मेयत्वविशिष्टवह्निव्यापकाभावेऽतिव्याप्तिः तत्प्रतिबन्धक-त्वस्य नियतासाधारण्यज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम्। असाधारण्यविषयक-निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात्।

शिष्टसाध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे[१] अव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रति-बन्धकतायाः स्वानिरूपितेन केवलसाध्याभाववत्पक्षविशेष्यकत्वेनाप्य-वच्छिन्नत्वादिति वाच्यं। केवलसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधतया तस्या-बाधत्वात् अयं वृक्षः कपिसंयोगी तत्त्वादित्यादावपि बाधस्येष्ट-त्वात्। न च तथाप्यनुमितिपदस्य यथोक्तसमूहालम्बनानुमितिपर-तया निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिधर्म्मादित्यादौ न कोऽप्याभासः स्यात्तत्र यथोक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं। निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादिवन्निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभि-चारिधर्म्मादित्यादेरप्यपार्थकतया[२] तत्र हेत्वाभासविरहेऽपि क्षति-विरहात्। यद्वा प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यता-वच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी सती प्रकृतसाध्यताव-

---

न च घटवद्ध्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ घटाभाववद्वह्निव्यापकाभाव-प्रतियोगिजलवद्ध्रदकालीनत्ववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकत्वस्य ज्ञानवै-शिष्ट्यावच्छिन्नत्वात् नियतासाधारण्यज्ञाने सत्त्वाच्च इति वाच्यम्। असा-धारण्यविषयितान्यत्वपदेनासाधारण्यघटितनिरूपितान्यत्वस्य विवक्षित-त्वात्। न च प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्-पक्षात्मकसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वानि-रूपितप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयित्वावच्छिन्नत्वा-दिति वाच्यं। साध्यवदवृत्तिमत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वेन तस्यालक्ष्यत्वादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः।

(१) गुणः संयोगवान् गुणत्वादित्यादिस्थलीयबाधे इत्यर्थः।

(२) शाब्दबोधजनकीभूताकाङ्क्षा योग्यताविरहविशिष्टवाक्यमपार्थक-मिति।

च्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी या बुद्धिः सा यत्र यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वमिति विवक्षणीयं। इत्थञ्च वह्न्यभाववत्पर्वतादेरेव तत्र दोषत्वं तद्विषयकनिश्चयमात्रस्यैव निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानं यत्र यदवगाहते तत्र तदवगाहिनः केवलपर्वतो वह्निमानित्यनाहार्य्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। न च तादृशबुद्धेरेव उक्तस्थलेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं। आहार्य्यरूपस्य तस्य सम्भवात्। न चैवं पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववत्पर्वतादेरपि दोषत्वं स्यात् तद्विषयकनिश्चयस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानं यत्र यदवगाहते तत्र तदवगाहिनः काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं। तत्र तदवगाहित्वांशे प्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वादिति(१) संक्षेपः। इदन्तु चिन्त्यं यत्र क्षेत्रविशेषादौ यदङ्कुरविशेषस्य ज्ञानं कस्यापि न जातं तत्र क्षेत्रविशेषादौ प्रमेयत्वादिना तदङ्कुरविशेषादौ साध्ये न कोऽप्याभासः स्यात् तत्र तादृशबुद्धेरप्रसिद्धेः। न च तत्राभासोनेष्ट एव, व्यवहारादेरविशेषेणानिच्छायाः स्वातन्त्र्यमात्रत्वात्। किञ्च यदङ्कुरविशेषस्य वह्न्यभाववत्पर्वतादिविषयक एव निश्चयोजातः न तु कदा-

---

(१) तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वादित्यर्थः।

चिदपि तदविषयस्तन्निश्चयः तदङ्कुरविशेषस्य पर्वतो वह्निमानित्यादौ दोषत्वापत्तेरिति दिक्।

इदमत्रावधेयं बाधादिविषयितानियतविषयिताके तदङ्कुरादिव्यक्तिविशेषे यथाविवचितलक्षणस्य नातिप्रसङ्गशङ्कापि तादृशज्ञाननिष्ठतथाविधानुमितिप्रतिबन्धकतायां बाधादिविषयकत्वरूपेण विशिष्टविषयकत्वान्तरेणावच्छिन्नत्वात् मेयत्वविशिष्टबाधादावतिप्रसङ्गवारणाय ग्रन्थकृतैव पूर्वं विशिष्टविषयकत्वान्तरानवच्छेद्यत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषितत्वात्। न च तादृशज्ञाननिष्ठबाधादिविषयिता तदङ्कुरादिविषयिता चैकैवेति वक्तुं शक्यते, निरूपकभेदेन विषयिताभेदस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्। न च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतावेव बाधादिभ्रममात्रविषयीभूताङ्कुरादिविशेषे विवचितलक्षणस्याप्यतिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, तदङ्कुरादिविशेषस्यान्ततो भगवज्ज्ञानादिविषयता तथाविधभ्रमविषयमात्रविषयत्वासम्भवात्। न च तथापि बाधादिभ्रम-नित्यज्ञानोभयमात्रविषये व्यक्तिविशेषेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशव्यक्तिविषयिताया नित्यज्ञानेऽपि सत्त्वेन तत्र तदनुमितिप्रतिबन्धकताविरहात्। न च सिद्धिविधया तत्रापि तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं, नित्यज्ञाने सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यविरहेण सिद्धिप्रतिबन्धकत्वस्यापि तत्रासम्भवात्। न च यत्र तदङ्कुरो वह्न्यभाववानित्येव बाधज्ञानं तत्र तादृशबाधज्ञानमात्रविषये तदङ्कुरत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्र प्रकृतपक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यनवकाशात्। न च यत्र तदङ्कुरो वह्निमानित्यनुमितिरपि प्रसिद्धा तत्रैवा-

तिव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्र तद्विषयकत्वस्य तादृशानुमितावपि सत्त्वेन तत्र तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वविरहात् सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वस्यापि प्रागुत्तरवर्त्तिसिषाधयिषाकज्ञानेऽभावात्। यदि च नैतादृशं सिषाधयिषासमवहितं तज्ज्ञानं कदापि जातमित्युच्यते, तदा तु सिद्धिविशेषविषयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सिद्धिविधया प्रतिबन्धकतातिरिक्तप्रतिबन्धकतैव लक्षणे निवेशनीया तथाच कुतोऽयमतिप्रसङ्ग इति दिक्।

यत्तु यत्र बाधादिविषयतानियतविषयिताकोऽङ्कुरादिव्यक्तिविशेषस्तत्र बाधादावव्याप्तिस्तत्र तदनुमितिप्रतिबन्धकताया अङ्कुरादिव्यक्तिविशेषविषयत्वरूपेण विशिष्टविषयकत्वान्तरेणाव च्छेद्यत्वात् इति, तन्न, विशिष्टविषयकत्वान्तरानवच्छेद्येत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वस्यैव विशेषणीयत्वात्। वस्तुतो वह्निशभाववद्ह्रदवत्प्रमेयत्वविषयित्वावच्छेद्यतया असम्भववारणाय स्वघटितानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वं विवक्षणीयं, स्वघटितत्वञ्च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वं, तथाच तदङ्कुरादेर्बाधादिघटिततया बाधादेः स्वघटितानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादन्यूनवृत्तित्वरूपावच्छेद्यत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं(१)।

यन्मते ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्ववत् ज्ञायमानव्यभिचारादेरपि प्रतिबन्धकत्वं तन्मते लक्षणमाह, 'ज्ञायमानमिति, अत्रापि 'अनुमितिपदं प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छे-

---

(१) इदमत्राधेयमित्यादिः इति मन्तव्यमित्यन्तः क-चिह्नितपुस्तकीयक्रोडपत्रस्थितः पाठः ग-घ-ङ-चिह्नितादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते कि-
न्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्तिरेव

दकरूपेण प्रकृतसाध्यावगाहिनी सती प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी या बुद्धिस्तत्परं, तेन व्यभिचारादेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि[१] नाव्याप्तिः, प्रतिबन्धकत्वञ्च तादृशी बुद्धिर्यच्च यदवगाहते तच्च तदवगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यं तेन निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ नोक्तरीत्या आभासासम्भवः, एवमन्यदप्युक्तदिशावसेयं। अथैतेषु लक्षणेषु अज्ञानपक्षतावच्छेदकरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिः[२] तत्र तत्र प्रतिबन्धकत्वे ज्ञानानुपयोगात्। न च तदलक्ष्यमेव, एकविंशतिनिग्रहस्थानबहिर्भूतस्य तस्य हेत्वाभासमध्येऽप्यनन्तर्भावे निग्रहस्थानत्वानुपपत्तेः, न चानुक्तसमुच्चयपरेण चरमसूत्रस्थचकारेण[३] तस्यापि समुच्चयान्निग्रहस्थानत्वव्यवस्थितिरिति वाच्यं। तथासति निग्रहस्थानस्य द्वाविंशतिप्रभेदत्वानुपपत्तेरिति चेत्। न। निग्रहस्थानत्वौपयिकस्य हेत्वाभासत्वस्य पृथगेव निर्व्वच्यमाणत्वादिह तु हेतुदोषा निरूप्यन्त इति न काप्यनुपपत्तिः, येन केनचित् सम्बन्धेन

(१) साक्षादनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यर्थः।

(२) पक्षतावच्छेदकज्ञानाभावरूपासिद्ध्यादावित्यर्थः।

(३) "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" इति सूत्रस्थितचकारेणेत्यर्थः।

प्रतिबध्यते। ते च सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्षासिद्ध-बाधिताः पञ्च।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः।

तद्वत्त्वं तु दुष्टत्वं। न चैवं सद्धेतावतिव्याप्तिः वह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्वादेर्येन केनापि सम्बन्धेन धूमादिनिष्ठत्वादिति वाच्यं। तत्पक्षक-तत्साध्यक-तद्धेतुकीयो दोषः येन केनापि सम्बन्धेन तद्वान् स हेतुः तस्मिन् साध्ये तस्मिन् पक्षे दुष्ट इति विवक्षितत्वादित्यास्तां विस्तरः।

ननु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षरूपस्यासाधारणत्वस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य च धियोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावः ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वात्[१] इत्यत आह, 'दशाविशेषे' हेत्वोरेवेति 'एवकारोभिन्नक्रमे असाधारणसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वोर्दशाविशेष एव सत्प्रतिपक्षासाधारणत्वेन भानदशायामेव, 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः, एवकारेण तदज्ञानदशायान्तु जननादिति सूचितं, तथाचान्वय-व्यतिरेकात् तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। नन्वेतानि लक्षणानि बाध-

---

(१) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभावाद्यनवगाहित्वादित्यर्थः तथाच तयोर्दोषत्वानुपपत्तिरिति भावः।

सत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तानि अनुमित्यसाधारणदोषस्यैवात्र लक्ष्यत्वात् तयोश्च प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकतया साधारणत्वादिति केषाञ्चिद् दूषणमपाकरोति, 'यद्यपीत्यादिना, 'न लिङ्गाभासत्वं' न लिङ्गासाधारणदोषत्वं नानुमित्यसाधारणदोषत्वमिति यावत्, 'ज्ञायमानस्याभासस्येति विशिष्टबुद्धिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्य दोषमात्रस्येत्यर्थः, तथाच तयोरपि लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

अत्र केचित् शाब्दे बाधज्ञानमात्रं न प्रतिबन्धकं नरशिरः-कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवदित्यनुमानेन "मल-मूत्र-पुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतं। नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलोजलमाविशेत्" इतिवेदबाधापत्तेः, किन्तु अनुमित्यन्यबाधज्ञानत्वेन। न चैवं परमाणुरनित्य इति शब्दस्यापि ज्ञानजनकत्वापत्तिः परमाणु-र्नित्यः जन्यमहत्त्वानधिकरणत्वे सति(१) द्रव्यत्वादित्यनुमितेर-

---

(१) गगने दृष्टान्तत्वलाभार्थं सत्यन्तदले महत्त्वांशे जन्यत्वविशेषणं, घटाद्यन्तर्भावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, जन्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलं, परमाणौ जन्यक्रियासत्त्वात् जन्यानधिकरणत्वे सतीत्युक्तौ स्वरूपासिद्धिः स्यादतोजन्यमहत्त्वानधिकरणत्वे सतीत्युक्तं। न च व्यभिचारावारकविशेषणस्य सार्थकत्वाभावात् कथं दृष्टान्तत्वलाभार्थं व्यभिचाराद्यवारकस्य महत्त्वांशे जन्यत्वविशेषणस्य सार्थकत्वमिति वाच्यं। अखण्डाभावघटकतया सार्थकत्वसम्भवात्। न च तथापि साध्याभाववति द्व्यणुके तादृशहेतोः कथं नानैकान्तिकत्वमिति वाच्यं। महत्त्वपदस्य परिमाण-सामान्यपरत्वात्। अतएव व्यभिचारादिवारकतयैव महत्त्वांशे जन्यत्व-विशेषणस्य सार्थकत्वं अन्यथा परमाणौ नित्यपरिमाणस्य सत्त्वेन स्वरूपा-सिद्ध्यापत्तेः इति।

प्रतिबन्धकत्वाद्बाधज्ञानान्तरस्य चाभावादिति वाच्यं । अगृहीतविशेषेत्यनेनानुमितिविशेषणात् तत्र च प्रामाण्यग्रह एवानुमितौ विशेष इत्याहुः । तन्न, शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तेन रूपेण पृथक्प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । न च यथोक्तानुमानाद्शौचबोधकवेदबाधापत्तिरेव मानं, तचानुकूलतर्काभावेनागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्तेरनुमित्युत्पत्तौ च प्रतिबन्धकत्वस्येष्टत्वादिति ।

नन्वनुमाननिरूपणप्रस्तावे प्रमाणसामान्यदोषाभिधानमनुचितमित्यनुशयेनाह, 'यद्वेति, 'बाधेनेति परोक्षबाधनिश्चयेनेत्यर्थः, परोक्षसत्प्रतिपक्षेण चेत्यपि बोध्यं, आनुमानिकबाध-तद्व्याप्यवत्तादिज्ञानसत्त्वेऽपि लौकिकविशिष्टसाक्षात्कारोदयात् । न चैतावतापि शाब्दबोधे तत्प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति वाच्यं । योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धतया(१) शाब्दबोधं प्रति बाध-तद्व्याप्यवत्तादिज्ञानमात्रस्यैवाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । 'अनुमिताविति, तथाच बाधनिश्चयत्वादिसामान्यरूपेण प्रतिबन्धकत्वस्यानुमितिं प्रत्येव सत्त्वात्तेन रूपेणासाधारणदोषत्वमस्त्येवेति भावः । इदञ्चापाततः लौकिकप्रत्यक्षनिश्चये आनुमानिकबाधादिनिश्चयसामान्यस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि संशयोपनीतभानं प्रति तस्य प्रतिबन्धकतया बाधनिश्चयत्वादिरूपेणाप्यसाधारणत्वविरहात् । न चोपनीतभानं प्रत्यपि बाधनिश्चयत्वादिना न प्रतिबन्धकत्वमपि तु इच्छाविशेषादिविरहविशिष्टबाधनिश्चयत्वादिनैव बाधनिश्चयसत्त्वेऽप्याहार्य्योपनीतभानोदया-

(१) बाधविरहोयोग्यता इत्यभिमानेनेदमुक्तं ।

दिति वाच्यं। तथापि स्मृत्युपमिती प्रति बाधनिश्चयत्वादिना बाधनिश्चयसामान्यस्यैव प्रतिबन्धकतया असाधारण्यविरहादिति ध्येयं।

असिद्ध-विरुद्ध-सव्यभिचारानध्यवसितास्त्वारो हेत्वाभासाः अन-ध्यवसितोऽसाधारणः न तु बाध-प्रतिरोधौ हेत्वाभासाविति वैशे-षिकसिद्धान्तस्तन्निराकरणाय स्वमतसिद्धान् हेत्वाभासान् विभ-जते, 'ते चेति, आभासीभूता हेतव इति शेषः। 'सव्यभि-चारेति व्यभिचारात्मकेन दोषेण सह वर्त्तत इति व्युत्पत्त्या व्यभि-चारीत्यर्थः, व्यभिचारित्वरूपञ्चानुपदमेव विवेचयिष्यते। 'विरुद्धेति साध्यासमानाधिकरणो हेतुर्विरोधः तादात्म्येन तद्वान् हेतुर्विरुद्धः, एतज्ज्ञानञ्च साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रकारकज्ञाने सामा-नाधिकरण्यांशे प्रतिबन्धकं उदाहरणन्तु समवायेन साध्य-हेतुको गोत्ववानश्वत्वादित्यादिरिति मणिकृतः।

प्राञ्चस्तु साध्यासामानाधिकरण्यं विरोधः तद्वान् हेतुर्विरुद्ध-इत्याहुः। तदसत्। केवलसाध्यासामानाधिकरण्यरूपविशिष्टनिरू-पितविषयित्वस्य केवलसाध्यासामानाधिकरण्यविषयकज्ञाने हेत्वन्तर-विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञाने च सत्त्वेन प्रकृतहेतुकानुमिति-तत्कारण-ज्ञानप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया केवलस्य तस्य हेतुदोषत्वासम्भ-वात्, अतएवाग्रेऽपि सर्वत्र विशेष्यान्तर्भाव इति मन्तव्यं। 'सत्प्रति-पक्षेति सत्प्रतिपक्षपदस्य नीलादिपदवद्धर्म-धर्म्युभयवाचकत्वात् सत्प्र-तिपक्षित इत्यर्थः, साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः वृत्तिमत्त्वा-दियथा-कथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, एतज्ज्ञानजञ्च साक्षादेवानुमितिविरोधि तदभावनिश्चयवत्तदभावव्याप्यनिश्चयस्यापि

तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात् उदाहरणन्तु ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिबाधितमात्रमेव, सद्धेतुस्तु कदाचिदपि न सत्प्रतिपक्षितः। बाधितस्तु कदापि नासत्प्रतिपक्षितः इति तु नव्याः।

प्राञ्चस्तु समानबलप्रकृतपक्षविशेष्यक-साध्याभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शकालीनप्रकृतपक्षविशेष्यक-साध्यव्याप्यवत्त्वपरामर्शः सत्प्रतिपक्षः विषयतासम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, अयञ्च स्वरूपसन्नेव साक्षादनुमितिविरोधी, अत एव सद्धेतुरपि साध्याभावव्याप्यवत्ता-परामर्शकाले सत्प्रतिपक्षितः बाधितोऽपि तदभावदशायां कदाचिदसत्प्रतिपक्षित इत्याहुः। एतन्मते यथोक्तं न दोषलक्षणं किन्तु दुष्टलक्षणमेवेति न तत्राव्याप्तिः।

'असिद्धेति, असिद्धः त्रिविधः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धो-व्याप्यत्वासिद्धश्च तत्र हेत्वभाववान् पक्षः स्वरूपासिद्धिः कलिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः स्वरूपासिद्धः एतज्ज्ञानञ्च पक्षधर्म्मतांशे परामर्शविरोधि उदाहरणन्तु ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादि। पक्षविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिः सा च पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः वृत्तिमत्त्वादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानञ्च पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशे अनुमिति-परामर्शयोरुभयोरेव विरोधि, उदाहरणन्तु काञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमान् इत्यादि। व्याप्यत्वासिद्धिः त्रिविधा साध्यविशेषणासिद्धिः हेतुविशेषणासिद्धिः व्याप्यभावरूपासिद्धिश्च, तत्र साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं साध्यविशेषणासिद्धिः सामानाधिकरण्यादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं एतज्ज्ञानञ्च साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशेऽनुमिति-परामर्शयोर्विरोधि, उदाहर-

णन्तु पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमानित्यादि। हेतुतावच्छेदकाभाववान् हेतुः हेतुविशेषणासिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन हेतोस्तद्वत्त्वं, एतज्ज्ञानं हेतौ हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशे परामर्शविरोधि, उदाहरणन्तु पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि। व्याप्त्यभाववान् हेतु-र्व्याप्यत्वासिद्धिः तादात्म्येन तद्वान् हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः, एतज्ज्ञानञ्च हेतौ व्याप्तिज्ञानविरोधि, उदाहरणन्तु व्यभिचारिमात्रमेव। 'बाधितेति साध्याभाववान् पक्षोबाधः, वृत्तिमत्त्वादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः बाधितः, एतज्ज्ञानञ्च साक्षादेवानुमितिविरोधि, उदाहरणन्तु ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादीति संक्षेपतः सामान्यतो दूषकताबीजनिर्णयः, विशेषतस्तु तत्तद्ग्रन्थ एव विवेचयिष्याम-इति दिक्।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति-रहस्यं।

अथ सव्यभिचारः ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः[१] साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र सव्यभिचारः साध्य-तदभाव-प्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम् एकस्यो-

---

अथ सव्यभिचाररहस्यं ।

नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः असाधारणानुपसंहारिणोरधिकयोरपि सत्त्वादित्यत आह, 'सव्यभिचारोऽपीति, तथाच तावत्स्वेवान्तर्भूतावितिभावः। एतेन सामान्यधर्म्मप्रकारेण ज्ञातानामेव विशेषतो जिज्ञासोदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागोयुक्त इति निर्युक्तिकप्रवादोऽपि निरस्तः विभागे तात्पर्य्याभावादिति भावः।

---

(१) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् इत्यत्र उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतवस्तुमदन्यसंख्यावत्त्वं विधप्रत्ययार्थः, तादृशसंख्यावत्त्वञ्चात्र साधारणत्वासाधारणत्वानुपसंहारित्वगतत्रित्वं, एतादृशत्रित्वस्य स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेनात्र साध्यत्वं सव्यभिचारस्य पक्षत्वं साधारणभेदासाधारणभेदानुपसंहारिभेदान्यतमस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन हेतुत्वं उद्देश्यतावच्छेदकसमनियतत्वं उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वे सति उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन, वस्तुमदन्यत्वघटकवस्तुमत्त्वञ्च स्ववृत्तित्व-स्वसमानाधिकरणस्वभिन्नवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, वस्तुमदन्यत्वनिवेशात् सामान्यतः साधारणत्वासाधारणत्वानुपसंहारित्वं विशेषतः तत्साधारणत्वादिकञ्चादाय सव्यभिचारोऽपि चतुर्विधः पञ्चविधो वा इत्यादिको न प्रयोगः।

'साधारणेति साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वं साधारणत्वं तद्वान् हेतुः साधारणः, एतज्ज्ञानञ्च व्याप्तिज्ञानविरोधि, उदाहरणन्तु द्रव्यं सत्त्वादित्यादि, विरुद्धवारणाय च साध्यवद्वृत्तित्वदलमिति प्राञ्चः। नव्यास्तु साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुः साधारणत्वं तादात्म्येन तद्वान् हेतुः साधारणः, साध्यवद्वृत्तित्वभागो नोपादेयः दूषकतायामनुपयोगात्, विरुद्धोऽपि लक्ष्य एव एकस्याज्ञानदशायामन्यस्य ज्ञानेन व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धात् द्वयोरेव तुल्यदोषत्वमिति[१] प्राहुः। 'असाधारणेति सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तहेतुमान् पक्षोऽसाधारणत्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान् पक्ष इति यावत्, वृत्तिमत्त्वादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन तद्वान् हेतुरसाधारणः, एतज्ज्ञानञ्च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया साक्षादेवानुमितिविरोधि, साध्याभावाभावस्य साध्यरूपतया साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तित्वात् सत्प्रतिपक्षेऽन्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्तेः प्रवेशो न हेतोरत्र तु हेतुप्रवेशो न त्वन्वयव्याप्तेरिति ततो भेदः। उदाहरणन्तु शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादि पक्षधर्मविरुद्धमात्रमेव, सद्धेतुस्तु कदाचिदपि नासाधारण इति मणिकृतः।

प्राञ्चस्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं तद्वान् हेतुरसाधारणः साध्यवत्तया निश्चितः सपक्षः तदभाववत्तया निश्चितो विपक्षः, एवञ्च सद्धेतुरपि कदाचिदसाधारणः

(१) विभाज्ययोः साधारण-विरुद्धयोरभेदेऽपि विभाजकयोः साधारणत्व-विरुद्धत्वयोर्भेदात् न विभागव्याघातः, अत एवोक्तं "उपधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्" इतीति तात्पर्य्यम्।

यदा हेत्वनधिकरण एव साध्य-तदभावनिश्चयो न हेत्वधिकरणे, एतज्ज्ञानञ्च प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताज्ञानदशायां तत्र साध्य-तद्भावोभयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहजननद्वारा अनुमितिविरोधि पक्षे साध्य-तदभावोभयव्याप्यवत्ताज्ञाने परस्परविरोधेन द्वयोरेवानुमित्यनुत्पत्तेः, उभयव्याप्तिग्राहकत्वन्तु साध्याभावाभावस्य साध्यरूपतया सर्वसपक्ष-व्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य साध्याभाव-हेत्वोर्व्यतिरेकसहचारज्ञानरूपत्वेन साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिग्राहकत्वात्, सर्वविपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य च साध्य-हेत्वोर्व्यतिरेकसहचारज्ञानरूपत्वेन साध्यव्यतिरेकव्याप्तिग्राहकत्वाद्बोध्यं।

यद्वा तादृशोभयव्यावृत्तत्वग्रहस्य साध्य-तदभावोभयव्याप्तिग्रह-प्रतिबन्धद्वारा दूषकत्वं विरोध्यनुमितिसामग्र्या इव विरोधिव्याप्ति-ग्राहकसहचारज्ञानयोरपि परस्परं प्रतिबन्धकत्वात्, न तु उभय-व्याप्तिग्रहजननद्वारा दूषकत्वं एकस्मिन् धर्मिणि विरोध्युभयव्याप्य-त्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्याहुः।

साम्प्रदायिकास्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वसपक्ष-विपक्षव्या-वृत्तत्वमेवासाधारणत्वं तद्वान् हेतुरसाधारणः, परन्तु सपक्षः साध्य-वान् विपक्षस्तदभाववान् निश्चितत्वज्ञानस्य यथोक्तरूपेण दूषकता-यामनुपयोगात्, उदाहरणन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिहेतुको वह्निमानाकाशादित्यादिरेव, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिः साध्याभाववद्वृत्तिर्वा कदाचिदपि नासाधारण इत्याहुः।

'अनुपसंहारीति साध्यसन्देहाक्रान्तविशृकत्वमनुपसंहारित्वं केव-लान्वयिधर्मव्यापकधर्मिताकसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमिति यावत्,

तद्वान् हेतुरनुपसंहारी, उदाहरणन्तु सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वात् सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि सर्वपचकानुमानमात्रमेव, एतज्ज्ञानञ्चान्वय-व्यतिरेकोभयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमेवेति प्राहुः।

मिश्रास्तु स्वरूपसन्तथाविधसंशयविषयो यस्तद्वृत्तित्वज्ञानं सहचारसंशयसामग्रीतया सहचारांशे व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकं तदुत्तरं सामानाधिकरण्यसंशयोत्पत्तेः तस्य तत्सामग्रीत्वात् इत्याहुः।

नव्यास्तु हेतौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिहेत्वाभासोऽनुपसंहारी स च साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतियोगी हेतुः साध्याभावाव्यापको हेत्वभावः अभावाप्रतियोगि साध्यं अभावाप्रतियोगी हेतुश्चेत्यादि, उदाहरणञ्च केवलान्वयिसाध्यकमात्रं केवलान्वयिहेतुकमात्रं व्यभिचारिमात्रञ्चेति(१) प्राहुरिति संक्षेपः।

नन्वसाधारणानुपसंहारिणोः सव्यभिचारान्तर्भावस्तदा स्याद्यदि तत्त्रितयसाधारणमेकं लक्षणमभिधातुं शक्यते, न चैवं, इत्यभिप्रायेण शङ्कते, 'तत्रेति, साध्य-तदभावेति अस्ति च साधारणस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेन साध्यप्रसञ्जकत्वं साध्याभावसमानाधिकरणत्वेन च साध्याभावप्रसञ्जकत्वं, असाधारणस्य साध्याभावव्यतिरेकासहचारित्वेन साध्याभावप्रसञ्जकत्वं साध्यव्यतिरेकासहचारित्वेन

(१) केवलान्वयिसाध्यकस्थले अभावाप्रतियोगिसाध्यस्य अनुपसंहारित्वं केवलान्वयिहेतुकस्थले अभावाप्रतियोगिहेतोः अनुपसंहारित्वं, व्यभिचारिमात्रस्थले साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतियोगिहेतोः साध्याभावाव्यापकहेत्वभावस्य अनुपसंहारित्वमिति भावः।

भयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च। नाप्युभय-

साध्यप्रसञ्जकत्वं,(१) अनुपसंहारिणः साध्यवत्तया ज्ञातवृत्तित्वेन साध्य-प्रसञ्जकत्वं, साध्याभाववत्तया ज्ञातवृत्तित्वेन साध्याभावप्रसञ्जकत्व-मित्यभिमानः। अत्र प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा तज्जनकत्वञ्च न फलोपधायकत्वं फलानुपधायके अव्याप्त्यापत्तेः उभयव्याप्तिभ्रमेण तदुपधायके सङ्केतावतिव्याप्त्यापत्तेः किन्तु तत्स्वरूपयोग्यता वाच्या स्वरूपयोग्यत्वञ्च तदुभयव्याप्त्यादिमत्त्वं तच्च न सम्भवति विरुद्धो-भयव्याप्यत्वस्य एकत्रासम्भवादित्याह, 'एकस्येति, 'उभयं प्रति' विरु-द्धोभयं प्रति, तेनैकस्य द्रव्यत्वादेः संयोग-तदभावोभयसाधकत्वेऽपि न क्षतिः, 'असाधकत्वात्' अनुमितिस्वरूपायोग्यत्वात्, 'अनापाद-कत्वात्' आपत्तिस्वरूपायोग्यत्वात्। 'उभयपक्षेति, 'पक्षपदं धर्म्मि-परं, साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः, 'उभयव्या-वृत्तत्वमिति सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वमित्यर्थः, 'वाकारस्त्वर्थे, यावत्त्वेन सपक्ष-विपक्षौ विशेषणीयौ, तेन न धूमादावतिव्याप्तिः(२), हृदस्तुप-

(१) साध्यवद्व्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वरूपस्यासाधारणस्य सा-ध्यवद्व्यावृत्तत्वमेव साध्याभावव्यतिरेकासहचारित्वं, साध्याभाववद्व्यावृत्तत्व-मेव साध्यव्यतिरेकासहचारित्वं, तच्च साध्य-तदभावोभयव्याप्यत्वरूपं तादृशव्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः साध्य-तदभावप्रसञ्जकत्वमिति भावः। अत्र पश्चसु आदर्शपुस्तकेषु सर्व्वत्र साध्याभावव्यतिरेकसहचारित्वेन इति पाठो वर्त्तते स न समीचीन इति ध्येयम्।

(२) तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य यत्किञ्चित्सपक्षे अयो-गोलके विपक्षे च व्यावृत्तत्वेऽपि नासाधारणत्वमिति भावः।

पक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम् अननुगमात्। अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्म्मता-

---

लक्षणं साध्यसन्देहाक्रान्तविशिष्टत्वमित्यपि बोध्यं अन्यथा अनुपसंहार्य्यत्वाभात्, 'अननुगमादिति प्रथमस्य साधारणमात्रे, द्वितीयस्यासाधारणमात्रे, तृतीयस्यानुपसंहारिमात्रे सत्त्वादिति भावः। साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्या असाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्या विप्रतिपत्तिवाक्यजन्या वा या कोट्युपस्थितिः सैव संशयजनिका न तु कोट्युपस्थितिमात्रं ह्रदे वह्निर्नास्तीति ज्ञानस्य प्रतियोगिविधया वह्निविषयकत्वेन वह्नि-तदभावोभयकोट्युपस्थितिरूपस्य सत्त्वेऽपि सन्निकृष्टपर्व्वतादौ संशयाभावेन तथैवान्वय-व्यतिरेकात्, साधारणधर्म्मस्य कोटिद्वयसहचरितो धर्म्मः, असाधारणधर्म्मस्य कोटिद्वयवत्तया निश्चितसकलव्यावृत्तो धर्म्मः सकलकोटिद्वयवद्व्यावृत्तधर्म्मो वा यथा गगनादिः समवायादिसम्बन्धेन स्थाणुत्व-तदभाववद्व्यावृत्तप्रमेयत्वादिर्वा, साधारणधर्म्मवत्त्वादिकन्तु येन सम्बन्धेन साधारणत्वादि तेन सम्बन्धेन बोध्यं, तेन विषयत्वसम्बन्धेनात्मत्व-तदभावसहचरितस्य संयोगादिसम्बन्धेनात्मत्व-तदभाववद्व्यावृत्तस्य वा समवायसम्बन्धेनात्मनि ज्ञानादात्मत्व-तदभावोपस्थितावपि न संशयः। न च परस्परं व्यभिचारान्न तादृशोपस्थितित्वादीनां कारणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानादिवदव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कोटिद्वयोपस्थितिविशिष्टत्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वात्। न चैवं संशयत्वावच्छेदेन कारणालाभ इति वाच्यं। तत्र

ज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः, विप्रतिपत्तिस्तु

धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्मिज्ञानस्यैव कारणत्वात्। न च एतादृश-कोट्युपस्थितीनामेव सन्देहजनकत्वमिति नियमे भ्रमत्वघटकतया कोटिद्वयोपस्थितिरूपस्य भ्रमत्वसंशयस्य कथमर्थसंशयजनकत्वं तस्य भ्रमत्व-तदभावसाधारणज्ञानत्वलक्षणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यत्वेऽपि अर्थ-तदभावसाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानाजन्यत्वादिति वाच्यं। तत्रापि भ्रम-त्वसंशयरूपकोट्युपस्थितेरर्थसन्देहाजनकत्वात् किन्तु भ्रमत्वसंशयान-न्तरं ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्म्मदर्शनादर्थ-तदभावोपस्थितेरेव सन्देहजनकत्वात् भ्रमत्वसंशयानुविधानन्तु प्रतिबन्धकापसरणार्थ-मिति प्राचीनमतानुसारेण लक्षणमाह, 'अथ साध्येति, अत्र 'जन-कान्तमुपस्थापकपदप्रकृत्यर्थस्य उपस्थितेर्विशेषणं तथाच साध्यसन्देह-जनिका या कोटिद्वयोपस्थितिस्तज्जनकस्य पक्षधर्म्मताज्ञानस्य विषयो यत्र इति बहुव्रीहिणा साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनक-पक्षधर्म्मताज्ञानविषयवत्त्वे सति हेत्वभिमत इत्यर्थः, 'पक्षधर्म्मताज्ञानं' पक्षविशेष्यकज्ञानं, भवति च साध्य-तदभाववद्वृत्तिर्हेतुमान् पक्ष-इति पक्षविशेष्यकज्ञानं सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तहेतुमान्पक्ष इति पक्षविशेष्यकज्ञानञ्च साध्यसन्देहजनककोट्युपस्थितिजनकं तद्विषयः साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वरूपं साधारणत्वं सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वरूप-मसाधारणत्वञ्च साधारणासाधारणहेत्वोरिति लक्षणसमन्वयः, 'पक्ष-धर्म्मताज्ञानविषयत्वे सति' इति यथाश्रुतं न सङ्गच्छते वह्नि-तद-भाववद्वृत्तिधूमवान् पर्व्वत इति पक्षविशेष्यकभ्रमस्य तथाविध-

कोटिद्वयोपस्थितिजनकतया तद्विषये धूमेऽतिव्याप्त्यापत्तेः। नन्वेवमपि वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि-तदभाववद्वृत्तिप्रमेयत्ववान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य तथाविधकोटिद्वयोपस्थितिजनकतया तद्विषयप्रमेयत्ववति धूमेऽतिप्रसङ्गः। अथ विषयपदं विशेषणतावच्छेदकपरं, तथाच पक्षे यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वज्ञानं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकं तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं पर्य्यवसितोऽर्थः तच्च रूपं साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वादिरूपं साधारणत्वादिकमेवेति नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। तथापि वह्नि-तदभाववद्वृत्तिधूमवान् पर्व्वत-इति भ्रमविशेषणतावच्छेदकधूमत्वमादाय वह्नि-तदभाववद्वृत्तिधूमवान् पर्व्वतः प्रमेयवांश्चेति समूहालम्बनज्ञानविशेषणतावच्छेदकप्रमेयत्वमादाय च धूमेऽतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वादिरूपसाधारण्यादिविशिष्टहेतुसत्ताभ्रमस्य तथाविधकोटिद्वयोपस्थितिजनकतया साध्यवद्वृत्तित्वांशस्यापि तादृशरूपत्वेन तमादाय सद्धेतावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वाच्च, किञ्च धूमीयवृत्तित्वे वह्नि-तदभाववदीयत्वं गृह्णतो वह्नि-तदभाववद्वृत्तिधूमवान् पर्व्वत इति भ्रमस्यापि तथाविधतया तादृशवृत्तित्ववत्त्वात् धूमेऽतिव्याप्तिः। न च भ्रमभिन्नत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं अतो नैषां दूषणानामवकाश इति वाच्यं। तथापि साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वरूपसाधारण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिमत्ताज्ञानस्य भ्रमभिन्नस्यैव तथाविधकोटिद्वयोपस्थितिजनकतया साध्यवद्वृत्तित्वांशस्यापि तादृशरूपत्वेन तमादाय सद्धेतावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् वह्नि-तदभाववद्वृत्तिघटवान् धूमवांश्च पर्व्वतः वह्नि-तदभाववद्वृत्तिघटवान् प्रमेयत्वविशिष्टधूमवांश्च पर्व्वत इत्यादि-

भ्रमभिन्नज्ञानविशेषणतावच्छेदकधूमत्व-प्रमेयत्वादिमादाय धूमेऽति-व्याप्तेर्दुर्व्वारत्वाच्च। न च वस्तुगत्या साधारण्याश्रयो यो धर्म्म-स्तद्धर्म्मिज्ञानजन्या कोटिद्वयोपस्थितिर्न संशयजनिका स्थाणुत्वादि-व्याप्यधर्म्मेऽपि स्थाणुत्वादिसाधारण्यभ्रमात् संशयोदयात् स्थाणु-त्वादिसाधारण्याद्यज्ञाने च वस्तुतः स्थाणुत्वादिसाधारणस्योच्चत्वस्य ज्ञानेऽपि संशयानुदयाच्च अतः साधारण्यादिप्रकारकधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितिरेव संशयजनिका तथाच पक्षे यद्रूपविशिष्ट-वत्ताज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितित्वं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकता-पर्य्याप्त्यधिकरणं तद्रूपवत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं। साध्य-तदभाववद्-वृत्तित्वविशिष्टवत्ताज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितित्वस्यापि अतथात्वेना-सम्भवापत्तेः; न हि तादृशकोट्युपस्थितित्वेन जनकत्वं, साध्यप्रति-योगिकत्वेनाभावान्तराद्यवगाहिनो भ्रमादर्थसंशयोत्पत्तेरिति। मैवं। पक्षविशेष्यक-यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वं साध्यस-न्देहजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्। अथैव-मपि वह्निमद्वृत्तित्वांशमादाय धूमेऽतिव्याप्तिः वह्न्यभाववद्वृत्ति-त्वांशमादाय विरुद्धे जलत्वादावतिव्याप्तिश्च वह्निसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति वह्निसहचरितधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितित्वेन वह्न्यभावसहचरित-धर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितित्वेन च दण्ड-चक्रवद्धेतुतया केवलवह्निसहचरितत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वांश-स्यापि तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्। न हि वह्निसंशयत्वेन कार्य्यत्वं वह्नि-तदभावोभयसहचरितधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यवह्नि-तद-भावोपस्थितित्वेन जनकत्वमिति हेतु-हेतुमद्भावः, प्रत्येकसहच-

रितधर्मद्वयज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितितोऽपि संशयोत्पत्तेः, अतएव दीधितौ धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं न विवचितमित्युक्त-सुपाधिवादे, एकस्मिन्नेव धर्मे साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वयोः प्रत्येक-मात्रविषयकक्रमिकज्ञानद्वयेन जनितादपि कोटिद्वयज्ञानात् संश-योत्पत्तेश्चेति चेत्। न। धर्म-ज्ञानयोरुभयोरेव एकत्वमपेचितमिति-प्राचीनमतानुसारेण एतल्लक्षणप्रणयनात्, रूपवान् स्पर्शादित्यादि-कस्य विरुद्धमेव न तु व्यभिचारि कस्यापि स्पर्शस्य रूप-तदभाव-वद्वृत्तित्वाभावात्। न च सर्व्वदा तादृशरूपविशिष्टत्वं सव्यभिचारित्वं यदाकदाचित्तादृशरूपविशिष्टत्वं वा आद्ये वह्निमान् रासभादि-त्यादौ रासभस्य महानसादिमात्रवृत्तित्वदशायां वह्न्यभाववत्संयु-क्तत्वरूपविशिष्टत्वाभावेन सव्यभिचारित्वानुपपत्तेः, द्वितीये शब्दो-ऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र पचे नित्यत्वाभावस्य साध्यस्य निश्चयदशाया-मपि सव्यभिचारित्वापत्तिः पचातिरिक्तमात्रे साध्य-तदभावनिश्चय-दशायां शब्दत्वे सर्व्वसपच-विपचव्यावृत्तत्वरूपासाधारणत्वसत्त्वादिति वाच्यं। असाधारणत्वलक्षणे सपच-विपचत्वं न निश्चयगर्भमपि तु वास्तविकसाध्य-तदभाववत्त्वमेव तदुभयव्यावृत्तत्वञ्च कदाचिदपि तत्र नास्ति। न चैवं पक्षातिरिक्ते साध्य-तदभावनिश्चयदशायामपि तस्यासाधारणत्वं न स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्, साध्यवद्वृत्तिः साध्याभाववद्वृत्तिर्वा कदाचिदपि नासाधारणः किन्तु हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरेवासाधारण इति साम्प्रदायिकमतानुसारेण एतल्लक्षणकरणादिति न काप्यनुपपत्तिः। अत्र धर्मितावच्छेदक-विशिष्टधर्मिणि साधारण्यादिधर्मप्रकारकज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थिते-

रेव साध्यसन्देहजनकतया साध्य-तदभावसहचरितधर्मवानित्यादि-निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानेन सम्बन्धिज्ञानविधया जनितायाः कोट्युपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकतया अनतिरिक्तवृत्तित्वघटितलक्षणस्यासम्भवापत्तिरिति पक्षविशेष्यकेति यत्किञ्चिद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकार्थकं। न च पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं कोटिद्वयोपस्थितिजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्येवास्तु किं साध्यसन्देहजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशेनेति वाच्यं। वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमदनुवृत्तत्व-वह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वविषयकस्य वह्निमदनुवृत्त-वह्न्यभाववद्व्यावृत्तधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधया वह्नि-तदभावोभयोपस्थापकतया वह्निमदनुवृत्तत्वे सति वह्न्यभाववद्व्यावृत्तत्वमादाय धूमादावतिव्याप्त्यापत्तेः वह्नि-तदभाववद्वृत्तिधूमवान् पर्व्वतः प्रमेयवांश्चेति समूहालम्बनभ्रमस्य साधारणधर्म्मज्ञानविधया कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेन प्रमेयत्वादिमादाय धूमादावतिव्याप्त्यापत्तेश्च, विवक्षिते तु साधारणादिधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेव सन्देहजनकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसन्देहजनकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। न च पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयं सम्बन्धिज्ञानस्य पक्षविशेष्यक-सम्बन्धिप्रकारकज्ञानत्वेन न हेतुः किन्तु सम्बन्धिज्ञानत्वेनेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। साधारणादिधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानस्योद्बोधकविधया तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कोट्युपस्थितिं प्रति जनकत्वादसम्भवापत्तेः। अत एव पक्षविशेष्यक-यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्व-

विवक्षणेन न कोऽपि दोष इत्यपि परास्तं। पक्षविशेष्यक-साधारणादिधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वस्य कोटिद्वयोपस्थित्यनुपधायके साधारणादिधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानेऽपि सत्त्वेनातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवापत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वस्यैव कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकतया जनकतापदेन स्वरूपयोग्यताविवक्षणेऽपि अनिस्तारात्। न च तथापि यत्किञ्चिद्धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यक-यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वं साध्यसन्देहजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपविशिष्टत्वमित्येवास्तु किं कोटिद्वयोपस्थितिप्रवेशेनेति वाच्यं। सामान्यतः साध्यसन्देहस्य सामान्यतस्तज्जनकत्वस्य च लक्षणघटकतया पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयत्वादिमादाय धूमादावतिव्याप्त्यापत्तेः पर्व्वतत्वधर्म्मितावच्छेदकप्रमेयत्वादिविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकधर्म्मिज्ञानविधया पर्व्वतो वह्निमान्न वा प्रमेयं वह्निमन्न वेत्यादिसाध्यसन्देहजनकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च यत्किञ्चिद्धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यक-यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वं तद्धर्म्मविशिष्टांशे या तद्धर्म्मितावच्छेदकसाध्यसन्देहजनकता तदनतिरिक्तवृत्ति तद्रूपविशिष्टत्वं विवक्षणीयं किं कोट्युपस्थितित्वप्रवेशेनेति वाच्यं। तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् सामान्यतः साध्यसन्देहजनकत्वघटितलक्षणे वैयर्थ्याभावात् द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ गुण-कर्मान्यत्वमादाय विशिष्टसत्त्वादौ सद्धेतुरूपेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्याकारकगुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्ताधर्म्मितावच्छेदकगुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्ताप्रकारकज्ञानत्वस्य शाब्दातिरिक्त-

ज्ञाने(१) प्रसिद्धस्य धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तांशे गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्ताधर्म्मितावच्छेदककगुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावद्द्रव्यं न वेति साध्यसन्देहजनकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च विवक्षितेऽपि व्याप्यवत्तासंशयजन्यकोट्युपस्थितेरपि व्यापकवत्तासंशयहेतुतामते धर्म्मिणि साध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकसंशयजन्यकोट्युपस्थितेः साध्यसन्देहजनकत्वात् साध्यव्याप्यत्वमादाय सद्धेतावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। साध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वस्य साध्यसन्देहाजनकसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टप्रकारकनिश्चयजन्यकोट्युपस्थितावपि सत्त्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात्। 'हेत्वभिमत इति विशेषणन्तु यद्रूपविशिष्टप्रकारकज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वमित्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टप्रकारकत्वलाभाय, अन्यथा अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानस्य समवायेन व्यभिचारित्वापत्तेः विषयतासम्बन्धेन आत्मत्व-तदभावसहचरितस्य ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेनात्मनि ज्ञानस्य साध्यसन्देहजनककोट्युपस्थितिजनकत्वात् विवक्षिते तु समवायेन तादृशज्ञानवत्ताज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वान्नातिप्रसङ्गः, येन सम्बन्धेन तदुभयकोटिसहचरितत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वादिति सङ्क्षेपः।

ननु शब्दोऽनित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्येऽतिव्याप्तिः तस्यापि साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादित्यत आह,

(१) उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरैक्यात् शाब्दबोधासम्भवः इत्यत उक्तं शाब्दातिरिक्तज्ञान इति।

प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्वयोपस्थापकः। केवलान्वयिसाध्य-

'विप्रतिपत्तिस्त्विति, 'न तथेति नोभयकोट्युपस्थापकज्ञानविषय इत्यर्थः, प्रतियोगिवाचकपदज्ञानेन भावकोट्युपस्थापनात् नञा चाभावकोट्युपस्थापनादिति भावः। तथाच लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणमिति हृदयं[१]। प्रकारान्तरेण विप्रतिपत्तावतिव्याप्तिमुद्धरति, 'न वा पक्षवृत्तिरिति न वा कोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्म्मताज्ञानविषय इत्यर्थः।

साधारणादिषु लक्ष्येषु लक्षणं सङ्गमयति, 'साधारणमिति, 'अन्वयेन' साध्य-तद्भावोभयवद्वृत्तित्वप्रकारेण, धर्म्मिणि ज्ञातं सदिति शेषः, 'उभयकोट्युपस्थापक इत्यग्रेतनेन लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, 'असाधारणमिति, 'व्यतिरेकेण' सर्व्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वप्रकारेण, धर्म्मिणि ज्ञातं सदिति शेषः, 'कोटिद्वयोपस्थापक इत्यग्रेणान्वयः, 'अनुपसंहारीति सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारीत्यर्थः, 'उभयसाहचार्य्येणेति साध्य-तद्भावोभयकोटिसहचरितत्वप्रकारेणेत्यर्थः, ज्ञातः सन्निति शेषः। यद्यपि साध्य-तद्भावसहचरितत्वं नानुपसंहारित्वं किन्तु साध्यसन्देहाक्रान्तविश्वकत्वमेव तत्प्रकारकज्ञानञ्च न तादृशकोट्युपस्थापकं साधारणादिवद्विर्भूतत्वात्। न चानुप-

(१) तथाच न कोटिद्वयोपस्थापकत्वं प्रत्येकस्येति भावः।

कानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य, अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा सद्धेतौ बाधा-

---

संहारित्वज्ञाने नियमतः साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वरूपसाधारणत्वस्यापि विषयत्वात् साधारणधर्म्मज्ञानविधयैव तज्ज्ञानस्यापि तादृशकोट्युपस्थापकत्वमिति वाच्यं। तज्ज्ञाने साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वभानेऽपि साध्य-तदभावांशे तस्याप्यनिश्चयत्वात् साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वनिश्चयस्यैव च साध्यसन्देहजनककोट्युपस्थितिजनकत्वेन प्राचीनैरभ्युपगमात्। न च निश्चयत्वनिवेशे गौरवं, प्राचीनैस्तथैवानुभवस्य निर्णीतत्वेन गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्, अन्यथा साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वमिति नियमे मानाभावात् साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतया निश्चयत्वस्यावच्छेदककोटावप्रवेशाच्च तादृशविषयताविशेषस्य साध्याद्यंशे निश्चय एव सत्त्वात्, तथापि नेदं व्यभिचारात्मकस्य दोषस्य लक्षणं येनानुपसंहारित्वज्ञानस्य तादृशकोट्युपस्थित्यजनकतया अनुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः स्यादपि तु व्यभिचारिहेतोर्लक्षणं तस्य चानुपसंहारित्वमादायानुपसंहारिण्यगमनेऽपि न क्षतिः साध्य-तदभावसहचरितत्वरूपसाधारणत्वमादायैव तत्रापि लक्षणसम्भवात्। न चानुपसंहारितादशायां हेतौ साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वनिश्चय एव नास्तीति वाच्यं। हेतौ तन्निश्चयाभावेऽपि यदा कदाचिद्यत्र कुत्रचित्तन्निश्चयस्य तादृशकोट्युपस्थितिजनकतयैव तदादाय धर्म्मिणि

दिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः। न च प्रमेयत्वेना-भेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र

यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकं तद्रूपवत्त्वरूपस्य लक्षणस्य सम्भवादित्यभिप्रायः।

ननु सर्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिण्यव्याप्तिः तत्र साध्याभावस्याप्रसिद्ध्या तत्संशयाप्रसिद्धेः साध्य-तद्भावसहचरितत्वरूपसाधारण्यमादाय लक्षणासंभवाच्च एवं अयं घटः एतत्त्वादित्यत्र यदा पूर्वं पक्षे घटत्वं निश्चितं तदुत्तरञ्च तत्रैव घटे स घटो नायमिति भ्रमो जातस्तदा घटत्ववत्तया निश्चितव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे एतत्त्वे अव्याप्तिः वास्तवतद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यत आह, 'केवलान्वयीति, 'अनुपसंहारी' साध्यसन्देहाक्रान्तविश्वकः, 'असाधारणः' पक्षमात्रवृत्तिः, 'सद्धेतुरेवेति, तथाचालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं सर्वं वह्निमद्धूमादित्यादावन्वय-व्यतिरेकिसाध्यकानुपसंहार्य्यपि न लक्ष्यः तत्र साधारण्यमादायापि लक्षणासम्भवादित्यपि बोध्यं।

ननु सद्धेतुत्वाज्ञानदशायां सोपि दुष्ट एवेत्यत आह, 'तदज्ञानमिति सद्धेतुत्वाज्ञानमित्यर्थः, 'पुरुषस्येति, न तु हेतोरपि दोष इत्यर्थः(१)। नन्वेवं सद्धेतुस्थले असाधारण-प्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वं कथं व्यवह्रियते यदाकदाचिदपि तस्य दुष्टत्वाभावादित्यत आह, 'अतएवेति नित्यदोषत्वाभावादेवेत्यर्थः, 'अनित्यदोषत्वमिति, व्यव-

(१) न तु हेतुरपि दुष्ट इति भाव इति ख०।

च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्ध-त्वादिति चेत्। न। एतद्ज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्ये-

---

क्रियत इति शेषः, दोषशून्यत्वात्तत्रानित्यदोषव्यवहारो न तु दोषवत्त्वादिति भावः। यद्वा 'अतएव' पुरुषस्य दोषादेव, तथाच भ्रान्ता एवं व्यवहरन्ति न वयमित्यर्थः। 'अन्यथेति पुरुषस्य सद्धे-तुत्वाज्ञानदशायां हेतोर्दुष्टत्वे इत्यर्थः, 'बाधादिज्ञान इति, तदानी-मपि सद्धेतुत्वाज्ञानस्याविशिष्टत्वादिति भावः। 'प्रमेयत्वेनेति अय-मेतदभिन्नः प्रमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः, 'अव्याप्तिरिति, तत्र पक्षस्यैव साध्यवत्तया साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वनिश्चयाभावेनोभयकोट्युपस्थापक-त्वाभावादिति भावः। 'साध्यवद्वृत्तित्वेनेति निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वे-नेत्यर्थः, अनवगतसाध्यसहचरितत्वे सति अवगतसाध्याभावसह-चरितस्य विरुद्धत्वादिति भावः। तथाचालक्ष्यमेव तदिति हृदयं। इदञ्चाभ्युपेत्योक्तं वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिः, अन्यथा एवं रूपेणानुपसंहारिण्यव्याप्तिः तत्रापि पक्षे साध्यानिश्चया-दिति हृदयं। यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजको-पाधिरित्यभिप्रायेण दूषयति, 'एतद्ज्ञानेऽपीति तादृशपक्षधर्म्मता-ज्ञानविषयत्वस्याज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'साधारणत्वदीति, 'प्रत्येकस्य ज्ञानात्' प्रत्येकप्रकारकज्ञानात्, इदञ्च स्वानुमितिप्रतिबन्धे हेतुः, 'उद्भाव-नादिति, साधारणत्वादिप्रत्येकस्योद्भावनादित्यर्थः, इदञ्च परानु-मितिप्रतिबन्धे हेतुः, 'उद्भावितैतन्निर्वाहार्थमिति, 'उद्भावितस्यैतस्य' साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वस्य, 'नि-

कस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्व-परानुमितिप्रतिबन्धात् उ-द्भावितैतन्निर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधि-

र्व्वाहार्थं' निश्चयार्थमित्यर्थः, साधारण्याद्युद्भावनं विना कथमेतस्य हेतोः तादृशपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमिति सन्देहादिति भावः। इदमुपलक्षणं यथोक्तरूपावच्छिन्नस्य सव्यभिचाररूपत्वे यथोक्तरूपवत्त्वमेव व्यभिचारित्वं स्यात् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टस्य सव्यभिचारपदार्थत्वाभावात् सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः तच्च व्यभिचारत्वं न सम्भवति उक्तरीत्या अनुपसंहारित्वे अव्याप्तेरित्यपि बोध्यं। 'एतेनेति 'परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः, 'अनुमितिविरोधीति अनुमितिविरोधी यो धर्म्मः 'तत्सम्बन्धाव्यावृत्तिः' यदा कदाचित् तत्-सम्बन्धवान् सव्यभिचार इत्यर्थः, वह्निमान् रासभादित्यादौ रासभस्य महानसवृत्तितादशायां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्य सम्बन्धा-भावात् अव्याप्तिवारणाय यदा कदाचिदिति, असाधारणत्वन्तु साध्य-वद्व्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वं न तु साध्यवत्तया निश्चित-व्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववत्तया निश्चितव्यावृत्तत्वं तेन शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र पक्षे साध्य-तदभावान्यतरनिश्चयदशायामपि सव्यभि-चारत्वापत्तिः, पक्षातिरिक्तमात्रे साध्य-तदभावनिश्चयदशायां तत्र सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारणत्वसत्त्वादिति परास्तं, साध्य-तद-भाववद्व्यावृत्तत्वस्य कदाचिदपि तत्रासत्त्वात्, ह्रदो वह्निमान् धूमा-दित्यादौ स्वरूपासिद्धत्वरूपविरोधिधर्म्ममादाय अतिव्याप्तिवारणाय

सम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्ष-विपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि तत्स-

---

'पक्षवृत्तित्वे सतीति यथाश्रुतग्रन्थानुयायिनः । तदसत् । व्यभिचारादिज्ञानस्यैवानुमितिविरोधित्वेन व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधित्वादसम्भवापत्तेः । न च विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वं तथासति वह्निमान् वह्नेः वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यभिचारादिभ्रमविषयवह्नित्व-धूमत्वादिमादाय वह्नि-धूमादावतिव्याप्त्यापत्तेः, समूहालम्बनव्यभिचारादिभ्रमविषयप्रमेयत्वादिमादाय सद्धेतुमात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अथ विरोधिज्ञानविषयत्वमित्यत्र ज्ञानं भ्रमभिन्नत्वेन विशेषणीयं । न च तथापि वह्न्यभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमितिभ्रमभिन्नवह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयवह्नित्व-प्रमेयत्वादिमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यं इति वाच्यं । अनुमितिपदं हि प्रकृतपक्षमात्रोद्देश्यकप्रकृतसाध्यमात्रविधेयक-प्रकृतहेतुमात्रलिङ्गकानुमितिपरं । तथाच तन्मात्रपक्षक-तन्मात्रसाध्यक-तन्मात्रहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकभ्रमभिन्नज्ञानविषयो यो धर्मो यदाकदाचित् तत्सम्बन्धवान् स हेतुः तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये सव्यभिचार इति लक्षणपर्य्यवसन्नतया न कस्यापि दोषस्यावकाश इति चेत् । न । तादृशज्ञानविषयधर्म्मसम्बन्धवत्त्वस्य सव्यभिचारत्वरूपत्वे तादृशज्ञानविषयधर्म्मस्यैव व्यभिचारत्वं स्यात् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टस्य सव्यभिचारपदार्थत्वाभावेन सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः, तस्य व्यभिचारत्वं न सम्भवति

म्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार-एव उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् ।

एतद्ज्ञाने ज्ञाने वावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात्

धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमत्व-वह्नित्वादेरिव व्यभिचारघटकप्रत्येक-पदार्थस्यापि व्यभिचारत्वापत्तेः सव्यभिचारपदस्य पारिभाषिकत्वे इष्टापत्तौ तादृशज्ञानविषयः सद्धेतुस्तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये सव्यभिचार इत्यस्यैव सम्यक्त्वेन तादृशज्ञानविषयधर्मसम्बन्धवत्त्वपर्य्यन्तस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति ।

नव्यास्तु अनुमितिविरोधी सम्बन्धो यस्येति बहुव्रीहिणा यादृशविशिष्टस्य सम्बन्धो यादृशविशिष्टनिरूपितनिश्चयनिष्ठविषयित्वं अनुमितिविरोधी अनुमितिविरोधितावच्छेदकं तादृशविशिष्ट-स्याव्यावृत्तिरभेदो यस्य इति व्युत्पत्त्या अभेदसम्बन्धेन तादृश-विशिष्टवान् सव्यभिचार इत्यर्थः, तादृशविशिष्टत्वमेव सव्यभिचार-त्वमिति भावः । अनुमितिपदञ्च प्रकृतपक्षमात्रोद्देश्यक-प्रकृतसाध्य-मात्रविधेयक-प्रकृतहेतुमात्रलिङ्गकानुमितिपरं तेन वह्न्यभाववद्वृ-त्तिप्रमेयत्वादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतौ नाति-प्रसङ्गः, तथाच तन्मात्रपक्षक-तन्मात्रसाध्यक-तन्मात्रहेतुकानुमिति-विरोधितावच्छेदकं निश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वं तादृशविशिष्टं तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये तस्मिन् हेतौ व्यभिचारः, अभेदसम्बन्धेन तादृशविशिष्टसम्बन्धी स हेतुः तस्मिन् पक्षे तस्मिन् साध्ये सव्यभिचारः इति व्यभिचार-सव्यभिचारयोर्लक्षणं फलितं ।

असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अत एव

यत्पक्षक-यत्साध्यक-यद्धेतुकानुमितिरप्रसिद्धा तदलक्ष्यमेव निर्वह्नि-र्वह्निमानित्यादिवत्तस्यापार्थकत्वात्। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृ-शविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने विशिष्य समवायादिसम्बन्धेन तादृश-विशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने वा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः(१) सामा-न्यतस्तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने चानन्तसम्बन्धिताप्रवेशाद्गौरव-मतो विशिष्याभेदसम्बन्धेनेत्युक्तं, अभेदत्वञ्च तादात्म्यत्वं। न च समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वमेव कुतो नोक्त-मिति वाच्यं। अभेदसम्बन्धमपेक्ष्य समानकालीनत्वादेर्गुरुत्वादशोक-वनिकान्यायाच्च। अवच्छेदकत्वञ्च अनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन साध्य-प्रतियोगिकत्वेनाभावान्तरावगाहिनो व्यभिचारादिभ्रमस्यापि प्रति-बन्धकतया साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिरूपविशिष्टविषयकत्वस्य स्वरूप-सम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः(२)।

---

(१) सत्त्वरूपहेतौ समवायसम्बन्धेन न कस्यापि वृत्तित्वमिति भावः।

(२) यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्व-रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्युक्तौ एकदेशविषयकत्वस्यापि स्वरूपसम्ब-न्धरूपावच्छेदकत्वात् एकदेशेऽतिव्याप्तिरतोऽनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-न्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिब-न्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं तादृशविशि-ष्टत्वं व्यभिचारत्वं इत्येव वक्तव्यं तथाच प्रतिबन्धकताया अमसाधारण्या-नुरोधेन परस्परनिरूप्य-निरूपकभावापन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन प्रति-बन्धकतया विशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरण-

साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

नन्वेवमपि गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधिते सत्प्रतिपक्षिते च बाध-सत्प्रतिपक्षमादायातिव्याप्तिः काञ्चनमयः पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतादित्यादौ पक्षविशेषणासिद्धे पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्यविशेषणासिद्धे पर्व्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धे चातिव्याप्तिः ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णसाधारणादौ चाव्याप्तिः तत्र पक्षवृत्तित्वाभावेन सत्यन्तदलाभावादिति चेत्। न। 'पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वे सतीत्यर्थः, पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं, तच्चानुमितिविरोधितावच्छेद-

---

भिन्नतया सर्व्वत्रासम्भवापत्तिः। न च यादृशविशिष्टविषयत्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्युक्तौ न दोष इति वाच्यं। तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्वृत्तित्ववान् इति ज्ञानसमकालीनस्य तेजस्त्ववान् वह्निरिति ज्ञानस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्वह्निविषयत्वसामान्यस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेजस्त्ववद्वह्नौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्त्यापत्तिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वोक्तौ च तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्वृत्तित्ववान् इति ज्ञानासमकालीनस्य तेजस्त्ववान् वह्निरिति ज्ञानस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्वह्निविषयकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तेजस्त्ववद्वह्नौ नातिव्याप्तिरिति विभावनीयं।

असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अत एव

यत्पक्षक-यत्साध्यक-यद्धेतुकानुमितिरप्रसिद्धा तद्वत्त्वमेव निर्वह्नि-वह्निमानित्यादिवक्तस्यापार्थकत्वात्। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृ-शविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने विशिष्य समवायादिसम्बन्धेन तादृश-विशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने वा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः(१) सामा-न्यतस्तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वाभिधाने चानन्तसम्बन्धिताप्रवेशाद्गौरव-मतो विशिष्याभेदसम्बन्धेनेत्युक्तं, अभेदत्वञ्च तादात्म्यत्वं। न च समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन तादृशविशिष्टसम्बन्धित्वमेव कुतो नोक्त-मिति वाच्यं। अभेदसम्बन्धमपेक्ष्य समानकालीनत्वादेर्गुरुत्वादशोक-वनिकान्यायाच्च। अवच्छेदकत्वञ्च अनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन साध्य-प्रतियोगिकत्वेनाभावान्तरावगाहिनो व्यभिचारादिभ्रमस्यापि प्रति-बन्धकतया साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिरूपविशिष्टविषयकत्वस्य स्वरूप-सम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः(२)।

---

(१) सत्त्वरूपहेतौ समवायसम्बन्धेन न कस्यापि वृत्तित्वमिति भावः।

(२) यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्व-रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्युक्तौ एकदेशविषयकत्वस्यापि स्वरूपसम्ब-न्धरूपावच्छेदकत्वात् एकदेशेऽतिव्याप्तिरतोऽनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-न्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिब-न्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं तादृशविशि-ष्टत्वं व्यभिचारत्वं इत्येव वक्तव्यं तथाच प्रतिबन्धकताया भ्रमसाधारण्या-नुरोधेन परस्परनिरूप्य-निरूपकभावापन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन प्रति-बन्धकतया विशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरण-

साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

नन्वेवमपि गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधिते सत्प्रतिपक्षिते च बाध-सत्प्रतिपक्षमादायातिव्याप्तिः काञ्चनमयः पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतादित्यादौ पक्षविशेषणासिद्धे पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्यविशेषणासिद्धे पर्व्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धे चातिव्याप्तिः ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्ण-साधारणादौ चाव्याप्तिः तत्र पक्षवृत्तित्वाभावेन सत्यन्तदलाभावादिति चेत्। न। 'पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वे सतीत्यर्थः, पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वं, तच्चानुमितिविरोधितावच्छेद-

---

भिन्नतया सर्व्वत्रासम्भवापत्तिः। न च यादृशविशिष्टविषयत्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्युक्तौ न दोष इति वाच्यं। तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्वृत्तित्ववान् इति ज्ञानसमकालीनस्य तेजस्त्ववान् वह्निरिति ज्ञानस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्वह्निविषयत्वसामान्यस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेजस्त्ववद्वह्नौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्त्यापत्तिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वोक्तौ च तेजस्त्ववान् धूमाभाववद्वृत्तित्ववान् इति ज्ञानासमकालीनस्य तेजस्त्ववान् वह्निरिति ज्ञानस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेजस्त्ववद्वह्निविषयकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तेजस्त्ववद्वह्नौ नातिव्याप्तिरिति विभावनीयं।

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्य-

कस्य विशेषणं, साधारणज्ञानञ्च न साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकं अपि तु अव्यभिचारांशे(१) व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमेवेति मतेनेदं लक्षण-मतो न तत्राव्याप्तिः, व्याप्यत्वासिद्धिश्च साधारणान्तर्गतैव वक्ष्यमा-णासिद्धिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया असिद्धाविव व्यभिचारसामान्य-लक्षणाक्रान्ततया व्यभिचारान्तर्गतत्वेऽपि बाधकाभावात्। न चैव-मपि व्यभिचारादिविशिष्टस्य सव्यभिचारपदार्थत्वं न वृत्तं निरुक्त-विशिष्टधर्मस्य व्यभिचारत्वे विरोधेऽतिव्याप्तिः तस्यापि व्यभिचारा-न्तर्गतत्वे विरुद्धत्वेन पृथग्विभागानुपपत्तेः, व्याप्यत्वासिद्धिश्च व्याप्य-त्वासिद्धित्वेन न विभक्तः अपि तु आश्रयासिद्धिसाधारणासिद्धित्वे-नैवेति वाच्यं। विरोधान्यत्वेन निरुक्तविशिष्टधर्मस्य विशेषणीयत्वात्, विरोधान्यत्वञ्च हेतु-साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितानवच्छेद-कत्वं, असाधारणत्वञ्च साध्य-तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी हेतुर्नातस्तत्राव्याप्तिः, साध्यवदवृत्तित्वे सति साध्याभाववदवृत्तित्वं असाधारणत्वमिति साम्प्रदायिकमते च साध्याभावसमानाधिकरणो-हेतुरिति ज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं सद्यत् हेतु-साध्यसामाना-धिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकं तदन्यत्वं विरोधान्यत्वं निर्वाच्य-मिति न काप्यनुपपत्तिः, व्यभिचारादिज्ञानमप्यनुमितिप्रतिबन्धक-मिति मतेनेदं लक्षणं नातोऽसम्भवः। अनुमितिपदं वा यथोक्तानु-मितिकारणीभूतज्ञानपरं, विरोधितापदेन च यदंशे तादृशानु-

(१) अव्यभिचरितत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः।

न्यत्वं वेति परास्तं, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च, गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्या-

---

मितिकारणता तदंशे विरोधिता ग्राह्या तेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतः प्रमेयत्वं वह्न्यभाववद्वृत्तीति समूहालम्बनज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिमादाय धूमादौ नातिव्याप्तिरिति सङ्क्षेपः।

साधारणादिषु लक्षणं सङ्गमयति, 'सपक्षेति, 'सपक्षात्' साध्याधिकरणात्, यः 'विपक्षः' भिन्नः, 'तद्वृत्तित्वं' तद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुविषयकत्वं, साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुविषयकत्वमिति यथाश्रुतार्थस्तु न सङ्गच्छते 'विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव' इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः। 'उभयव्यावृत्तत्वं' यावत्सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तहेतुविषयकत्वं, साध्य-तदभावोभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुविषयकत्वमिति यावत्, 'अनुपसंहारित्वमिति अनुपसंहारित्वविशिष्टहेतुविषयकत्वञ्चेत्यर्थः, 'अनुमितिविरोधि' अनुमितिविरोधितावच्छेदकं, 'तत्सम्बन्ध इति तेषां साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टहेत्वादीनामभेदलक्षणसम्बन्ध इत्यर्थः, 'प्रत्येकमस्तीति प्रत्येकं साधारणासाधारणानुपसंहारिष्वस्तीत्यर्थः। नन्वेवं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टहेतोरभेदलक्षणसम्बन्धस्य विरुद्धेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यत आह, 'विरुद्धोपीति, 'अनेन रूपेण' साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टहेतुत्वरूपेण। नन्वेवं विरुद्धस्य पृथगभिधानं पुनरुक्तं। न चावृत्तिहेतुरूपस्य विरुद्धस्य सङ्ग्रहाय पृथक्तदभिधान-

दिबाध-विरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित्। नापि सपक्ष-विपक्षगत-सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तान्यत-

मिति वाच्यं। तत्रापि यथोक्तासाधारणत्वस्य सत्त्वेन सव्यभिचारान्तर्गतत्वादित्यत आह, 'उपाधेरिति विभाजकोपाधेरित्यर्थः, 'न सङ्करः' नाभेदः, तथाच स्वतन्त्रेच्छस्येतिन्यायात्[१] एकस्यैव विरुद्धस्य विभिन्नधर्म्मरूपेण विभजनान्न पौनरुक्त्यमिति भावः। 'एतदज्ञानदृति, एतच्च दृष्टान्तार्थं, 'वाशब्दः अप्यर्थे, तथाचैतस्याज्ञानदशायामिव ज्ञानदशायामपि आवश्यकसाधारणत्वादिप्रत्येकधर्म्मप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'व्यर्थविशेषणत्वादिति सत्यन्तविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, विरुद्धसाधारणलक्षणं दूषयित्वा विरुद्धव्यावृत्तं लक्षणद्वयं दूषयति, 'अतएवेति, अत्र लक्षणद्वये ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्याप्यस्य धूमादेर्व्वारणाय सत्यन्तं, विरुद्धवारणाय प्रथमे 'साध्याभावाव्याप्येति, द्वितीये 'साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमिति, विरोधसङ्कीर्णासाधारणानुपसंहारिणौ[२] न लक्ष्यौ किन्तु शब्दाकाशावनित्यौ शब्दाकाशान्यतरत्वात् सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिसाधारणसङ्कीर्णावितौ लक्ष्यौ, वह्निमान् आकाशादित्यादावदृत्त्याकाशादेर्व्वारणाय हेत्वाभासत्वमिति, अवृत्तिस्तु न हेतुर्न वा हेत्वाभासः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतएव तथा-

(१) स्वतन्त्रेच्छस्य पर्य्यनुयोगानर्हत्वादिति न्यायादित्यर्थः।

(२) व्याप्याभिन्न-विरुद्धाभिन्नासाधारणानुपसंहारिणावित्यर्थः।

रत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेश्च। किञ्च

त्वादित्यभिमानः। एतच्च द्वितीयलक्षणेऽप्यनुषञ्जनीयं, प्रथमलक्षणे साध्यव्याप्यत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वं, साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वञ्च साध्याभावव्याप्यत्वं, द्वितीये साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवन्मात्रवृत्तित्वं, साध्याभाववद्भिन्नावृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वञ्च साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वं, अतो नाभेद इति भावः। 'व्यर्थविशेषणत्वादिति हेत्वाभासत्वदलस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, तदुपादानेऽप्यवृत्तिहेतोर्दुर्व्वारत्वात्[१] स्वरूपासिद्धिमादाय तस्यापि हेत्वाभासत्वात्, न हि दुष्टहेतोः सामान्यलक्षणे स्वरूपासिद्धिलक्षणे वा वृत्तिमत्त्वमपि विशेषणं, गौरवाद्व्यर्थत्वाच्चेति भावः। इदमुपलक्षणं विरुद्धवारणाय प्रथमलक्षणे साध्याभावाव्याप्यत्वदलं द्वितीये साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वदलञ्च व्यर्थं विरुद्धस्य सव्यभिचारभिन्नत्वे मानाभावादित्यपि बोध्यं। 'प्रथममिति साधारण्यादेः प्रत्येकस्य ज्ञानं विनेत्यर्थः, 'हेत्वाभासत्वाज्ञानात्' निरुक्तसाध्याव्याप्येत्यादिलक्षणज्ञानासम्भवात्, तज्ज्ञाने च तस्यैव प्रतिबन्धकतया यथोक्तधर्म्मप्रकारकज्ञानस्यानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च साध्याव्याप्यत्वादिघटिततया यथोक्तधर्म्मप्रकारकज्ञानमपि व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति वाच्यं। साध्याव्याप्यत्वादेर्हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेताव-

---

(१) पर्व्वतो वह्निमान् गगनादित्यादौ गगनहेतुधर्म्मिकपर्व्वतवृत्तित्वाभावमादाय दुर्व्वारत्वादिति भावः।

पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्य्य चाव्याप्तिः पाक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः

प्रकारत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं साध्यव्याप्यत्व-साध्यवन्मात्र-वृत्तित्वादेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवावश्यं वक्तव्यतया अयं घटोज्ञाना-दित्यादौ यत्र हेतुतावच्छेदकविषयतादिसम्बन्धेन साध्यव्याप्यत्वादि-कमप्रसिद्धं तत्राव्याप्त्यापत्तिश्चेति बोध्यं। कस्यचिद्दूषणमाह, 'गगनमिति, 'बाध-विरुद्धसङ्कीर्णेति बाधविरुद्धाभिन्नेत्यर्थः, अनव-गतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारित्वस्य विरोध-त्वनये अयमेतदभिन्नः प्रमेयत्वात् शब्दोनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वात् इत्यादेरपि विरुद्धतया तद्वारणाय 'बाध-विरुद्धेत्युक्तं, 'बाध-विरु-द्धत्वञ्च साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधाश्रयत्वं, 'कश्चिदित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु व्याप्यसङ्कीर्णासाधारणवद्विरुद्धसङ्कीर्णासाधारणस्याप्यलक्ष्य-त्वात् तत्राव्याप्तिर्न दोषायेत्यवसेयं। अनयोर्लक्षणयोः परिस्कारस्तु दीधितावनुसन्धेयः। 'सपक्ष-विपक्षगतेति साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वेत्यर्थः, 'सर्व्वसपक्षेति साध्यवत्तानिश्चयविषय-वृत्तिसामान्यभिन्नत्वे सति साध्याभाववत्तानिश्चयविषयवृत्तिसामान्य-भिन्नत्वेत्यर्थः, सर्व्वपदं सामान्याभावलाभाय, यथाश्रुते एकमात्र-सपक्ष-विपक्षकेऽसाधारणेऽव्याप्तेः, 'व्यर्थेति विरुद्धवारकयोः सपक्ष-गतत्वदल-विपक्षव्यावृत्तत्वदलयोर्व्यर्थत्वादित्यर्थः, तदुभयदलस्य दूषक-तायामनुपयोगित्वेन साधारणत्वासाधारणत्वाघटकतया विरुद्धस्यापि साधारणासाधारणान्तर्गतत्वेन सव्यभिचारत्वादिति भावः।

साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः वृत्तिमतोधर्म्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात्।

केचित्तु सपक्षगतत्वदल-विपक्षव्यावृत्तत्वदलयोरसाधकतानुमाने व्यर्थत्वादित्यर्थः, इत्याहुः। तदसत्। अखण्डाभावस्य हेतुत्वात्। 'अनुपसंहार्य्येति पर्व्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधारणेऽनुपसंहारिता-दशायां क्वापि साध्य-तदभावनिश्चयासत्त्वदशायामव्याप्तेरित्यर्थः, तदानीं साध्य-तदभाववत्तया निश्चितस्याप्रसिद्ध्या तद्व्यावृत्तस्या-प्रसिद्धेरिति भावः।

ननु सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तेत्यत्र सपक्ष-विपक्षत्वं न साध्य-तदभाव-वत्तया निश्चितत्वं किन्तु पक्षातिरिक्तसाध्य-तदभाववत्त्वं, पक्षत्वञ्च सन्दिग्धसाध्यकत्वं, तथाच पर्व्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ क्वापि साध्य तदभावनिश्चयासत्त्वदशायामपि नाप्रसिद्धिः।

यदा साध्यवत्त्वमेव सपक्षत्वं, साध्याभाववत्त्वमेव विपक्षत्वमित्यत-आह, 'पक्षातिरिक्तेति, अस्य पूर्व्वं 'किञ्चेति क्वचित् पाठः स च न सन्दर्भशुद्धः, 'प्रमेयत्वेनेति, अभेदे तृतीया, 'साधने' साध्यके, अयमे-तदभिन्नः प्रमेयत्वादित्यभेदसाध्यकप्रमेयत्वरूपे साधारणे इत्यर्थः, 'अनुपसंहार्य्ये चेति सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिसर्व्वपक्षके चेत्यर्थः, अनुपसंहार्य्येऽव्याप्तिमेव विवृणोति, 'पक्षातिरिक्तेति, जगत एव साध्य-सन्देहाक्रान्तत्वेन तदतिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः। द्वितीयं दूषयति, 'साध्यवतः सपक्षत्व इति, तदभाववतश्च विपक्षत्व इति शेषः, 'अप्रसिद्धिरिति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणदशाया-

नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम् अनुपसं-

---

मव्याप्तिरित्यर्थः, 'धर्मस्य' वस्तुनः, 'साध्यवद्विपक्षान्यतरेति साध्यवत्तदभाववदन्यतरेत्यर्थः ।

'पक्षातिरिक्तेत्यादि, जलह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्याप्यस्य धूमादेर्व्वारणाय सत्यन्तं, घटोद्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साधारणस्य सत्त्वादेः संग्रहाय मात्रपदं, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेरपि स्वानधिकरणमात्रे साध्य-तदभावनिश्चयदशायामेवासाधारणतया तत्राव्याप्तिवारणाय 'पक्षातिरिक्तत्वं साध्यवतोविशेषणं, तदर्थश्च 'पक्षः' साध्यनिश्चयाविशेष्यः, तदतिरिक्तत्वं साध्यनिश्चयविशेष्यत्वमिति यावत्, न तु 'पक्षः' सन्दिग्धसाध्यकः, तदतिरिक्तत्वं, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ यदा केवलं ह्रद एव साध्यसन्देहः ह्रदातिरिक्तधूमानधिकरण एव च साध्य-तदभावनिश्चयस्तदापि धूमस्यासाधारणतया तत्राव्याप्त्यापत्तेः, यदा सर्व्वत्रैव साधनाधिकरणे साध्यवत्तानिश्चयस्तदासाधारणेऽव्याप्तिवारणाय साध्यवत्त्वप्रवेशः, सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादौ विरुद्धस्याश्वत्वादेर्व्वारणाय विशेष्यदलं, घटोद्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साधारणस्य सत्त्वादेः संग्रहाय मात्रपदं, पक्षातिरिक्तत्वञ्च अत्रापि साध्याभाववत्यन्वेति अन्यथा अश्वोगौरश्वत्वादित्यादावश्वत्वादेरपि स्वानधिकरणमात्रे साध्य-तदभावनिश्चयदशायामसाधारणतया तत्राव्याप्त्यापत्तेः, क्वचित्तु मूले तथैव पाठः,

हार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्ष एव साध्यवति वृत्तेः।

नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। एतेनानुगतं

पक्षातिरिक्तत्वञ्च 'पक्षः' साध्याभावनिश्चयाविशेष्यः, तदतिरिक्तत्वं साध्याभावनिश्चयविशेष्यत्वमिति यावत्, न तु 'पक्षः' सन्दिग्धसाध्यकः, तदतिरिक्तत्वं, सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादौ यदा केवलं सुरभावेव गोत्व-सन्देहस्तदतिरिक्तेऽश्वत्वानधिकरण एव गोत्व-तदभावनिश्चयस्तदाप्य-श्वत्वस्यासाधारणतया तत्राव्याप्त्यापत्तेः, यदा सर्व्वत्रैव साधनाधिकरणे साध्याभाववत्तानिश्चयस्तदासाधारणेऽव्याप्तिवारणाय साध्याभाववत्त्वप्रवेश इति ध्येयं। 'अनुपसंहार्य्येति तत्र जगत एव साध्यसन्देहाक्रान्ततया पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः। इदमुपलक्षणं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साधारणेऽपि साध्य-तदभाववति साध्य-तदभावानिश्चयदशायामव्याप्तिः(१) इत्यपि बोध्यं, 'धूमादाविति पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावसाधारणोत्तीर्णतादशायां साध्यव्याप्यधूमादावतिव्याप्तेरित्यर्थः। पक्ष एवेति 'एवकारोऽप्यर्थे, पक्षत्वं साध्यसन्देहविशेष्यत्वं, 'साध्यवतीति पर्व्वत इति शेषः, इदमुपलक्षणं अयमश्वो गौरश्वत्वादित्यादावसाधारणोत्तीर्णतादशायां विरुद्धत्वेऽश्वत्वादावप्यतिव्याप्तिः तस्य साध्याभाववत्तासन्देहवत्यपि साध्याभाववति अश्वादौ वृत्तेरिति बोध्यं।

(१) साध्य-तदभावनिश्चयासत्त्वदशायामिति ख०।

सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ।

'पक्षवृत्तित्व' इति, 'अनुमित्यौपयिकः' अनुमितिजनकज्ञान-विषयः, यः सम्बन्धस्तच्छून्यत्वमित्यर्थः, स च सम्बन्धः पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षासत्त्वञ्च, तत्र सपक्षसत्त्वाभावमादायासाधारणे लक्षणसमन्वयः, सपक्षत्वं निश्चितसाध्यवत्त्वं न तु साध्यवत्त्वमात्रं तथा सति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिसद्धेतुरूपे(१) असाधारणे-ऽव्याप्त्यापत्तेः । न च एतल्लक्षणकर्त्तृमते तदसाधारणमेव न किन्तु साध्यवदवृत्तित्वस्यासाधारणतया नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादि-विरुद्धमेवासाधारणं तत्र च विपक्षासत्त्वाभावमादायैव लक्षण-समन्वयः तेन निरुक्तसपक्षसत्त्वाभावस्य विरोधान्यत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तथा सति विरोधान्यत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः साध्यवदवृत्तित्वदलस्यासाधारणत्वनये आकाशाद्यवृत्तिहेतोरसाधार-णत्वेन लक्ष्यतया तत्राव्याप्त्यापत्तेश्च, केवलं निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्व-रूपं सपक्षव्यावृत्तत्वरूपमेव असाधारणत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमप्यत्र घटकमित्येतन्मतेनैवेदं लक्षणं तेन वह्निमान् धूमादि-त्यादौ धूमादेर्विपक्षव्यावृत्तत्वाभावदशायां सपक्षव्यावृत्तत्वेऽपि अल-क्ष्यत्वात्तदानीं केवलसपक्षसत्त्वाभावमादायातिव्याप्तिरिति निरस्तं,

---

(१) तथासत्यनित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादौ सद्धेतुरूप इति ग० ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारपूर्व्वपक्षः ॥०॥

'व्यर्थेति असाधकत्वानुमाने पक्षवृत्तित्वादिविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, 'एतेनेत्यादि, अनुगतं रूपञ्चान्यतमत्वादि ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये सव्यभिचारपूर्व्वपक्षरहस्यं ॥

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वं विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा[1] तच्च साधारणत्वादि तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा साध्यवन्मात्र-

---

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तरहस्यं ।

दूषणौपयिक एव विभाजक इति नियमानभ्युपगमेनाह, 'उभयेति प्रकृतसाध्यसन्देहजनिका या कोट्युपस्थितिः तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यर्थः, प्रकृते तादृशजनकतावच्छेदकं साधारणत्वादि तदादाय लक्षणसमन्वयः. कोट्युपस्थापकतावच्छेदकानुवृत्तत्वादिरूपमादाय धूमेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनकान्तं । 'विरुद्धान्येति, विरुद्ध-स्वरूपासिद्धयोर्वारणाय 'विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्युक्तं, तदर्थस्तु पक्षवृत्तित्व-साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वं तेन स्वरूपासिद्धि-विरोधसङ्कीर्णे नाव्याप्तिः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'तच्च' उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपञ्च, 'तेन रूपेण' साधारणत्वादिरूपेण, 'तथैव' साधारणत्वादिरूपेणैव, 'लक्षणेति हेत्वाभासस्य विरोधिविषयत्वघटितलक्षणानुरोधेनेत्यर्थः । ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं तद्धेत्वाभासत्वमित्याद्यनुरोधेनेत्यर्थः, इत्यन्ये । 'यद्वेति, अत्रापि पूर्ववत्-

---

(१) अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा अनैकान्तिकत्वमिति ग० ।

वृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्य-तदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः।

न चैवमाधिक्ये विभागव्याघातः, स्वरूपसतानुगतरूपेण त्रयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात्। न चैवं साध्याभावव्यापकत्वेन बाध-प्रकरणसमयोस्त-

---

साध्यव्याप्यत्व-साध्याभावव्याप्यत्वोभयग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यर्थः, तेन सद्धेतुसङ्कीर्णेऽसाधारणे नाव्याप्तिः, 'तेन' अनुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे अनुमितिविरोधित्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः, 'उभयकोट्युपस्थापकेत्यादिघटितलक्षणानुसारेण संशयोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे पुनरव्याप्तिः स्यात् असाधारणस्य ग्रहे संशयोत्पादासम्भवात्तेन प्रतिबन्धादित्यर्थः, इदं 'यद्देत्यस्य पूर्वं 'तेनेतिपाठानुसारेण व्याख्यातं, क्वचित् पुस्तके 'यद्देत्यनन्तरं 'तेनेतिपाठः स त्वेवं क्रमेण व्याख्येयः, 'तेन' विरुद्धसङ्कीर्णासाधारणादिसङ्ग्रहाय तदुभयव्याप्तिग्रहविरोधित्वघटितलक्षणार्थकरणेन, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्षे उभयव्याप्तिग्रहविरोधित्वाभ्युपगमात् तदनभ्युपगमे तु विरोधित्वघटितलक्षणानुसारेणेदमपि व्याख्येयं। 'आधिक्ये' त्रयाणां दूषकताबीजाधिक्ये, 'विभागव्याघातः' पञ्चैव हेत्वाभासा इति विभागव्याघातः, साधारणासाधारणादीनां दूषकताबीजभेदेन भेदादि-

दज्ञापकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यं। स्वतन्त्रेच्छस्य नियोग-पर्य्यनुयोगानर्हत्वात्[१]।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारसिद्धान्तः ॥०॥

त्याशयः, 'स्वरूपेति तथाच दूषकतावीजभेदेऽपि स्वरूपसदनुगत-रूपेण विभजनान्नाधिक्यमित्याशयः,[२] 'एवं' स्वरूपसदनुगमकत्वे, 'साध्याभावज्ञापकत्वेन' साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वेन, यथाश्रुते च बाधासङ्ग्रहप्रसङ्गात्[३] 'अन्येषां' व्यभिचारादीनाम् ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये सव्यभिचारसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम्।

---

(१) 'नियोगः' एवं कुरु इत्यादिरूपः, 'पर्य्यनुयोगः' कथमेवं कृत-मित्यादिरूपः।

(२) नाधिक्यमित्यर्थः इति घ०।

(३) तथाच साध्याभाववत्पक्षरूपबाधस्य साध्याभावाज्ञापकत्वेऽपि साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वेन सङ्ग्रह इति भावः।

अथ साधारणपूर्व्वपक्षः ।

तच्च साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वं सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं, नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं, साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् ।

अथ साधारणपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

नन्वनुपसंहार्य्यसाधारणयोर्व्यभिचारित्वमेव(१) उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादित्युक्तत्वादित्यत आह,(२) 'संयोगादीति । 'अत एव' अनुपसंहार्य्यसाधारणयोरतिव्याप्तेरेव, 'साध्येति साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः, अन्योन्याभावघटितलक्षणकरणात् संयोगसाध्यके नातिव्याप्तिः,(३) 'अत एव' उक्तस्थलत्रयेऽतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

---

(१) व्यभिचारित्वमेव साधारणत्वमेवेत्यर्थः ।

(२) ननु अनुपसंहार्य्यसाधारणयोः साधारणत्वे मिथो भेदाभावात् विभागव्याघात इत्यत आह, उपधेयेति, तथाच उपधेयानां विभाज्यानां साधारणासाधारणानुपसंहारिणां सङ्करेऽपि मिथो भेदाभावेऽपि उपाधेः विभाजकस्य साधारणत्वस्य असाधारणत्वस्यानुपसंहारित्वस्य च असङ्करात् मिथो भेदात् न विभागव्याघात इति भावः ।

(३) भेदमात्रस्य व्याप्यवृत्तितया संयोगवच्छेदस्य द्रव्येऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

अत एवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च न तु सपक्षगतत्वमपि। अनुपसंहार्य्यो-व्यावर्त्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं कृतेऽन्तर्भावात्। नापि सपक्ष-विपक्ष-गतत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात्। विरुद्धोव्यावर्त्त्य इति चेत्, न, विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात्।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं तेन

'निश्चितेति निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः, द्वितीयदले निश्चयांशनिवेशे सद्धेतावतिव्याप्तिः स्यात् भ्रमात्मक-साध्याभावनिश्चयविषयपर्वतवृत्तित्वात्, 'साध्येति साध्यवदन्यवृत्ति-त्वमात्रस्य दूषकतायामुपयोगित्वेन तदनुपयोगिसाध्यवद्वृत्तित्वांश-निश्चयांशयोर्वैयर्थ्यादित्यर्थः, 'अत एव' वैयर्थ्यादेव, 'अमुकेन' साध्य-वदन्यवृत्तित्वेन, 'तत एव' तादृशोद्भावनादेव, एवकारव्यवच्छेद्यार्थं दर्शयति, 'न त्विति। नन्वनुपसंहारिवारणार्थं निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वं सार्थकमित्याशयेनाह, 'अनुपेति, असाधारणेत्यपि बोध्यं, 'अन्यथा' तदव्यावर्त्तने, 'तस्य' अनुपसंहारिणः, 'एतद्विशेषत्वापत्तिः' साधारण-विशेषत्वापत्तिः, 'तं' अनुपसंहारिणं। 'नापीति, अत्र 'सपक्षपदं साध्यवत्परं, न तु निश्चयगर्भं, अतो न पौनरुक्त्यं, 'व्यर्थेति सपक्ष-विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः, विरुद्धवारणाय तत्सार्थकमित्याह, 'विरु-द्धेति, 'एतदन्तर्भावात्' साधारणान्तर्भावात्।

'अथेति अनुपसंहारिवारणाय 'पक्षान्येति, 'तदन्येति साध्यव-

सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः। न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्ति-द्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिक-भिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेत्। न। दूषकताप्रयो-जकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः। साध्यवद्-वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न व्यर्थ-विशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च। एतेन

त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्येत्यर्थः, अन्यथा सद्धेतावतिव्याप्त्यापत्तिः, 'व्यर्थविशेषणता' साध्यवद्वृत्तित्वांशस्य व्यर्थतेत्यर्थः, अनवगतसाध्य-सहचारी विरुद्ध इति लक्षणाभिप्रायेणाह, 'घटोऽनित्य इति, इत्यस्य विरुद्धस्य सर्वपक्षकानुपसंहार्य्यस्य विरुद्धान्तरस्य अयं गौर-श्वत्वादित्यस्य साधारणभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वात्, यथाश्रुते घटपक्षस्या-नुपसंहारित्वानभ्युपगमात् केवलान्वयिधर्म्मव्यापकसंशयविषयवृत्तेरे-वानुपसंहारित्वादसङ्गतेः, 'दूषकतेति तथाच भिन्न-भिन्नदूषकता-प्रयोजकरूपाभावे विरुद्धानुपसंहारिणोर्व्यभिचारिविशेषत्वात् व्यर्थं तद्वारकविशेषणमित्यर्थः, 'सर्वेति सर्वपदं धूमादेरपि साध्यवद्व्यक्ति-विशेषभेदवद्वृत्तित्वादतिव्याप्तिवारणाय, साध्यवत्पक्षव्यक्तेः प्राति-स्विकरूपेण तत्तत्साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटनिवेशो न साध्यसामान्याभावः इत्यतः प्रागुक्तेन 'अत एवेत्यादिना न पौनरुक्त्यं तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावनिवेशात्, 'व्यर्थेति

हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं व्यर्थमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे साधारणपूर्व्वपक्षः ॥*॥

सत्यन्तभागस्य विरुद्धवारकस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, विरुद्धोऽप्येतद्विशेष-एवेति पूर्वमभिधानादित्याशयः, यथाश्रुताभिप्रायेणाह, 'एकेति । 'एतेनेति विरुद्धादिचतुष्टयान्यत्वे सति हेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्व-मितिलक्षणे सत्यन्तभागस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये साधारणपूर्वपक्षरहस्यं ।

अथ साधारणसिद्धान्तः ।

उच्यते । विपक्षगामित्वं साधारणत्वं तन्मात्रस्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः उपाधेश्च न सङ्कर एव। सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्ध-

---

अथ साधारणसिद्धान्तरहस्यम् ।

'विपचेति, ननु विपचगामित्वं यदि साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वं तदा साध्यवदन्यवृत्तित्वे हेत्वधिकरणादेः साध्याभाववत्त्वादौ चाव्याप्तिरिति(१) चेत्। न। प्रकृतहेतुधर्म्मिकप्रकृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपस्य विवक्षितत्वात्, काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यादौ तु साध्यादेः साध्यतावच्छेदकाद्यभाववत्त्वं न तादृशग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति विरोधितावच्छेदकं अतस्तद्व्युदासः। न चैवं धूमसामान्याभाववद्गामित्वादावव्याप्तिः तस्य काञ्चनमयधूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वादिति वाच्यं। तस्य व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भावणीयत्वेनालक्ष्यत्वात् साध्यादिनिष्ठस्य साधनाव्यापकत्वादेरनुपसंहारितात्वे तदन्यत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदवगाहित्वानवच्छिन्नं वा प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं इत्यास्तां विस्तरः। 'विपचगामित्वं' साध्यवदन्यवृत्तित्वं, 'साधारणत्वं' साधारणविधया दोषत्वं, 'तस्येति विपचवृत्तितामात्रेण गृहीतविरुद्धस्येत्यर्थः । ननु

---

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य साध्याभाववद्धेत्वधिकरणादेश्च सव्यभिचारत्वेन तत्र तत्राव्याप्तिरिति तात्पर्य्यम् ।

त्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्भावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे साधारणसिद्धान्तः ॥०॥

विपक्षगामित्वं यदि साधारणं तदा साध्याभावव्याप्यत्वरूपस्य विरुद्धत्वस्य तन्नियतत्वात् न दुष्टहेतुविभाजकत्वं स्यात् मिथो-विरुद्धधर्म्माणामेव तथात्वादत आह, 'उपाधेश्चेति साधारणत्व-विरुद्धत्वाद्युपाधेः, 'न सङ्करः' नाभेदः, तथाच मिथो भिन्नानां दोषाणामेव लक्ष्यतया दुष्टानामभेदो न क्षतिकरः, पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं साध्यासमानाधिकरणत्वमात्रं वा विरुद्धत्वं तच्च न विपक्षवृत्तित्वमतस्तन्मात्रेण न तस्यान्यथासिद्धिरिति भावः।

ननु साधारणं यदि विपक्षवृत्तित्वं तदानुपसंहारितादशायां पक्षमात्रवृत्तित्वग्रहदशायां वा कथायां कथमसौ नोपन्यस्यते तदानीमपि हेतौ तत्सत्त्वादत आह, 'सर्वमिति, 'पक्षतादशायामिति प्रतिज्ञाधर्म्मिणः सन्दिह्यमानसाध्यकत्वदशायामित्यर्थः, 'न शक्यते', साध्य-तदभाववत्तया कस्याप्यनिश्चये निश्चये वा तद्वृत्तित्वस्य हेतावग्रहादिति भावः। 'तयोः' अनुपसंहारित्वासाधारणयोः,(१) 'भेदेन' कालभेदेन, कथायामुपन्यासः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये साधारणसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम्।

---

(१) 'इत्युभयोः' इत्यत्र 'इति तयोः' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुसृत्य तयोरिति पाठो धृतो रहस्यकृता।

अथासाधारणपूर्व्वपक्षः ।

सर्वसपक्ष-विपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षावृत्तेर्वृत्तिमतः साध्यवद्‌वृत्तित्व-नियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, बाध-प्रतिरोधौ विना व्याप्ति-पक्षधर्म्म-तया ज्ञातादनुमितिनियमादिति चेत्, न, सर्वनिश्चित-साध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् शब्दत्वानित्यत्वव्या-

---

अथासाधारणपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

प्राचां मतेनासाधारणत्वं निर्वक्ति, 'सर्वसपक्षेत्यादि, कुतश्चित् सपक्षात् कुतश्चित् विपक्षाच्च व्यावृत्तत्वं व्याप्य-विरुद्धयोरपीति तयो-र्वारणाय 'सर्व्वपदं, 'साध्यवत्त्वं' साध्यवन्मात्रत्वं, क्वचित् तथैव पाठः, 'वृत्तिमतइति अवृत्तिगगनादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'नियमादिति, तथाच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वेनासा-धारणेऽव्याप्तिरिति भावः । 'व्याप्तीति साध्यसामानाधिकरण्यस्य धीद-शायामित्यर्थः, 'अनुमितिनियमादित्यस्य सति पक्षतादावित्यादिः, तथाच पक्षातिरिक्तसाध्यवद्व्यावृत्तस्यानुमित्यविरोधिनः परिभाषामात्रं असाधारण्यं स्यादिति भावः । प्राचां मतेन समाधत्ते, 'न सर्व्वेति, निश्चितत्वं साध्यवत्तायामिव साध्याभाववत्तायामप्यन्वितं,(१) तथाच

---

(१) विपक्षतायामप्यन्वितमिति ग०, घ० ।

त्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः। न च घटोऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात्। यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः सद्धेतुरेव व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक्, तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात्।

तत्तत्पुरुषेण तदानीं साध्यवत्तया निश्चीयमानेभ्यः सर्व्वेभ्योव्यावृत्तत्वे सति साध्याभाववत्तया निश्चीयमानेभ्यो व्यावृत्तत्वं तत्तत्पुरुषं प्रति तदानीमसाधारणमित्यर्थः, तेन शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासंग्रहः। न च नित्यव्यावृत्तधर्मवत् सर्व्वमनित्यं श्रवणमात्रग्राह्यजातिमत् सर्व्वमनित्यमित्यादिधीदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणाव्याप्तिः तादृशधर्मवत्त्वेन शब्देऽपि साध्यवत्तानिश्चयादिति वाच्यं। तत्तज्ज्ञानान्यत्वेनापि साध्यनिश्चयस्य विशेषणीयत्वादिति भावः। 'न चेति न वेत्यर्थः, 'सद्धेतौ' सद्धेतुत्वेन निश्चिते, 'साध्येति, पक्षे साध्यस्य संशयदशायामनिश्चयदशायां वा तस्य पक्षमात्रवृत्तिहेतोरुक्तहेत्वाभासत्वादिति भावः। 'पक्षतादशायां' पक्षे साध्यसंशयसत्त्वदशायां, 'तस्य' साधारणादेः, 'अन्यथा' साध्य-तदभावयोरन्यतरस्य पक्षधर्मिकनिर्णयसत्त्वे।

अथ सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्ति-
रपि तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्य-
तिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात्। न च
संशायकतया दोषत्वं तच्चोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति
वाच्यं। व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारा स-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य दोषत्वात्। किञ्च शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्युक्ते निवृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव
वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च। न च न्यूनत्वे
तदुपजीव्यं, असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुपन्यासात्।

स्वमतेन सिद्धान्तयितुं प्राचांमतं निरस्यति, 'अथेति, 'दोष-
इति उद्भाव्य इति शेषः, 'अनुगुणत्वादिति अधिकरणविशेषान्त-
र्भावेण व्यभिचारग्रहं प्रति विरोधितया साध्यीयव्याप्तिग्रहं प्रति
उपयुक्तत्वादित्यर्थः, 'व्यतिरेकितया' व्यतिरेकव्याप्त्युपयोगितया,
विपक्षतया निश्चितेषु हेतोरसत्त्वग्रहे हेत्वभावस्य विपक्षत्वव्यापक-
ताधीसम्भवादिति भावः। 'न चेति, 'संशायकतया' साध्यसंशायक-
तया, 'दोषत्वं' असाधारणस्येति शेषः, 'उभयव्यावृत्तत्वेति सपक्ष-
विपक्षोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादेवेत्यर्थः, 'व्याप्तीति व्याप्तिग्राहकं व्यापक-
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकं यत्साध्य-साधनयोः सहचारज्ञानं,
'तदभावद्वारा' तत्प्रतिबन्धकद्वारा, 'सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य दोष-
त्वात्', तथाचोभयव्यावृत्तत्वज्ञानत्वेनानुमितौ परामर्शे वा प्रतिबन्ध-
कत्वाभावान्नासौ दोषः'। ननु प्रमाणादूषणमपि सपक्ष-विपक्षो-

न च व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः, व्याप्ति-पक्षधर्म्म-तयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात्, स्वार्थानुमाने च सर्वे-सपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असाधारणपूर्व्वपक्षः ॥*॥

भयव्यावृत्तत्वं दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यवदुपाधिवच्च निग्रहस्थानत्वादि-बोद्भाव्यमतमाह, 'किञ्चेति, 'इत्युक्तेति इत्यादिकतिपयावयवमु-क्तेत्यर्थः, 'निवृत्ते' वादिनीति शेषः,(१) पञ्चावयवोक्त्युत्तरं तदुपन्यासे तु पर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्य निग्रहस्थानस्य प्रसङ्ग इति भावः । 'इदं' सपक्षादिव्यावृत्तत्वं, 'न्यूनत्वेनेति उदाहरणाद्यनुक्त्या न्यूनत्वेनेत्यर्थः । नन्वूद्भावितेऽपि न्यूनत्वे वादिनः प्रत्यवस्थानात् न तस्य निग्रहस्थानत्वं अत-आह, 'तदुद्भावन इति न्यूनत्वस्योद्भावन इत्यर्थः, 'तत्' असा-धारण्यं, 'उपजीव्यं', अतस्तद्धेतोरितिन्यायेन तस्योद्भाव्यत्वमित्यर्थः, सभाक्षोभादिना उदाहरणाद्यनुक्तौ व्यभिचारान्न तस्योपजीव्यत्वमि-त्याह, 'असाधारणेति, 'व्यतिरेकिप्रयोगे' व्यतिरेकव्याप्त्यन्तर्भावेण न्यायप्रयोगे, तदीयोदाहरणस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याबो-धकतया गृह्यमाणस्य हेतोः साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मताखण्डन-प्रयुक्तपर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्योद्भावनासम्भवादिति भावः । ननूद्भावनका-लासम्भवेन मा भूत् परार्थानुमाने सपक्ष-विपक्षोभयव्यावृत्तत्वं दोषः स्वार्थानुमाने तु स्यात् तज्ञोद्भावनस्यानपेक्षणात् अत आह 'स्वार्थेति ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये असाधारणपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

---

(१) ... न्यपुस्तके 'वादिनि निवृत्ते' इत्येव पाठो वर्त्तते ।

अथासाधारणसिद्धान्तः ।

उच्यते। शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्य-तदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो-दोषः, सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेकएवेति तयोर्भेदः। असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व-

---

अथासाधारणसिद्धान्तरहस्यं ।

'अर्थात्', पक्षवृत्तित्वरूपमादाय साध्यवतस्तदभाववतश्च व्यावृत्तत्वेन 'ज्ञातं शब्दत्वं', 'व्यतिरेकितया' व्यतिरेक्यनुमानविधया, 'पक्षे साध्यं तदभावञ्च', 'साधयेत्' उभयसिद्ध्यनुकूलं भवेत्, 'अविशेषात्' साध्याभाववद्व्यावृत्तशब्दत्ववत्ताग्रहस्य साध्यवत्तायामिव साध्यवद्व्यावृत्तत्वेन तद्वत्ताग्रहस्यापि साध्याभाववत्तायां साधकत्वाविशेषात्, 'अन्यथा' साध्यवद्व्यावृत्तशब्दत्ववत्ताग्रहस्य साध्याभावासाधकत्वे, 'पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिः' विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टस्यापि पक्षधर्मत्वस्य साध्यसाधकत्वानुपपत्तिः, अतः 'साध्य-तदभावोत्थापकतया' साध्य-तदभावसिद्ध्यनुकूलपरामर्शविषयतया, 'स्वार्थानुमाने', 'असाधारणः' सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वेन गृहीतो हेतुः, 'दोषः'। नन्वेवं साध्यीयव्याप्ति-पक्षधर्मतया गृह्यमाणस्य हेतोः साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वमसाधारण्यमित्यर्थः तच्च सत्प्रतिपक्षेण चरितार्थं अत आह,

सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च। यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया वा तदुद्भावनमपि, लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात्, विरुद्ध-

---

'सत्प्रतिपक्ष इति साध्यव्याप्ति-पक्षधर्मतया अगृह्यमाणनिष्ठं साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मतावत्त्वं प्रतिपक्षः अथात्वेन गृह्यमाणनिष्ठन्तु तदसाधारणमतस्तयोर्भेद इत्यर्थः। न चैवंक्रमेण भेदे द्रव्यगुणादिप्रत्येकनिष्ठत्वेनापि साध्याभावीयव्याप्ति-पक्षधर्मत्वादेरधिकहेत्वाभासत्वापत्तिः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादिना ग्रन्थकृतैव समाहितत्वादिति भावः। अथास्तु स्वार्थानुमाने साध्य-तदभाववद्व्यावृत्तत्वं प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं तथापि परार्थानुमाने तदुद्भावनं न स्यात् साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वांशस्य साध्यानुमित्यविरोधित्वादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह, 'असाधारणेनेति साध्यवद्व्यावृत्तपक्षधर्मेणेत्यर्थः, अन्वयिहेतुना न्यायप्रयोगस्थले वाद्युक्तोदाहरणोत्तरमेव निरुक्तासाधारणस्य प्रतिवादिना वक्तुमौचित्यात् तदुपेक्षाप्रयुक्तस्य पर्य्यनुयोज्योपेक्षणात्मकनिग्रहस्थानस्य प्रसक्तिः स्यादतः 'व्यतिरेकिप्रयोग-इत्युक्तं, 'साध्याभावेति साध्याभाववत्ताग्रहसम्पादकत्वादित्यर्थः, 'प्रतिकूलत्वात्' अनिष्टायाः(२) साध्यानुमितेरुपयुक्तत्वात्, 'व्यर्थत्वादित्यस्य

---

(२) दिष्टाया इति घ०।

मप्यनेनोपाधिना असाधारणमेव अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असाधारणसिद्धान्तः॥*॥

दूषकतायामित्यादिः। 'सर्व्वेति सर्व्वत्र पक्षे वर्त्तमानो यः सपक्ष-व्यावृत्तः साध्यवद्व्यावृत्तः तत्त्वमित्यर्थः, तेन साध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रस्य प्रतिपक्षविधया दूषकत्वविरहेऽपि न क्षतिः, 'विपक्षव्यावृत्तत्वमपी-त्यपिना साध्यीयव्याप्ति-पक्षधर्मतया गृह्यमाणनिष्ठत्वस्य समुच्चयः, ननूक्तलक्षणन्तु तुरगो गौरश्वत्वादित्यादिविरुद्धेऽतिव्याप्तं अत आह, 'विरुद्धमिति, 'अन्यथा' विरुद्धस्यालक्ष्यत्वे, विरुद्धत्वं साध्याभाव-व्याप्यत्वं, स्वव्यापकसाध्याभावकत्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा तस्याज्ञान इत्यर्थः, तज्ज्ञानन्तु मणि-मन्त्रादिन्यायेन हेतु-साध्ययोः सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति हृदयं।

परे तु 'सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वं' पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकी-भूताभावप्रतियोगित्वं, तस्यैव सत्प्रतिपक्षविधया दूषकत्वेनासाधार-णात्, विरोधस्तु हेतु-साध्ययोरसामानाधिकरण्यादिरूपेण व्याप्ति-ग्रहविरोधितया दोष इति तदज्ञानदशायां निरुक्तस्यासाधारण-त्वस्य ज्ञानं नानुपपन्नमित्याहुः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये असाधारणसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम्।

अथानुपसंहारिपूर्व्वपक्षः ।

अनुपसंहार्य्यो नासत्सपक्ष-विपक्षः सिद्ध्यसिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्य-तदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात्, सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा,

---

अथानुपसंहारिपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

'असदिति प्रमित्यविषयसपक्षत्वे सति प्रमित्यविषयविपक्षक इत्यर्थः, 'सिद्धीति, सपक्ष-विपक्षयोः सिद्धाववश्यं प्रमितिविषयत्वं असिद्धौ च कथन्तद्गर्भानुपसंहारित्वमित्युभयथापि व्याघातः । 'केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकः' केवलान्वयिधर्म्मव्यापकपक्षताकः, पक्षत्वन्तु साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वं, असङ्कीर्णलक्ष्यासत्त्वान्नेदं युक्तमित्याशयेनाह, 'केवलेति सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादेरित्यर्थः, 'व्यतिरेकिसाध्यकस्येति स्वाश्रयनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिसाध्यकस्येत्यर्थः, 'साधारणत्वादिति, तथाच सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिकमपि साधारणत्वेन न लक्ष्यमिति भावः । ननु साध्य-तदभाववद्गामित्वं न साधारण्यं किन्त्वन्यदेव तद्वाच्यम् अत आह, 'अन्यथेति, निबन्धकृन्मतेनेदं दूषणमिति । न च सर्व्वमनित्यं विभुत्वादित्यादि-

साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव। न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वं, व्यर्थविशेषणत्वात्। न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावर्त्त्यमित्युक्तं। नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-

---

कमेव लक्ष्यं तथापि भागासिद्धत्वेन[१] विरुद्धत्वेन वा अलक्ष्यत्वादिति भावः। क्षणिकत्वं यदि क्षणद्वयावृत्तित्वे सति विनाशित्वं[२] तदा साध्यविशेषणासिद्ध्या[३] व्याप्यत्वासिद्धिः[४]। यदि च सर्व्वान्यत्वं तदा प्रतिज्ञावाक्यस्यापार्थकत्वं[५] सर्व्वः सर्व्वान्यदित्यन्वयबुद्धेरलीकत्वात्। यदि च क्षणद्वयावृत्तित्वमात्रं क्षणिकत्वं तच्च विभुष्वेव प्रसिद्धं पक्षे प्रतिज्ञया बोधनार्हञ्च तदाह, 'साध्यप्रसिद्धौ त्विति। उक्तहेतोः साधारणमसहमानः शङ्कते, 'न चेति पक्षान्यस्मिन् वर्त्तते

---

(१) सर्व्वत्वरूपपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन परममहत्परिमाणवत्त्वरूपविभुत्वहेतोरभावात् भागासिद्धिरिति भावः।

(२) क्षणद्वयावृत्तित्वस्य अवृत्तिगगनादौ सत्त्वात् गगनादेः क्षणिकत्ववारणाय विनाशित्वरूपविशेष्यदलम्।

(३) साध्यविशेषणासिद्ध्या क्षणद्वयावृत्तित्ववैशिष्ट्यरूपस्य साध्यविशेषणस्यासिद्धेरित्यर्थः।

(४) प्राचीनमते साध्यविशेषणासिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिमध्ये परिगणितत्वात् साध्यविशेषणासिद्धिरित्यनुक्त्वा व्याप्यत्वासिद्धिरित्युक्तम्।

(५) यादृशबोधत्वावच्छेदेन नियताकाङ्क्षत्वं तादृशबोधार्थप्रयुक्तवाक्यत्वं अपार्थकत्वमिति।

साध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वं, सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् ।

यः साध्यवत्तदन्यवृत्तिस्तत्त्वमित्यर्थः, तेन पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षान्यो यः साध्यवान् तदन्यस्मिन् वर्त्तमाने धूमादिहेतौ नातिव्याप्तिः, सर्व्वं क्षणिकमित्यादौ च पक्षान्याप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिरित्याशयः । विरुद्धस्य साधारणमनङ्गीकुर्व्वतां मतेनेदं तदङ्गीकुर्व्वतां मते त्वाह, 'पक्षातिरिक्तेति पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यः साध्याभाववद्वृत्तिस्तत्त्वमित्यर्थः, तेन पर्व्वतः पर्व्वतान्यो द्रव्यत्वादित्यादौ पक्षान्यस्य साध्याभाववत्त्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः, 'व्यर्थेति साध्यवदन्यवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् प्रथमे साध्यवद्वृत्तित्वेन सहितस्य पक्षातिरिक्तवृत्तित्वस्य द्वितीये च तन्मात्रविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु तुरगो गौरश्वत्वादितिविरुद्धस्य वारणार्थमेव पक्षान्यवृत्तित्वादिविशेषणं निवेश्यमत आह, 'न चेति, 'उक्तं', 'विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने साधारणत्वमेवेतिग्रन्थेन । 'नापीति, 'केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वं' साध्यवत्तया निश्चीयमानताशून्यपक्षकत्वं, तच्च घटः प्रमेयो वाच्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया भ्राम्यमाणे सद्धेतावतिव्याप्तमतः सत्यन्तं, तावन्मात्रञ्च पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावन्वयव्याप्तिमत्तया गृह्यमाणे गतमतो विशेष्यदलं, सर्वं वह्निमत् धूमात् द्रव्यत्वात् जलत्वाद्वा इत्यादयस्तु सद्धेतु-साधारण-

अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्य्यः यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेत्। न.। तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्वस्य

विरुद्धाः पक्षतादशायां लक्ष्याएवेति भावः। 'अव्यापकत्वादिति अत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वाभावेन सत्यन्तार्थस्य तत्रासत्त्वादिति भावः।

'अथेति, पक्षे तदतिरिक्ते चाप्रतीतोऽनिश्चितो व्याप्तिग्रहानुकूलः सहचारो यस्य सोऽनुपसंहार्य्य इत्यर्थः, तादृशः सहचारः साध्यसाधनयोरन्वये व्यतिरेके चाविशिष्ट इति तदेकतरग्रहेऽपि नानुपसंहारिता। ननु पक्षभिन्नाप्रतीतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारकत्वमित्येवास्तु कृतं पक्षाप्रतीततादृशसहचारकत्वदलेन इत्यत आह, 'यदि चेति, 'कथञ्चित्' तदुपनयादिवशेन, 'सद्धेतुरेवेति, तथाच तद्वारणार्थमेव पक्षाप्रतीतसहचारकत्वदलमिति लक्षणकृतामाशय। 'पक्षातिरिक्त इत्यस्य पक्षादन्यस्मिन् इत्यर्थं सङ्कलय्य दूषयति, 'तत्रैवेति पक्षे गृहीतव्याप्तिके इत्यर्थः। पक्षे तदतिरिक्ते चेत्यर्थकरणे दोषमाह, 'सर्व्वस्येति, येन रूपेण पक्षता तदवच्छिन्नान्यत्वं न पक्षातिरिक्तत्वं प्रमेयत्ववत्सर्वमनित्यं वाच्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः, परन्तु येन रूपेण पक्षत्वं तदाश्रयस्य प्रत्येकभेदकूटवत्त्वं तच्च सर्व्वत्वावच्छिन्नभेदस्य सत्त्वेऽपि अप्रसिद्धमेवेति भावः। अथानिश्चित-

पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः, असाधारण-विरुद्धयोरति-व्याप्तेश्च दूषकतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च। न च दूषकता अनैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम्। अर्थगत्या व्यर्थविशेषणत्वात्। नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वं

व्याप्तिग्रहाकूलसहचारसामान्यकत्वमात्रं वाच्यं अतआह, 'असाधारणेति, असाधारणः निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तः शब्दः प्रमेयः शब्दत्वादित्यादौ व्यतिरेकसहचाराग्रहदशायां अतिव्याप्तिरेवं विरुद्धे तुरगो गौरश्वत्वादित्यादावपि। ननु तदुभयं लक्ष्यमेव साध्यवत्तया सन्दिह्यमानविशेषकत्वादेर्दूषकतायामनुपयोगेनाकिञ्चित्करत्वादाह,— 'दूषकतायामिति, 'दूषकतायां' हेत्वाभासतायां, 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अनुपयोगित्वात् अगृहीतसहचारकत्वादिज्ञानस्यानुमितिं प्रत्यविरोधितया तस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति फलितार्थः। अथागृहीतसहचारकत्वस्य ताद्रूप्येण बुद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽप्यनैकान्तिकत्वत्वप्रकारेण बुद्धेस्तथात्वादेव तस्य हेत्वाभासत्वं पर्य्यवस्यतीत्याशङ्का(१) निराचष्टे, 'न चेति, 'अर्थगत्येति व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणस्यानैकान्तिकत्वपदार्थस्यार्थगत्या तादृशरूपस्यापि दूषकतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। विप्रतिपत्तिविषयत्वं साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वं तन्मात्रवृत्तित्वं यदि सकलतद्वृत्तित्वं तदाह, 'केवलेति,

---

(१) सेत्स्यतीत्याशङ्क्येति घ०।

केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे साध्याभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे अनुपसंहारिपूर्व्वपक्षः ॥०॥

केवले हेतुना विनाकृते अन्वयि सन्दिह्यमानत्वेनान्वितं साध्यं यस्य तादृशं सर्व्वमनित्यं द्रव्यत्वादित्यादिहेतावव्याप्तिरित्यर्थः, 'अतिव्याप्तिरिति पाठे शब्दः॰ प्रमेयत्ववाननित्यो वा शब्दत्वादित्यादौ केवलान्वय्यादिसाध्यके अतिव्याप्तिर्बोध्या, यदि तु साध्यवत्तया असन्दिह्यमानव्यावृत्तत्वमेव तन्मात्रवृत्तित्वं तदाह, 'सर्व्वस्येति, 'पक्षत्वे' सन्दिह्यमानत्वे ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अनुपसंहारिपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

अथानुपसंहारिसिद्धान्तः ।

उच्यते। व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी, स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्य-साधन-

---

अथानुपसंहारिसिद्धान्तरहस्यम् ।

'व्याप्तिग्रहेत्यादि, 'यत्रेति व्याप्तिग्रहान्वयि, तथाच यद्धर्म्मिक-व्याप्तिग्रहे 'अनुकूलानां' विशिष्टानां, एकस्यान्यत्र धर्मिणि 'उपसंहारस्य' वैशिष्टस्य, अभावः सद्धेतुरनुपसंहारी, यादृशहेतुधर्मिक-प्रकृतसाध्यीयव्याप्त्यवगाहिता यदंशे यन्निरूपिता तस्य तदभाववत्त्वं, तद्धर्मिक-तद्व्याप्तिग्रहविरोधिरूपवत्त्वं वा तादृशहेतौ अनुपसंहारित्वमिति फलितार्थः, कालवान् गगनात् इत्यादौ चाधिकरणादेः साध्यीयत्वाद्यभावः, कालशून्यं गगनाभाववत्त्वादित्यादौ चाधिकरणादेः साध्याभावीयत्वादिविरहः सुलभो लक्ष्यः। न च साध्य-साधनयोर्विशेषणासिद्धावतिव्याप्तिः, प्रकृतसाध्य-साधनग्रहाविरोधित्वेनापि तादृशरूपस्य क्वचिद्विशेषणीयत्वात् । अथात्र यद्यन्वयव्याप्तिग्रहो निवेशितः तदा व्यतिरेकप्रयोगे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यतिरेक-व्याप्तिघटकयोरेकदलेऽपरदलाभावस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः अत आह, 'स चेति, वाशब्दः समुच्चये, स व्याप्तिग्रहोऽन्वयेन व्यतिरेकेण च निविष्ट इति शेषः। ननु सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ कुतो-

साहचर्य्याग्रहात्तस्य विरुद्धत्वाग्रहदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या

नान्वयव्याप्तिधीः निरुक्तस्यानुपसंहारित्वस्य हेत्वाभासान्तरस्य च तत्रासत्त्वेन प्रतिबन्धासम्भवादत आह, 'सर्व्वस्येति, 'पक्षत्वे' सन्दिग्धसाध्यकत्वे, 'दृष्टान्ताभावादित्यस्य न व्याप्तिग्रह इत्यादिः, तथाच साध्य-साधनयोः सहचारानिश्चयाभावप्रयुक्त एव तत्रान्वयव्याप्त्यग्रहो न तु हेत्वाभासप्रयुक्त इति भावः । सहचारानिश्चयद्वाराऽनुपसंहारित्वस्य दूषकत्ववादिनां प्राचामपि सर्व्वपक्षकत्वं न तस्य दूषकतायां तन्त्रमित्याह, 'घटोऽनित्य इत्यादिना, 'दृष्टत्वात्' इत्यस्य प्राचैरित्यादिः, अस्माकन्तु साध्याभाववद्गामित्वेन तस्य साधारणत्वमेवेति भावः । दूषणौपयिकमनुपसंहारित्वं निरुच्य व्यवहारौपयिकं तदाह, 'केवलेति, केवलान्वयिधर्म्मेण 'अवच्छिन्नं' व्यापकं, 'पक्षत्वं' साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वं यत्र तत्त्वमर्थः, अवच्छिन्नान्तस्य व्यावृत्तिमाह, 'सर्व्वमित्यादिना, 'सद्धेतौ' सद्धेतुत्वेन निर्णीयमाने, 'न पक्षतावच्छेदकः' न साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वस्य अनतिरिक्तवृत्तिः, 'निश्चितेति साध्यवत्तया निश्चितवृत्तित्वादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्त्या' सर्वमभिधेयं न वेत्याकारिकया, 'पक्षत्वे' सर्व्वस्य साध्यवत्तया सन्दिह्यमानत्वे, 'अनुपसंहार्य्येवेति अनुपसंहारित्वेन व्यवहार्य्यमेवेत्यर्थः । ननु गगनवान् द्रव्यत्वादित्यादौ वृत्तिमत्त्वशून्यसाध्यके

साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य्येव व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणं तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव, एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाद्दोषः, घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव ।

साध्याभाववद्गामित्वरूपं साधारण्यमावश्यकमिति तेन सङ्करान्नाधिकरणस्य साध्यीयत्वाभावरूपमनुपसंहारित्वं पृथग्दोष इत्यत आह, 'व्यतिरेकीति वृत्तिमत्त्वव्यतिरेकवत्साध्यक इत्यर्थः, 'इदं' व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यादिना उक्तमनुसंहारित्वं । ननु वह्निमान् गगनादित्याद्यवृत्तिहेतौ साध्यव्यभिचरितत्वविशिष्ट-साध्यसामानाधिकरण्यरूपस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपस्य वा विरहरूपव्याप्यत्वासिद्धिरावश्यकीति ततः सङ्करान्नाधिकरणस्य हेतीयत्वाभावरूपमनुपसंहारित्वं पृथक् दूषणमत आह, 'एवमिति, 'अयं' अधिकरणादौ हेतीयत्वाद्यभावः, 'व्यभिचारवदिति वृत्तिमद्धेतौ साध्याभाववद्गामित्ववदित्यर्थः, 'उपजीव्यत्वादिति, अयं हेतुर्व्याप्तिशून्यः स्वाभाववदधिकरणसामान्यकत्वादित्यादिक्रमेणानुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिग्रहं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । ननु घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यत्र स्वाव्यापकसाध्यकत्वेनानुपसंहारिणि व्यवहारौपयिकस्यानुपसंहारित्वस्याव्याप्तिः तत्रत्यपक्षतायाः केवलान्वयिधर्म्मावच्छेद्यत्वाभावात् अत आह, 'घटाकाशेति, 'विरुद्धमेवेति

एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वादिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे अनुपसंहारिसिद्धान्तः ॥*॥

अनुपसंहारित्वव्यवहारविरुद्धमेवेत्यर्थः, तथाच व्यवहारौपयिकनिरुक्तावच्छिन्नमेव तदिति भावः। 'एतेनेति 'निरस्तमित्यनेनान्वयः, अनुपसंहारित्वस्य दोषरूपस्य 'प्रतिसन्धाने' निश्चये, यद्यनुपसंहारित्वांशे भ्रमत्वज्ञानादिवशात् हेतौ व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः, 'तदानुमितिरेवेति, तथाचानुमित्यविरोधित्वादनुपसंहारित्वस्य हेत्वाभासत्वायोग इति भावः। 'तदभावे' व्याप्तिग्रहस्याभावे, 'व्याप्यत्वासिद्धिरेव', अनुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजिका न त्वनुपसंहारित्वमिति भावः। 'उपजीव्यत्वादिति व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्युपजीव्यत्वादित्यर्थः, तथाचानुमितिविरोधित्वं न हेत्वाभासत्वं साधारण्याद्यव्याप्तेः किन्तु अनुमितेस्तदुपजीव्यज्ञानस्य चान्यतरविरोधित्वं तच्चानुपसंहारित्वेऽप्यक्षतमिति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये अनुपसंहारिसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णं ॥

सव्यभिचारग्रन्थः समाप्तः ॥०॥

अथ विरुद्धपूर्व्वपक्षः ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगादिसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेः । नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः, किन्तु साध्यासमानाधि-

---

अथ विरुद्धपूर्व्वपक्षरहस्यम् ।

'साध्याभावव्याप्य इति, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्याभावकत्वमत्र साध्याभावव्याप्यत्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्याभावत्वकत्वं 'संयोगादिसाध्यक इत्यादिवक्ष्यमाणदूषणासङ्गतेः । 'साध्यवन्निष्ठेति साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी यो धर्म्मस्तद्व्याप्यत्वं तदवच्छिन्नान्योभाववदवृत्तित्वमर्थः, अस्ति च गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ गोत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगिनोऽश्वत्वादेर्निरुक्तव्याप्यत्वमश्वत्वादाविति लक्षणसमन्वय इति भावः । पूर्व्वोक्तदूषणसत्त्वेऽप्यधिकं दोषमाह,(१) 'इदमिति, 'संयोगादिव्याप्य इति द्रव्यत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगिनः संयोगादेर्व्याप्ये गुणवत्त्वादावित्यर्थः, साध्यवन्निष्ठत्वं यदि साध्यवति निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं विवक्ष्यते तदा तु नायं दोष इत्यवधेयं । 'साध्यासमानाधिकरणेति,

---

(१) तथाच एतल्लक्षणेऽपि संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनः संयोगादेः निरुक्तव्याप्यत्वस्य द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति भावः ।

करणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा, साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभाव-

---

साध्यासमानाधिकरणत्वं अत्र साध्यानधिकरणवृत्तित्वं अधिकरण-भेदेन संयोगाद्यभावस्य भिन्नतया च संयोगादिसाध्यकसद्धेतौ नातिव्याप्तिः, न तु साध्याधिकरणावृत्तित्वं तत् अधिकरणभेदेन संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वाभ्युपगमादेव संयोगी गुणत्वादित्यादावव्याप्तिविरहेऽपि[१] साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः साध्याधिकरणावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात्। न चैवमपि साध्यपदवैयर्थ्यं साध्यानधिकरणवृत्त्यभाव-व्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वात् भावभिन्नाभावस्य घटकतया साध्यानधि-करणवृत्तिद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वमादाय सद्धेतौ नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। साध्यानधिकरणवृत्त्याकाशाभावव्याप्यत्वमादाय सद्धेतावतिप्रसङ्गात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-तदनधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्म्माध्यासा-भावेनाकाशाद्यभावस्याधिकरणभेदेन भेदाभावादिति भावः। अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावादाह, 'साध्यवदिति, अन्यो-न्याभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् न संयोगादिसाध्यकसद्धेतावति-व्याप्तिरिति भावः। ननु अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमेऽपि प्रथमलक्षणमसङ्गतं द्रव्यत्वाभाववान् पृथिवीत्वादित्याद्यभावसाध्यक-

---

(१) अधिकरणभेदेनाभावस्य भिन्नत्वानभ्युपगमे संयोगाभावस्य संयोगा-धिकरणावृत्तित्वाभावेन संयोगी गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः तदभ्युपगमे च गुणवृत्तिसंयोगाभावस्य संयोगाधिकरणावृत्तितया तमादाय लक्षणसमन्वय इति समुदिततात्पर्य्यम्।

साधारणं तेनाभावे साध्येऽभावाभावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्न एव वा। न च भावत्वेनोपपत्तौ किमधिके-

विरुद्धेऽव्याप्तेः तच्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या- प्रसिद्धेः तादृशस्य द्रव्यत्वादेर्भावत्वादित्यत आह, 'साध्याभावत्वमिति 'साध्यविरोधित्वमात्रमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक- त्वमात्रमित्यर्थः, यथाश्रुते साध्यासमानाधिकरणपदवैयर्थ्यापत्तेः साध्य- विरोधिव्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वात्[१] मात्रपदादभावत्वव्यवच्छेदः। न च साध्यप्रतियोगिकत्वमेव साध्याभावत्वमुच्यतां किं साध्यतावच्छेदकाव- च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्य्यन्तेनेति वाच्यं। साध्याकाशोभयाद्यभाव- मादाय सद्धेतावतिप्रसङ्गापत्तेरिति ध्येयम्। 'अभावाभावस्येति साध्यीभूताभावप्रतियोगिकस्येत्यर्थः, 'अभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेति अभावात्मकप्रतियोगिनिरूप्यत्वविशिष्ट इत्यर्थः, वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थ- त्वात् एतच्च स्वरूपकथनम्। 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'अभावप्रतीतेः' द्रव्यत्वाद्यभावाभावेऽभावत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वा- दिति भावः। भावस्वरूपत्वे सा प्रतीतिः प्रमा न स्यात् अभावत्वस्य भावव्यावृत्तधर्म्मविशेषत्वादित्यभिमानः। ननु गौरवमेव बाधकं किञ्चाभावत्वं न भावव्यावृत्तोधर्म्मः किन्तु भावाभावसाधारणोऽखण्डो- धर्म्मविशेष इत्यत आह, 'अन्यथेति गौरवभीत्या द्रव्यत्वाद्यभावाभावे-

(१) साध्यविरोधिपदेनैव साध्यासामानाधिकरण्यलाभात् स्वातन्त्र्येण साध्यासामानाधिकरण्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः।

नेति वाच्यं । बाधकं विना अभावप्रतीतेः प्रमात्वात् अन्यथा अत्यन्ताभावान्योन्यभावयोरप्रसिद्धिः ।

अथ साध्य-हेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः

ऽभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वाभ्युपगमेऽभावत्वस्य भावाभावसाधारणधर्म्मविशेषत्वाभ्युपगमे वा इत्यर्थः, 'अत्यन्तेति तत्तदधिकरणविशेषत्वेनैव तदुभयप्रतीतेः सम्भवादिति भावः(१)। ध्वंस-प्रागभावयोरधिकरणस्वरूपत्वे इहेदानीमुत्पन्नो घटध्वंसः इहेदानीं विनष्टो घटप्रागभाव इत्यादिप्रतीतेरसम्भवात् तदुभयपरित्यागः(२) ।

केचित्तु ध्वंस-प्रागभावयोरधिकरणस्वरूपत्वे घटसत्त्वदशायामपि तदुभयप्रतीत्यापत्तिः तदानीमप्यधिकरणसत्त्वात् अतस्तदुभयपरित्यागः । न चैवं घटात्यन्ताभावादेरपि अधिकरणस्वरूपत्वे घटापसारणदशायामिव घटसत्त्वदशायामपि तत्प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं। अत्यन्तान्योन्याभावपदस्य द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकात्यन्ताभाव-तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावपरत्वादित्याहुः ।

'अथेति, 'विरोधे' निरुक्तविरोधज्ञानदशायां, 'साध्यसत्त्वे' साध्यज्ञानसत्त्वे, 'हेत्वसिद्धिः' हेतुमत्त्वज्ञानाभावः, तदत्ताज्ञानसत्त्वे

---

(१) अभावत्वस्य भावसाधारण्याभ्युपगमे अतिरिक्ताभावकल्पनापेक्षया लाघवेन तत्तदधिकरणेष्वेवाभावत्वकल्पनाया औचित्यमिति तात्पर्य्यं।

(२) तथाच ध्वंस-प्रागभावयोरधिकरणस्वरूपत्वे घटध्वंसस्य स्वाधिकरणात्मककपालस्वरूपतया इहेदानीमुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रतीतेरसम्भवः कपालस्य प्रागुत्पन्नत्वेन इदानीमुत्पन्नत्वाभावादिति भावः ।

हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः। न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यं। विशेषणवैयर्थ्यादिति चेत्। न। हेतोः पक्षे साध्याभावोपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात्। ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो न तु तन्नियतत्वमपि गौरवात् असाधकत्वे

तद्विरुद्धधर्म्मवत्त्वज्ञानासम्भवादित्यभिमानः। 'हेतुसत्त्वे' हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे, 'साध्याभावसिद्धौ' साध्याभावसिद्धौ सत्यां, 'बाधः' अनुमितिबाधः, तथाच किं निरुक्तविरोधज्ञानस्य पृथग्दोषत्वेनेति भावः। ननु तद्धेतुकविशिष्टबुद्धौ तद्धेत्वजन्यबाधज्ञानमेव प्रतिबन्धकं न तु तद्धेतुजन्यबाधज्ञानमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमाणान्तरेण' प्रमाणान्तरेणैव, 'बाधः' तद्धेतुकानुमितिबाधः, 'विशेषणेति बाधज्ञानस्य प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे हेतुविशेषजन्यत्वाजन्यत्वविशेषणस्य गौरवापत्तिभ्यां अप्रयोजकत्वादित्यर्थः। 'हेतोरिति पञ्चमी हेतुतइत्यर्थः, 'साध्याभावोपस्थापने'(१) इति पाठः, 'विरोधस्यैव' इत्येवकारो भिन्नक्रमे, 'उपजीव्यत्वेन' इत्यनन्तरं योज्यः तथाच पचे निरुक्तविरोधविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानं बाधनिश्चयसामग्रीविधया अनुमितिप्रतिबन्धकं। न च विशिष्टबुद्धौ बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतावश्यकत्वे तत्सामग्र्या अपि तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव-

---

(१) साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपीति क्वचिल्लिखितमूलपुस्तकपाठः।

व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसह-चरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न

इति वाच्यं । बाधनिश्चयोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्धिवारणाय तत्सा-मग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य[१] केवलं पूर्व्ववर्त्तितयैव हेतुत्वात् अन्यथा विना सिषाधयिषामनु-मितिः क्वापि न स्यादिति भावः । क्वचित्तु 'साध्याभावानुपस्था-पनेऽपीति पाठः, तत्र यदा पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्तापरामर्शरूपः सत्प्रतिपक्षोवर्त्तते साध्याभावव्याप्यत्वरूपविरोधविशिष्टहेतुमत्ताज्ञा-नञ्च पक्षे वर्त्तते तदा प्रकृतहेतुना पक्षे साध्याभावज्ञानविरहेऽपी-त्यर्थः, 'उपजीव्यत्वेनेत्यस्य च साध्यानुमित्युत्पादं प्रत्युपजीव्यत्वेने-त्यर्थः, इति ध्येयम् । तदेतत् साम्प्रदायिकमतं दूषयति, 'नन्विति, 'साध्याभावसम्बन्धः' साध्याभावसमानाधिकरणोहेतुः, साध्याभावस्य सम्बन्धो यत्रेति व्युत्पत्तेः, 'दोषः' दोषपदवाच्यः, 'तन्नियतत्वम-पीति साध्यासमानाधिकरणत्वे सति साध्याभावसामानाधिकरण्य-

(१) ननु बाधनिश्चयाभावस्य कार्य्यसहवर्त्तितया कारणत्वकल्पनेनैव बाध-निश्चयोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्धिवारणसम्भवे स्वातन्त्र्येण बाधनिश्चय-सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं किमर्थमित्यत आह, ज्ञानरूपप्रति-बन्धकाभावस्येति, तथाच ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यसह-वर्त्तितया कारणत्वाङ्गीकारे अनुमितिं प्रति सिद्ध्यभावस्यापि तथैव कारणत्वप्रसक्त्या विनानुमित्सां कुत्राप्यनुमितिर्न स्यादिति भावः ।

चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षवृत्तित्वं न विशेष-णम् असाधारणाद्यव्याप्तेः साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्व-सहितमिति वाच्यं। विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात्

रूपतन्नियतत्वाश्रयोऽपीत्यर्थः, तस्य नियतत्वं यत्रेति व्युत्पत्तेः, 'गौर-वादिति गौरवेण तत्र व्याप्तिज्ञानस्यानुमितेर्वा प्रतिबन्धकतावच्छेद-कत्वविरहादित्यर्थः। ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधि-करणत्वं न दोषत्वघटकं अपि तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तच्च गौरवेऽपि सम्भवतीत्यत-आह, 'असाधकत्व इति साध्य इति शेषः, 'वैयर्थ्यादिति[१] साध्यासहचरितत्वदलवैयर्थ्यादित्यर्थः, तथाचासाध-कतासाधकत्वस्य दोषत्वव्यापकतया तदभावान्न तस्य दोषत्वसम्भवः, अतएव पूर्व्वोक्तसामान्यलक्षणमपि केवलं न दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तं अपि तु असाधकतासाधकत्वविशेषितमिति भावः। ननु केवल-मसाधकतासाधकत्वं न दोषत्वव्यापकं अपि तु असाधकतासाधक-त्वाशक्तिविशेषोन्नायकत्वान्यतरवत्त्वं, तच्च तत्र वर्त्तत एव इत्यत-आह, 'न चेति, 'साध्यासहचरितस्य' साध्याभावसहचरितत्वे सति साध्यासहचरितस्य, 'गमकत्वभ्रमरूपायामिति गमकतायाः प्रयोज-कतारूपाया व्याप्तेर्भ्रमरूपायामित्यर्थः, 'न व्यर्थविशेषणता' नासाध-कतासाधने व्यर्थविशेषणता दोषत्वविघटिकेति शेषः। एतच्चापाततः

---

(१) मूले 'व्यर्थत्वात्' इत्यत्र 'वैयर्थ्यात्' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठोऽनेन पाठधारणेनानुमीयते।

अधिकस्य व्यर्थत्वात्। न च विरुद्धं व्यावर्त्त्यं, विपक्ष-गामित्वेनाचैव तदन्तर्भावात्। अथानैकान्तिके विपक्ष-सम्बन्धो न दूषकतावीजम् असाधारण्याद्यव्याप्तेः। न च तत्रान्यदेव वीजं, हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति

व्यभिचारिणि अव्यभिचारांशे भ्रमः निरुक्तविरुद्धे तु सामानाधि-करण्यांशे भ्रम इत्येवाशक्तौ विशेषसम्भवात्। वस्तुतस्तु बाधविशिष्ट-व्यभिचारादिवत् विशिष्टान्तरघटितत्वान्न दोषत्वसम्भव इत्येव तत्त्वं। 'विपक्षवृत्तित्वं[१] न विशेषणमिति तादात्म्यसम्बन्धेन विपक्षवृत्तिहेतु-मान् यः सोऽनैकान्तिक इति नानैकान्तिकसामान्यलक्षणमित्यर्थः, 'असाधारण्येति व्याप्यसङ्कीर्णासाधारण्याद्यव्याप्तेरित्यर्थः, 'सपक्षवृत्तित्व-सहितमिति विपक्षवृत्तित्वे सति सपक्षवृत्तित्वविशिष्टं साधनमि-त्यर्थः, तथाचानैकान्तिकसामान्यलक्षणस्य साधारण्यलक्षणस्य चाव्या-प्यतया साध्याभावसमानाधिकरणोहेतुरेव विरोधोवाच्यः न तु साध्यवदवृत्तित्वांशोऽपि निवेशनीय इति भावः। 'अधिकस्य' सपक्ष-वृत्तित्वांशस्य, 'व्यर्थत्वादिति दूषकतायामनुपयोगित्वादित्यर्थः।

ननु नेदं दूषकताप्रयोजकं रूपमपि तु साधारण्यव्यवहारविषय-तावच्छेदकं तथाच विरुद्धवारणाय तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह, 'न चेति, 'तदन्तर्भावात्' विरुद्धस्यान्तर्भावात्, तथाच विपक्षगामित्व-मादाय साधारण्यव्यवहारस्य विरुद्धेऽपि सत्त्वात् नेदं साधारण्यव-हारविषयतावच्छेदकमपीति भावः। ननु विरुद्धे साधारण्यव्यवहारो

---

(१) विपक्षगामित्वमिति क्वचिल्लिखितमूलपुस्तकपाठः।

वेदस्तु तावदेवं तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्र-लेप एव।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात्। नाप्यसाधकतानुमितौ, एतस्यापि व्याप्य-

---

भात्तः अन्यथा तत्साधारणं सव्यभिचारविभाजकतावच्छेदकमेव दुर्व्वचमित्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'न दूषकतावीजं' न विरुद्ध-साधारणं दुष्टतावीजं न विरुद्धसाधारणं दुष्टविभाजकतावच्छे-दकमिति यावत्, 'असाधारणेति व्याप्यसङ्कीर्णसाधारणाद्यव्याप्ते-रित्यर्थः। 'तत्र' व्याप्यसङ्कीर्णसाधारणादौ, 'वीजं' विभाजकता-वच्छेदकं, 'हेत्वाभासाधिक्येति हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकाधि-क्येत्यर्थः, 'साधारणे' साधारणमात्रस्य, 'विरुद्धप्रवेशः' विरुद्धमध्ये प्रवेशः, तथाच साध्याभावसमानाधिकरणहेतोरेव विरुद्धत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादिसाधारणमात्रे विरुद्धव्यवहारापत्तेरिति भावः।

'विरुद्धलक्षण इति विरुद्धस्य इतरभेदानुमान इत्यर्थः, 'न व्यर्थत्वमिति साध्याभावव्याप्यत्वघटकस्य साध्यासहचरितत्वदलस्य न व्यर्थत्वमित्यर्थः, 'साधारणस्य' साध्यसमानाधिकरणसाधारणस्य। 'असाधकतानुमिताविति, विद्यमानापि व्यर्थता नासाधकत्वसाध-कत्वविघटिकेति शेषः, 'एतस्यापीति केवलसाध्याभावसमानाधिक-रणत्ववत् साध्यासहचरितत्वे सति साध्याभावसहचरितत्वरूपसाध्या-भावव्याप्यत्वस्याप्यसाधकताव्याप्यत्वादित्यर्थः, व्यर्थविशेषणस्य व्याप्य-विघटकत्वादिति भावः। नन्वेवं वह्निमान्नीलधूमादित्यादावपि

त्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्वेवेति न स्वार्थानुमाने दोषः परस्य तु व्यर्थत्वमधिकं। न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति, तन्न, अर्थोहि लिङ्गं, न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिः, गौरवादिति वक्ष्यते,न चार्थगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र

व्यर्थविशेषणता दोषो न स्यादित्यत्र इष्टापत्तिमाह, 'नीलेति। नन्वेवं कथायां परप्रयुक्तहेतौ व्यर्थविशेषणता निग्रहस्थानं न स्यादित्यत आह, 'परस्येति कथायां परप्रयुक्तसाधनस्येत्यर्थः, 'अधिकं' अधिकाख्यनिग्रहस्थानान्तर्गतं। नन्वेवं विरुद्धत्वेनासाधकतासाधनेऽप्यधिकेन निग्रहापत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'अर्थोहीति, 'अर्थः' साध्याभावव्याप्यत्वरूपः विरुद्धत्वशब्दस्यार्थः, 'लिङ्गं' लिङ्गत्वेनाभिमतं व्याप्यत्वेनाभिमतमिति यावत्। 'अर्थगत्येति विरुद्धशब्दार्थे साध्याभावव्याप्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः, 'उद्भावनेति विरुद्धशब्दार्थविवेचनात् प्राक् तस्योद्भावनाशक्यत्वमित्यर्थः, तत्पूर्व्वं तदुद्भावने वादिना विरुद्धशब्दस्यार्थान्तरकरणे निरनुयोज्यानुयोगापत्तेरिति भावः। 'आवश्यकतद्विवेचन इति अर्थविवेचनस्यावश्यकतयेत्यर्थः, तदुत्तरमेवेति शेषः। व्यर्थत्वमधिकमिति प्रागुक्तं दूषयति, 'हेत्विति, अवधारणार्थकचकाराद्व्यर्थत्वव्यवच्छेदः, 'अधिकं' अधिकाख्यनिग्रहस्थानं, 'कृतकर्त्तव्यताया इति हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाविषयसिद्धिरूपस्य द्वितीयहेतोः कर्त्तव्यस्य प्रथमेनैव कृतस्येत्यर्थः। 'विशिष्ट-

उद्भावनाशक्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात्। न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन केनापि कृतं, धूमवत्त्वादित्यनेनैव कृतमिति चेत्। न। तथानुपन्यासात् अन्यथा नीलानन्वयापत्तेः।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमानं

कर्त्तव्यमिति हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाविषयसिद्धिरूपविलक्षणकर्त्तव्यमित्यर्थः, 'तथानुपन्यासादिति धूमादितिभागेन प्रथमं धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरित्यन्वयबोधाजननादित्यर्थः, 'अन्यथा' धूमादिभागेन प्रथमं तादृशान्वयबोधजनने, 'नीलानन्वयेति धूमेन समं नीलानन्वयापत्तेरित्यर्थः, धूमपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः।

केचित्तु(१) 'तथानुपन्यासादिति केवलधूमहेतुत्वस्य प्रतिज्ञावाक्यार्थान्वये तत्तात्पर्य्येणैव नीलधूमवत्त्वस्यानुपन्यासादित्यर्थः, 'अन्यथेति तत्तात्पर्य्येणैव तस्योपन्यास इत्यर्थः इत्याहुः।

'साध्यानवगतेति साध्यसहचरितत्वेनानिश्चितत्वे सति साध्याभावसहचरित इत्यर्थः, 'अन्यथा' साध्याभावव्याप्यस्यैव विरुद्धत्वे,

---

(१) अन्ये त्विति ग०।

न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च तत्साधारणं, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति प्राहुः । तन्न । विपक्षगामित्वं दूषकताप्रयोजकमित्युक्तत्वात् । अत एव व्यभिचरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिक एव ।

नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवद-

---

'सपक्षासत्त्वादिति निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वादित्यर्थः, निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वे सति साध्याभाववद्वृत्तेरेव साधारणत्वादिति भावः । 'साधारणातिव्याप्तिरिति द्रव्यं सत्त्वादित्यादिसाधारणातिव्याप्तिरित्यर्थः, 'विपक्षगामित्वमिति, 'दूषकताप्रयोजकं' साधारणरूपो दोषः, तथाच तद्घटिततया विशिष्टो न दोष इति भावः । ननु यदि तादृशविशिष्टो न विरोधस्तदा तदाश्रयस्य हेतोः कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह, 'अत एवेति 'व्यभिचरितः' साध्याभावसहचरितः, 'व्यतिरेकी' अनवगतसाध्यसहचारकः ।

'साध्याभावसाधकत्वमिति साध्याभाववत्ताप्रतीतिविषयवृत्तित्वमित्यर्थः, एतच्च वह्न्यादौ साध्ये धूमादावप्यागतमत आह, 'तत्प्रमापकत्वं वेति साध्याभाववत्ताप्रमितिविषयवृत्तित्वमित्यर्थः, 'साध्याभावसम्बन्धेति हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्येत्यर्थः, 'तदज्ञानादिति तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, तथाच हेत्वा-

न्यत्वव्याप्यत्वं, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात्। नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं, साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतु-साध्याभावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वादिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे विरुद्धपूर्व्वपक्षः।

भासमान्यलक्षणानाक्रान्ततया नास्य हेत्वाभासोपाधित्वमिति भावः। पूर्व्वोक्तं अन्योन्याभावगर्भं लक्षणमपि दूषयति, 'नापीति, पूर्व्वोक्तमिति शेषः, तेन न पौनरुक्त्यं, 'व्यर्थेति साध्यवदवृत्तित्वे सति साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वरूपतया सत्यन्तदलवैयर्थ्यादित्यर्थः। 'स्वव्यापकेति 'स्वं' साधनत्वेनाभिमतं, स्वव्यापकत्वं स्वसामानाधिकरण्यघटितमित्यभिप्रायेण दूषयति, 'साध्याभावस्येति, 'सम्बन्धः' सामानाधिकरण्यं, तथाच बाधविशिष्टव्यभिचारादिवदोषान्तरघटिततया नास्य हेत्वाभासोपाधित्वमिति भावः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धपूर्व्वपक्षरहस्यम्।

अथ विरुद्धसिद्धान्तः ।

उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं । न च प्रतियोगिनोरन्वये भासमान एव तदभावयो-

---

अथ विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

'साध्यव्यापकेति हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूप-साध्यव्यापकत्वज्ञानं हेत्वभावाभावस्य हेतोः साध्यासामानाधिकरण्य-ज्ञानपर्य्यवसन्नं तच्च हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रत्येव प्रति-बन्धकमिति भावः ।

अथ तदभावाभावत्वेन साध्यसामानाधिकरण्याभावज्ञानेऽपि तत्त्वेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहो न विरुद्धः, न वा हेत्वभावस्य साध्यव्याप-कत्वज्ञानं हेत्वाभावाभावे साध्यासामानाधिकरण्यज्ञानरूपं विशेषण-विशेष्यभावभेदादिति चेदेतदस्वरसेनैव 'यद्वेत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भट्टाचार्य्याः ।

स्वतन्त्रास्तु 'साध्यव्यापकेत्यस्य साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिहेतु-मत्पक्षत्वं विरोधत्वमित्यर्थः । न चैवं सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादेरवि-रुद्धत्वापत्तिः, इष्टत्वात्, एतज्ज्ञानञ्च साध्याभावसाधकव्यतिरेकपरा-मर्शतया अनुमितिं प्रत्येव साक्षात्प्रतिबन्धकं । न चैवं सत्प्रतिपक्षा-भेदः, तत्र हेत्वन्तरं घटकमत्र तु प्रकृतहेतुरेव घटक इत्येव विशे-षात् । न च तथाप्यसाधारणाभेदः ग्रन्थकारनये सर्व्वसपक्षव्यावृत्त-हेतुमत्पक्षस्यासाधारणतया साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्ष-

र्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः। यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्म्मत्वं

स्यैव तथात्वादिति(१) वाच्यं। एतदस्वरसादेव 'यद्वेत्यादेर्व्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः।

'प्रतियोगिनोरिति साध्यस्य प्रतियोगी साध्याभावः हेत्वभावस्य प्रतियोगी हेतुरनयोः सामानाधिकरण्यं विषयीकृत्यैवेत्यर्थः, 'अभावयोर्व्याप्तिग्रहः' साध्याभावाभावस्य साध्यस्य हेत्वभावे व्यापकताग्रहः, तथाच हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यात्मकव्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमस्तु किमेतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनेति भावः। यद्यपि प्रतिबध्यतावच्छेदकभेदादेकेनान्यस्य नान्यथासिद्धिसम्भवः, तथापि स्फुटतरं दोषमाह, 'भिन्नेति परस्परसामग्र्यनियतसामग्रीकत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति यदि प्रतियोगिनोरन्वयसहचारं विषयीकृत्यैवाभावयोर्व्यापकताग्रहः तदेत्यर्थः, 'व्यतिरेकिविलयेति पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यके व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविलयापत्तेरित्यर्थः, पृथिवीतरभेदस्याप्रसिद्धा पृथिवीत्वेन समन्तस्य सहचारग्रहासम्भवादिति भावः। 'वृत्तिमत इति वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वमित्यर्थः, वह्निमानाकाशादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं। वस्तुतस्तु सत्यन्तमनुपादेयमेव वह्निमानाकाशादित्यादेरपि लक्ष्यत्वात्

---

(१) तत्त्वादितीति भावः प्र०।

साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्म्मत्वं वा तत्त्वं। न च व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः, तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथा ज्ञान-विरहात्, असाधारणे च सङ्कर एव अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात्। न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्ति-

---

अन्यथा साध्यवद्वृत्तित्वांशमात्रग्रहस्यापि विरोधित्वेन तद्घटितस्य(१) हेत्वाभासत्वासम्भवादिति(२) ध्येयं। 'साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वमिति, वृत्तिमत्त्वे सतीत्यत्राप्यनुषञ्जनीयं, पूर्व्वत्र साध्यवद्वृत्तित्वात्यन्ता-भावोऽत्र तु तदधिकरणत्वात्यन्ताभाव इति भेदः,(३) 'साध्यासमाना-धिकरणधर्म्मत्वमिति साध्यसमानाधिकरणभिन्नत्वे सति वृत्तिमत्त्व-मित्यर्थः, विशेष्य-विशेषणभावभेदात्(४) अत्यन्तान्योन्याभावभेदाच्च द्वितीयतो भेदः। ज्ञानातिव्याप्तिं निराकरोति, 'न चेति, 'व्यति-रेक्यतिव्याप्तिः' व्यतिरेकिणि साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानाभावेन साध्यव-द्वृत्तित्वज्ञानापत्तिः, 'साध्याप्रसिद्ध्येति, इदमुपलक्षणं कदाचित्तथा ज्ञानेऽपि क्षतिविरहाच्च। नन्वेवं नित्यः शब्दः शब्दत्वात् इत्यसा-धारणस्यापि विरुद्धत्वापत्तिरित्यचेष्टापत्तिमाह, 'असाधारणे चेति, 'सङ्कर एव' विरुद्धाभेद एव, 'दोषत्वात्' दुष्टत्वात्। 'न चेति, 'ज्ञानात्' ज्ञापकात्, 'तेन विना' साध्याभाववद्गामित्वज्ञानेन विना,

---

(१) तद्घटितस्य वृत्तिमत्त्वघटितस्येत्यर्थः, तथाच विरोधितायामनुप-योगिभागस्य न हेत्वाभासघटकत्वमिति भावः।

(२) तस्यापि हेत्वाभासत्वसम्भवादितीति ग०।

(३) अखण्डाभावघटकतया नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति।

(४) विशेषण-विशेष्यभावभेदादिति ग०।

मत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम्। उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञानं न स्वतोदूषकमिति चेत्; न। असहचार-

---

'साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानात्' वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानानुत्पादात्, वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानोत्पत्तेः साध्याभाववद्गामित्वज्ञानोत्पत्तिव्याप्यत्वादिति यावत्, एकविशेषबाधग्राहकसामग्रीसहकृतसामान्यग्रहसामग्र्यास्तदितरविशेषप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमादिति भावः। यद्यपि वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य साध्याभाववद्गामित्वविषयकत्वावश्यकत्वे न कापि क्षतिः प्रतिबध्यतावच्छेदकभेदादेवेनापरस्यान्यथासिद्धसम्भवात्, तथापि तदुपेक्ष्य स्फुटतरमस्य समाधानमाह, 'उपजीव्यत्वेनेति वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य इतरबाधनिश्चयविधया तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने कुत्रचिदुपजीव्यत्वमात्रेणेत्यर्थः, मात्रपदात् तस्य तदात्मकत्वनियमव्यवच्छेदः, 'भिन्नत्वादिति कुत्रचित्तत्र तद्भिन्नत्वस्यापि सत्त्वादित्यर्थः, साध्याभावाद्युपस्थितिविरहेण तेन विनापि क्वचित्तदुत्पादादिति भावः। 'उपजीव्यत्वेऽपि' क्वचिदुपजीव्यमात्रसत्त्वेऽपि तस्य तदात्मकत्वनियमाभावेऽपीति यावत्, 'न स्वतो दूषकमिति नानुमिति-तत्कारणान्यतरं प्रति साक्षात् प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तथाच साध्यवदवृत्तित्वं कथं हेत्वाभास इति भावः। 'असहचारज्ञानस्य' साध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य, 'विरोधितया' सहचारांशग्रहविरोधितया,

ज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत्। ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वं अयोग्यताज्ञानेन निश्चितानन्वयादिति चेत्। न। अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवं। स चायं विधिसाधने त्रिविधः

'व्यभिचाराज्ञानेति व्यभिचारस्याज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या अव्यभिचारज्ञानेत्यर्थः। 'नन्विति, 'अपार्थकत्वं' अपार्थकत्वमेव उद्भाव्यमिति शेषः, यतः शाब्ददोषस्य पुरस्फूर्त्तिकतया तस्मिन् सति हेत्वाभासोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगमावहतीति भावः। ननु कुतोऽपार्थकत्वमित्यत आह, 'अयोग्यतेति एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाया अयोग्यतात्वेन प्रकृते साधने साध्यसामानाधिकरण्याभावप्रमैवायोग्यता तस्याः ज्ञानेनेत्यर्थः, 'निश्चितेति निश्चितायोग्यताकत्वादित्यर्थः, तथाच निश्चितायोग्यताकत्वेनापार्थकत्वं यत्रानन्वयावगतिः तदेवापार्थकमिति परिशिष्टकृताभिधानादिति भावः। 'अयोग्यताज्ञानस्येति विरुद्धत्वप्रमाया ज्ञानमेवात्रायोग्यताधीः तत्र च विषयविधया विरुद्धत्वज्ञानमुपजीव्यमिति भावः। 'दोषत्वात्' दोषत्वेनोद्भाव्यत्वात्, 'बाधेऽप्येवमिति, 'एवं' तज्ज्ञानस्यायोग्यताज्ञानोपजीव्यत्वेन परार्थस्थले उद्भाव्यत्वं। 'स चायमिति, 'अयं' विरोधः, 'विधिसाधने' विधिसाधकतया परोपन्यस्ते विरुद्धसाधने, 'त्रिविधः' लिङ्गत्रयेणैव कथावसरेऽनुमेयतया कथकसम्प्रदायसिद्धः, किं लिङ्ग-

साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा धूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात्। निरग्निकत्वात् जलाशयत्वात्। न च सर्व्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ-

---

त्रयं तदाह, 'साक्षात्साध्याभावेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः, 'साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिति व्याप्यपदस्य स्वरूपार्थकतया साध्यव्यापकाभावत्वादित्यर्थः, साध्यव्यापकाभावत्वञ्च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं, 'साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भादिति उपलम्भपदस्याभेदपरतया साध्यव्यापकविरुद्धत्वादित्यर्थः, साध्यव्यापकविरुद्धत्वञ्च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्वं, हेतुभेदेन त्रयाणामुदाहरणं क्रमेणाह, 'यथेति, 'धूमवानयमिति, 'अयं' धूमवत्त्वेनानुपलभ्यमानोदेशः, 'योग्यधूमेति 'योग्यः' बाधितः, तथाच धूमवत्त्वेनानुपलभ्यमानोऽयं देशः धूमवान् धूमवत्ताप्रमित्यविषयत्वात् इति वादिना प्रयुक्ते साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते, अयं देशोधूमवान् निरग्निकत्वादिति परेण प्रयुक्ते साध्यव्यापकाभावत्वेन साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते, अयं देशोधूमवान् जलाशयत्वात् इति वादिना प्रयुक्ते साध्यव्यापकवह्न्यादिविरुद्धत्वेन साध्यविरुद्धत्वमुन्नीयते इत्यर्थः, स्वरूपासिद्धत्ववारणाय प्रथमहेतौ प्रमात्वप्रवेशः, तत्सत्त्वे तस्यैव दोषस्यातिस्फुटतया तदपहाय विरुद्धोन्नयनस्यानुचितत्वापत्तेः. इदमुपलक्षणं गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादावेकस्मिन्नपि हेतौ

इति न त्रैविध्यम्, एतद्ज्ञानेऽपि साध्याभाव-तद्व्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात्। न च धूमवानयं तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकं, स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तत्राभेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तया-

---

कालभेदेन पुरुषभेदेन च त्रयाणामुन्नायकत्वं द्रष्टव्यं। 'साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति साध्यव्यापकविरुद्धत्वेनैव साध्यविरुद्धोन्नयनं कथावसरे कथकसम्प्रदायसिद्धमित्यर्थः, 'न त्रैविध्यमिति कथावसरे कथकानां विरुद्धत्वोन्नायकस्य न त्रैविध्यमित्यर्थः, 'एतद्ज्ञानेऽपि' साध्यव्यापकविरुद्धत्वस्याज्ञानेऽपि, 'साध्याभावेति व्याप्यपदव्यत्यासात् साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेनापीत्यर्थः, 'ज्ञातस्य' ज्ञानस्य, 'दोषत्वादिति कथावसरे विरुद्धत्वदोषोन्नायकतायाः सकलतान्त्रिकसिद्धत्वादित्यर्थः, 'इति त्रयाधिकमिति इत्यत्र विरुद्धत्वोन्नायकं त्रयाधिकमित्यर्थः, तत्र साध्याभावव्याप्यत्व-साध्यव्यापकाभावत्वादीनां हेतौ स्वरूपासिद्धतया तेषां तदुन्नायकत्वासम्भवादित्यभिमानः, 'तत्राभेदेऽपीति, तथाच तत्रापि साध्यव्यापकाभावत्व-साध्यव्यापकविरुद्धत्वाभ्यामेव विरुद्धत्वोन्नयनसम्भव इति भावः। इदमुपलक्षणं साध्याभावव्याप्यत्वस्यापि भेदाभेदसाधारणतया तेनापि तत्र तदुन्नयनसम्भव इति द्रष्टव्यम्। ननु तथापि धूमवानयं धूमाभाववत्तया ज्ञायमानत्वादित्यादावुक्तत्रयेण न विरुद्धत्वोन्नयनसम्भवः तत्त्रयस्य तत्रासत्त्वादित्यत आह, 'धूमवानयमिति, अत्र हेतावुपलम्भोऽभ्रम-

नुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव। निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः प्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्निको-

---

प्रमासाधारणोनिविष्टः, 'तद्वत्तयेति धूमप्रकारकलौकिकसाक्षात्काराविषयत्वादित्यर्थः, 'अनैकान्तिकमेवेति न तु विरुद्धमित्यर्थः, प्रथमस्य धूमाभाववत्ताभ्रमविषये धूमवति द्वितीयस्य चातीन्द्रिये धूमवति साध्यसमानाधिकरणत्वादिति भावः। 'निषेधसाधनेऽपीति निषेधसाधकतया परप्रयुक्ते विरुद्धसाधनेऽपीत्यर्थः, 'त्रिविधः' कथावसरे लिङ्गत्रयेणैवानुमेयतया कथकसम्प्रदायसिद्धः, किं लिङ्गत्रयं तदाह, 'प्रतियोग्युपलम्भादिति उपलम्भपदस्याभेदपरतया साध्यप्रतियोगित्वादित्यर्थः, एवमग्रेऽपि, हेतुभेदेन त्रयाणामुदाहरणं क्रमेण दर्शयति, 'यथेति' अर्थस्तु पूर्व्ववत्, 'सर्व्वस्यायमिति विरोधसाधकोधर्म्म इति शेषः। 'विशेषणद्वारापि' हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणद्वारापि, अनुमितः सन् क्वचिद्विरोधोन्नायक इति शेषः।

साम्प्रदायिकास्तु 'स चायमिति अयं विरुद्धोहेतुः विधिसाधने विधिरूपसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहे " विधिरूपसाध्यानुमितौ वा, 'त्रिविधः' त्रिधा प्रमितः सन् प्रतिबन्धकः, केन त्रयेण प्रमितस्तदाह, 'साक्षात्साध्याभावेत्यादि, सर्व्वंच प्रकारिता पञ्चम्यर्थः, प्रमित इति शेषः, शेषं पूर्व्ववत्, हेतुभेदेन त्रयाणामुदाहरणं क्रमेणाह, 'यथेति, एकस्मिन्नपि हेतौ कालभेदेन, पुरुषभेदेन च त्रयाणामुदाहरणं बोध्यं, 'विरुद्धोपलम्भः' विरुद्धत्वप्रकारकोपलम्भः, प्रति-

ऽयमग्निमत्त्वात् धूमाभावशून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्व्वे-
श्चायं विशेषणद्वारापि यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं

बन्धक इति शेषः। 'इति त्रयाधिकमिति, अत्र साध्याभावव्याप्यत्व-साध्यव्यापकाभावत्वाद्यभावेन तद्वत्तया प्रमितत्वाभावादित्यभिमानः। अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते, 'स्वसमानेति, इदमुपलक्षणं साध्याभावव्याप्यत्वस्यापि भेदाभेदसाधारणतया तद्वत्तयापि प्रमितत्वस्य तत्र सम्भवः। ननु धूमवानयं धूमाभाववत्तया ज्ञायमानत्वादित्यादिकं तत्त्रयाधिकमेव तत्र साध्याभावव्याप्यत्वादीनां अभावादित्यत आह, 'धूमवानयमिति, 'निषेधसाधनेऽपि' निषेधरूपसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि, 'त्रिविधः' त्रिधा ज्ञानात् प्रतिबन्धकः, 'प्रतियोग्युपलम्भात्' साध्यप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानात्, एवमग्रेऽपि, धर्म्मपरोनिर्द्दिष्टः, 'सर्व्वस्यायमिति अयं दूषकताप्रयोजकोधर्म्मः साध्याभावव्याप्यत्वादिरूपः, 'विशेषणद्वारापीति अनुमेय इति शेषः, अस्योदाहरणमाह, 'यथेति इत्यादः। तदसत्, साध्याभावव्याप्यत्वादिज्ञानस्य साध्यसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् विरोध्यविषयकत्वात् साध्यासामानाधिकरण्यादिग्रहस्यापि प्रतिबन्धकतया विभागस्य न्युनत्वप्रसङ्गाच्च।

प्राञ्चस्तु 'स चायमिति अयं विरुद्धोहेतुः, 'विधिसाधने' विधिसाधकः, 'त्रिविधः' त्रिधा तान्त्रिकैर्विभक्तः इत्यर्थः, इत्याहुः। तदसत्, 'एतदज्ञानेऽपीत्याद्यग्रिमसूत्रासङ्गतेः।

'अयञ्चेति विरोधः इति शेषः, 'बाधेति बाधस्त्वीयः कश्चिद्यथा

कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्धासाधारणसङ्कीर्णः क्वचित् ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे विरुद्धसिद्धान्तः ॥ ० ॥

अश्वो गौरश्वत्वादित्यादौ, आश्रयासिद्धिसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा काञ्चनमयी गौरश्वो गोत्वादित्यादौ, स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा सुरभिर्गौरश्वत्वादित्यादौ, 'असाधारणसङ्कीर्णः क्वचिद्यथा नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादावित्यर्थः। प्रचीननये सपक्ष-विपक्षगामित्वस्यैव साधारणतया तत्साङ्कर्य्यं नाभिहितं, नव्यनये वृत्तिमति विरुद्धे तत्साङ्कर्य्यमपि बोध्यं, बाधपदं सत्प्रतिपक्षस्य, असाधारणपदञ्चानुपसंहारित्वस्याप्युपलक्षणं, साध्याव्यभिचरितत्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यभावासिद्धिसङ्करो बाध-स्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्य सर्वत्रैव, साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि-सङ्करस्य न क्वापि, साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरेव विरोधतया तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादिति ध्येयम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये विरुद्धसिद्धान्तरहस्यम् ।

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्व्वपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्य्यय-लिङ्गत्वं, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात्, बलञ्च

अथ सत्प्रतिपक्षपूर्व्वपक्षरहस्यम् ।

'समानबलबोधितेति समानबलवल्लिङ्गज्ञानजन्य-तत्कालीन-तत्पुरुषीयबोधविषयसाध्यविपर्य्ययकलिङ्गत्वं(१) तत्कालीन-तत्पुरुषीय-सत्प्रतिपक्षितत्वमित्यर्थः, बलनिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीय-साध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठबलज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनज्ञा-नविषयत्वं, स्वपदं लक्ष्यीभूतहेतुपरं(२) । दूषणान्तरमाह, 'बलञ्चेति, 'पक्ष-सपक्षसत्त्वादीति(३) पक्षवृत्तित्व-सपक्षवृत्तित्वादीत्यर्थः, आदि-पदात् विपक्षावृत्तित्वपरिग्रहः, प्रथमे सपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं, विपक्षत्वञ्च तदभाववत्त्वेन निश्चितत्वं, द्वितीये सपक्षत्वं साध्याभाव-वत्त्वेन निश्चितत्वं विपक्षत्वं साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वं, प्रतिहेतौ स्वहेतु-साध्याभावस्यैव साध्यत्वात्, 'व्यतिरेकिणीति केवलव्यतिरेकिणीत्यर्थः, तत्र सपक्षाप्रसिद्धेरिति भावः । इदमुपलक्षणं अन्वयिनि सपक्ष-

---

(१) समानबलेन बोधितः साध्यविपर्य्ययो येन एतादृशं लिङ्गं यस्येति वुत्पत्त्या एतादृशार्थलाभ इति ।

(२) लक्ष्यीभूतलिङ्गपरमिति ख०, ग० ।

(३) 'सपक्षसत्त्वादि' इत्यत्र 'पक्ष-सपक्षसत्त्वादि' इति कस्यचिन्मूल-पुस्तकस्य पाठमनुसृत्य एतादृशपाठधारणमित्यनुमीयते ।

न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समान-व्याप्ति-पक्षधर्म्मतावत्त्वं, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् । नापि व्याप्ति-पक्षधर्म्मतया ज्ञातत्वं विरोधिव्याप्तिपक्ष-

---

प्रसिद्धिसत्त्वेऽप्येकत्र हेतौ तदभावस्यावश्यकत्वात् । 'समानव्याप्तीति समानसाध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्म्मतावत्त्वमित्यर्थः, समानबल-वत्त्वमिति शेषः, व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोः समानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयसाध्यानुमितिजनकस्वनिष्ठसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्म्मताज्ञान-समानाधिकरण-समानकालीनज्ञानविषयत्वं, स्वनिष्ठत्वं व्याप्ति-पक्ष-धर्म्मताविशेषणं, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, 'विरोधेनेति साध्य-तद-भावयोर्विरोधेनेत्यर्थः, 'तद्भङ्गेति स्वसाध्यनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्म्मता-न्यतरभङ्गेत्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयेति समानसाध्याभावनिरूपितव्या-प्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, समानबलवत्त्वमिति शेषः । ज्ञाननिष्ठसमानत्वञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयसाध्यानुमितिजनकस्ववि-षयकसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानसमानाधिकरणसमा-नकालीनत्वं, लिङ्गविशेष्यक-साध्य-तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मता-प्रकारकपरामर्शाविव सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि प्राचीनमते(१) अनुमितिजनकत्वादिति भावः । 'विरोधिव्याप्तिपक्ष-धर्म्मताविशिष्टज्ञानयोरिति परस्परविरुद्धयोर्व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरेका-धिकरणे ज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्यतरभ्रमत्वनियमेनेति व्याप्ति-पक्षधर्म-

---

(१) प्राचीननये इति ख०, ग० ।

धर्म्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व-व्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्यारोपयितुमशक्यत्वात् ।

तान्यतरांशे भ्रमत्वनियमेनेत्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्ध्येत्यत्र हेतुः, 'नित्यत्व-व्याप्तेति 'व्याप्तं' व्याप्तिः, 'श्रावणत्वपदं शब्दधर्मत्वपरं, नित्यत्वव्याप्ति-शब्दधर्मत्ववैशिष्ट्याप्रसिद्ध्येत्यर्थः, 'आरोपयितुमिति साध्याभावव्याप्ति-विशिष्टपक्षधर्मताया आरोपयितुमित्यर्थः । तथाच शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् शब्दोनित्यः श्रावणत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिना सत्प्रति-पक्षिते कृतकत्वादौ लक्षणस्यासम्भवः, नित्यत्वादिरूपसाध्याभावव्याप्ति-पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नित्यत्वादि-रूपसाध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षीभूतशब्दादिधर्मत्वाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । 'साध्यव्याप्तस्येति साध्याभावरूपसाध्य-व्याप्तस्येत्यर्थः, 'साध्यव्याप्यता' साध्याभावरूपसाध्यव्याप्यता, तथाच यत्र पक्षे साध्यमबाधितं तत्र क्वचित् साध्याभावव्याप्ये पक्षधर्म्मता-रोपः, क्वचिच्च पक्षधर्म्मे साध्याभावव्याप्तारोपः, एवं यत्र पक्षे साध्यं बाधितं तत्र क्वचित् साध्यव्याप्ये पक्षधर्म्मतारोपः, क्वचिच्च पक्षधर्म्मे साध्यव्याप्यतारोप इत्यर्थः । इत्यञ्च समानज्ञानीयसाध्या-भावव्याप्यनिष्ठपक्षधर्म्मतानिरूपितविषयतावत्त्वं समानज्ञानीयपक्षधर्म्म-निष्ठसाध्याभावव्याप्यतानिरूपितविषयतावत्त्वञ्च समानबलवत्त्वं, ज्ञान-निष्ठसमानत्वमपि द्वयं साध्यव्याप्यवृत्तिपक्षधर्म्मतानिरूपितस्वनिष्ठ-विषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वं, पक्षधर्म्म-

न च साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्म्मता पक्षधर्म्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम्। एकत्र तदुभयाभावाद्विशिष्ट-

वृत्तिसाध्यव्याप्यतानिरूपितस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगिज्ञानसमानाधिकरणसमानकालीनत्वञ्च, स्वपदं लक्ष्यीभूतलिङ्गपरं, एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिन्यायेन साध्य-तदभावव्याप्ति-पक्षधर्म्मतोभयावगाहिलिङ्गविशेष्यकपरामर्शावेव सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शस्यापि प्राचीनमतेऽनुमितिजनकत्वादिति भावः। 'एकत्रेति एकस्मिन् पक्षे साध्यव्याप्य-साध्याभावव्याप्ययोरुभयोरभावादित्यर्थः, एतच्चाप्रसिद्धेत्यत्र हेतुः, 'विशिष्टस्याप्रसिद्धा' क्वचित् साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वस्य क्वचिच्च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वस्याप्रसिद्धा, 'तद्वैशिष्ट्यारोपेति यत्र साध्याभावव्याप्यत्वविशिष्टपक्षधर्म्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वैशिष्ट्यस्य यत्र च साध्यव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वमप्रसिद्धं तत्र तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवादित्यर्थः। यद्यपि साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वादेरप्रसिद्धा तज्ज्ञानासम्भवेऽपि साध्याभावव्याप्यादौ पक्षधर्म्मतारोपस्य पक्षधर्म्मे साध्याभावव्याप्यत्वाद्यारोपस्य च सम्भवादिदमयुक्तं, तथापि यथोक्तं समानत्वद्वयं समानबलवत्त्वद्वयञ्च समुच्चितं न क्वापि सम्भवति प्रत्येकञ्च परस्परमव्याप्तमतः प्रागुक्तमेव समानबलवत्त्वं निर्व्वाच्यं तच्चाप्रसिद्धा न सम्भवतीति निगूढ़ाभिप्रायः। अथ समानज्ञानीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वं समानबलवत्त्वं, समानत्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठविषयताप्रतियोगि-

स्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययकत्वम् उभयोरबोधकत्वात् विशेषस्य न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकच तद्भङ्गनियमात् ।

ज्ञानसमानाधिकरण-समानकालीनत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च वैज्ञानिकं तेन क्वचित् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षादेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः, पक्षविशेष्यकसाध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शौ साध्य-तदभावव्याप्यविशेष्यक-पक्षप्रकारकपरामर्शौ वा सत्प्रतिपक्षौ तादृशपरामर्शयोरेव साध्य-तदभावानुमितिजनकत्वादिति चेत् तथापि 'परस्परविरोधेनोभयोरेवाबोधकत्वादिति प्रागुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वात् रत्नकोषकारमतस्य चाग्रे निरसनीयत्वाद्दिति निगर्भः । 'अनिर्द्धारितविशेषेणेति अनिर्द्धारितविशेषकेनेत्यर्थः, वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, अन्वयश्चास्य बोधितसाध्यविपर्य्ययकेत्यत्र, तथाचानिर्द्धारितविशेषकपरामर्शविशिष्टबोधितसाध्यविपर्य्ययकत्वलिङ्गत्वं सत्प्रतिपक्षितत्वमित्यर्थः, अनिर्द्धारितविशेषकत्वञ्च अगृहीतसाध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वं अगृहीतभ्रमत्वकत्वं इति यावत् । दूषणान्तरमाह, 'विशेषस्येति, 'व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः' व्याप्तिभङ्गाभङ्गत्वरूपः साध्यव्याप्याभाववद्विशेष्यताकत्वरूप इति यावत्, 'व्याप्त्या' साध्यव्याप्यत्वरूपेण, 'भङ्गः' अभावः यत्र तत् 'व्याप्तिभङ्गं' साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदिति यावत्, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन 'अभङ्गः' सत्त्वं यत्रेति

ইতি শ্রীমদ্গঙ্গেশোপাধ্যায়বিরচিতে তত্ত্বচিন্তামণৌ অনুমানাখ্য-দ্বিতীয়খণ্ডে সৎপ্রতিপক্ষপূর্ব্বপক্ষঃ ॥

ব্যুৎপত্তেঃ, 'একত্র' একস্য সাধ্যব্যাপ্য-সাধ্যাভাবব্যাপ্যয়োরন্যতরস্যেতি যাবৎ, 'ভঙ্গনিয়মাৎ' পক্ষে ভঙ্গনিয়মাৎ, তথাচ সাধ্যব্যাপ্যাভাববদ্বিশেষ্যকত্ব-সাধ্যাভাবব্যাপ্যাভাববদ্বিশেষ্যকত্বান্যতরত্বরূপেণ তদবধারণং সর্ব্বত্রৈবাস্তীতি ভাবঃ।

ইতি শ্রীমথুরানাথতর্কবাগীশ-বিরচিতে তত্ত্বচিন্তামণিরহস্যে অনুমানাখ্যদ্বিতীয়খণ্ডরহস্যে সৎপ্রতিপক্ষপূর্ব্বপক্ষরহস্যম্।

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः।

उच्यते। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यम्।

यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः येन केनचित् सम्बन्धेन तद्वान् हेतुः सत्प्रतिपक्षितः, तथापि तन्न सत्प्रतिपक्षितत्व-व्यवहारौपयिकं साध्यवत्यपि पक्षे साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः सम्वलनदशायां(१) सत्प्रतिपक्षव्यवहारात् साध्याभाववत्यपि पक्षे साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः असम्वलनदशायां तादृशपरामर्शयो-रेकतराप्रामाण्यग्रहदशायां वा सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराभावाच्चेत्यतो व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह, 'साध्यविरोधीति 'साध्यविरोधी' साध्याभावः, तदुपस्थापनसमर्था तदनुमितिजननस्वरूपयोग्या या 'समाना' समानकालीना, 'बलोपस्थितिः' बलवती उपस्थितिः, तया 'प्रतिरुद्धः' विशिष्टः, यः 'कार्य्यलिङ्गः' साध्यानुमितिरूपकार्य्यजनन-समर्थः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः, तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः, बहुव्रीहिसमा-साश्रयणाद्वैशिष्ट्यलाभः, 'व्याप्ति-पक्षधर्म्मते' इति साध्याभावव्याप्तिसम्ब-न्धित्व-पक्षसम्बन्धित्वे इत्यर्थः, साध्याभावव्याप्तिसम्बन्धित्वं साध्याभाव-व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयत्वं, पक्षसम्बन्धित्वञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-

---

(१) समूहालम्बनदशायामिति ग०।

स्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं, बलञ्च व्याप्ति-पक्ष-

व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वं, अनयोर्विनिगमनाविरहेण वैकल्पिकमुपादानं, अत्र साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षितव्यवहाराभावात् तद्वारणाय स्वरूपयोग्यान्तमुपस्थितिविशेषणं, एवं साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहाराभावात्तद्वारणाय समर्थान्तं परामर्शविशेषणं, अप्रामाण्यज्ञानाक्रान्तपरामर्शस्य नानुमितिजननस्वरूपयोग्यः अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेन कारणत्वात्, गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्यापि विशेषणज्ञानादिविधया अनुमितिजननस्वरूपयोग्यतया अगृहीताप्रामाण्यकनिरुक्तबलवदुपस्थितित्वेन स्वरूपयोग्यतालाभाय बलवत्त्वमुपस्थितिविशेषणं, उपस्थितित्वमपि न विशेषणीयं यथोक्तस्वरूपयोग्यतायाः अन्यत्राभावात्(१) साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविशिष्टत्वञ्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन(२) विवक्षितं तेन साध्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ध्येयं। न च तथापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोः सम्वलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारापत्तिर्दुर्व्वारा इति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्त्या तत्रापि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारस्येष्टत्वादिति भावः। अत्र यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानं पृथक्

(१) अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वरूपस्वरूपयोग्यत्वस्य इच्छादावभावादित्यर्थः।

(२) स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनेत्यर्थः।

धर्म्मेते। विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्ति-

प्रतिबन्धकं न तु परामर्शनिष्ठकारणतायां तदवच्छेदकं तदा अप्रा-माण्यज्ञानानास्कन्दितपरामर्शस्यानुमितिजननस्वरूपयोग्यत्वाद्व्यवहारा-तिप्रसङ्गोदुर्व्वारः।

किञ्च यद्यप्रामाण्यज्ञानानाक्रान्तसाध्य-तदभावोभयव्याप्यवत्तापरा-मर्शसत्त्वेऽपि साध्याभावाभावत्वादिरूपेणैकत्र बाधावतारेण न सत्प्रति-पक्षितव्यवहारः तदातिप्रसङ्गोदुर्व्वार इत्यस्वरसात् लक्षणान्तरमाह, 'विरोधिबोधकान्येति साध्याभावानुमितिविरोधी यो बोधः अप्रा-माण्यग्रहादिस्तत्समवहितान्यत्वविशिष्टेत्यर्थः, एतच्च गमकतौपयिक-रूपविशेषणं, विरोधिता च साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिता-तिरिक्ता ग्राह्या तेन नासम्भवः, 'गमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तयेति वैशिष्ट्ये तृतीयार्थः, 'ज्ञायमानेनेति भावसाधनं वर्त्तमानत्वमात्रं कृत्प्र-त्ययार्थः, तथाच गमकतौपयिकरूपविशिष्टस्वसमानकालीनज्ञानेन 'प्रतिरुद्धः' विशिष्टः यः कार्य्यः यः साध्यानुमितिकरणे स्वरूपयोग्यः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, करणे शक्तः कार्य्य इति व्युत्पत्तेः[१] गमकतौपयिकरूपञ्च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयता-निरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयित्वं, साध्यानुमितिस्वरूप-योग्यत्वञ्च साध्यानुमितिविरधिबोधासमवहितत्वं, विरोधिता च

---

(१) अत्र 'कार्य्यपदेन कारणताशाभाच्च' इत्यधिकः पाठः ग-चिह्नित-पुस्तके वर्त्तत इति।

मत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तत्त्वं,

साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शनिष्ठविरोधिताव्यावृत्ता ग्राह्या तेन नासम्भवः। न चैवं साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरेकत्र प्रामाण्य-निश्चये अपरत्र च तद्विरहेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहारापत्तिः विरोधि-बोधासमवहितत्वस्येव प्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्यापि निवेशे साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरुभयत्रैव प्रामाण्यग्रहदशायामपि सत्प्र-तिपक्षितव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं। तादृशपरामर्शयोरुभयत्र प्रामाण्यग्रह इव एकत्र प्रामाण्यग्रहे अपरत्र च तदग्रहेऽपि सत्प्रति-पक्षितव्यवहारस्येष्टत्वात्। अथैवं "समानबलौ हि सत्प्रतिपक्षौ न तु हीनबलाधिकबलौ[१]। न हि भवति तरक्षुः सत्प्रतिपक्षो हरिणशावकस्य"॥ इति सत्प्रतिपक्षस्थलीयटीकाकारग्रन्थविरोधः[२] 'तरक्षुः' मृगादनापरनाम्ना क्षुद्रव्याघ्रविशेषः, तथाच कथमनेष्टा-पत्तिरिति चेत्, न, प्रामाण्यग्रहस्य बलत्वाभावात् सत्यगृहीताप्रा-माण्यकविरोधिपरामर्शे गृहीतप्रामाण्यकादपि तद्व्याप्यवत्तापराम-र्शादनुमित्यनुत्पादात् परन्तु अप्रामाण्यग्रहाभाव एव बलं एकत्रा-प्रामाण्यग्रहे यत्र न तद्ग्रहः तस्मादनुमित्युत्पादात्। न चैवं साध्य-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोरुभयत्रैवाप्रामाण्यग्रहे 'सत्प्रतिपक्षता' न स्यात् अप्रामाण्यग्रहाभावस्य बलतया बलवत्त्वाभावात् इति वाच्यं। इष्टत्वादिति भावः।

---

(१) न तूत्तमहीनबलाविति ख०।

(२) टीकाविरोध इति ख०।

स्थापनाया व्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वमुभयवादिसिद्धं वादिना तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तु तत्त्वमन्यतरासिद्ध-मिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान-एवायं दोष इत्येके। तन्न। एकदा निरन्तरयोर्वोभयो-

---

विवादातिरिक्तस्थल एव सत्प्रतिपक्षत्वं सम्भवति,(१) न तु विवादस्थल-इति केचिद्वदन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'स्थापनाया इति, 'स्थापनायाः' साधनस्येत्यर्थः, 'उभयवादिसिद्धं' उभयवादिसिद्धत्वेन निश्चितं, मध्यस्थस्येति शेषः। 'वादिना' प्रतिस्थापनावादिना, 'तद-भावानुपन्यासादिति व्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वाभावमनुपन्यस्य सत्प्रतिपक्षोप-न्यासादित्यर्थः। 'द्वितीयस्य तु' प्रतिस्थापनासाधनस्य तु, 'अन्य-तरासिद्धमिति स्थापनावाद्यनुमतत्वेनानिश्चितमित्यर्थः। तेन तत्र तदभावं विहाय दूषणान्तरानुपन्यासादिति भावः। 'प्रथमेन' प्रथमसाधने व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेन स्थापना-साधने व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयेनेति यावत्, 'द्वितीयं' प्रतिस्थापनासाधनं, 'बाधितं' व्याप्ति-पक्षधर्म्मतान्यतरा-भाववत्तया निश्चितं, 'स्वार्थानुमान एव' विवादातिरिक्तस्थल एव, 'अयं दोषः' सत्प्रतिपक्षरूपो दोषः, सम्भवतीति शेषः। 'निरन्तर-योरिति सप्तमी, क्रमिकक्षणद्वयोरित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयेति साध्य-तदभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्म्मतयेत्यर्थः। 'निरन्तयोर्वेति-

---

(१) सत्प्रतिपक्षः सम्भवतीति ख०, ग०।

व्याप्ति-पक्षधर्म्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदु-पस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

अथ वस्तुनोऽद्ध्यात्मकत्वात्[१] व्याप्ति-पक्षधर्म्मता-भङ्गएकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च

पक्षस्तु प्रथमपरामर्शपूर्व्वं सिद्धादिसत्त्वे बोध्यः, अन्यथा द्वितीय-परामर्शोत्पादसमये पूर्व्वेणानुमितिजनने बाधकाभावेन नैरन्तर्य्या-सम्भवात्, 'युगपदिति, क्रमेण वेति शेषः, 'कारणवशेन' सामग्री-वशेन, 'स्वपरेति विवादस्थल-तदतिरिक्तस्थलसाधारणत्वादित्यर्थः । न चोक्तरीत्या विवादस्थले द्वितीयहेतौ व्याप्ति-पक्षधर्म्मतान्यतरा-भावनिश्चयरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् सामग्र्येव न सम्भवतीति वाच्यं । सर्व्वत्र तन्निश्चये मानाभावात् । न च स्थापनाहेतौ व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरुभयवादिसिद्धत्वनिश्चयस्य सत्त्वात् सर्व्वत्र द्वितीयहेतौ तन्निश्चय आवश्यक इति वाच्यं । एकनिष्ठव्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरु-भयवादिसिद्धत्वनिश्चयस्याहत्यापरत्र[२] तदन्यतराभावनिश्चायकत्वा-भावात्[३] तन्निश्चयस्यापि सार्व्वत्रिकत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च तद-भावानुपन्यासादेव सर्व्वत्र तन्निश्चयस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । अप्रति-षेधमात्रस्याभ्युपगमासाधकत्वात् । न हि सम्भवन्तः सर्व्वे एव दोषाः

(१) वस्तुनोऽद्ध्यात्मकत्वेनेति क० ।

(२) हेतावपरत्रेति ख० ।

(३) तदन्यतराभावानिश्चायकत्वादिति ख०, ग० ।

तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात् विरोधे तु व्याप्त्यादिभङ्गनियमादिति चेत्, न, प्रतिरुद्ध-त्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन

समुन्नाव्याः, आधिक्यप्रसङ्गादिति भावः । 'अज्ञात्मकत्वादिति साध्य-तद्भावोभयानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'व्याप्ति-पक्षधर्मताभङ्गः' तद-न्यतरभङ्गग्रहः, 'एकत्र' स्थापनाहेतौ,[१] 'स एव दोष इति, एतच्च व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य, 'तयोः' साध्य-तद्भावयोः, 'विरोधभङ्गेऽपि' विरोधित्वाग्रहदशा-यामपि, 'उपपत्तेः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य सम्भवात्, 'न व्याप्त्यादिभङ्गनियमः' न व्याप्त्यादिभङ्गग्रहनियमः, 'अविरोधे' विरो-धित्वाग्रहे, 'अनुमित्यविरोधादिति, साध्य-तद्भावयोर्विरोधित्वज्ञानं विना साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं न प्रतिबन्धकमित्यभिमानः । 'विरोधे' विरोधित्वग्रहे, 'व्याप्त्यादिभङ्गेति तद्ग्रहेत्यर्थः । 'प्रतिरुद्ध-त्वज्ञानानन्तरमिति साध्य-तद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शानन्तरमित्यर्थः, 'व्यभिचारवत्' तज्ज्ञानवत् । न चोपजीव्यत्वेऽपि न साक्षात्प्रति-बन्धकमिति वाच्यं । तथा सति व्याप्त्यभावज्ञानोत्पत्तिकाले अनु-मित्यापत्तेः वह्निव्याप्यधूमवान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्च इति परामर्शात्

---

(१) स्थापनाहेतौ इत्यनन्तरं प्रतिस्थापनायां वा इत्यधिकः पाठः, ख चिह्नितपुस्तके वर्त्तते ।

व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात्। ननु साध्य-तद-भावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निर्णये वान्यतरव्याप्ति-संशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत्, न, उभयोरे-

---

साध्याभाव साध्ययोर्युगपदनुमित्यापत्तेश्चेति भावः। 'साध्य-तदभाव-योरिवेति 'न निश्चयः' इत्यत्र दृष्टान्तः, 'विरोधात्' परस्पराभाव-व्याप्यत्वात्। ननु साध्यव्याप्य-तदभावव्याप्ययोर्वस्तुगत्या परस्परा-भावव्याप्यत्वरूपविरोधसत्त्वेऽपि तत्प्रकारेण ज्ञानाभावादेकत्र निश्चयो न विरुध्यत इत्यस्वरसादाह, 'निर्णये वेति, तदनन्तरमिति शेषः, 'अन्यतरेति उभयेत्यर्थः, 'व्याप्यत्वासिद्धिः' व्याप्यत्वनिश्चयाभावः, तथाच कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पादसम्भवान्नासौ प्रतिबन्धक इति भावः। पूर्व्वं व्याप्त्यभावज्ञानेनान्यथासिद्धेर्निराकरणेऽपि व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धेरनिराकरणान्न पौनरुक्त्यं। 'उभयोः' साध्यव्याप्य-तदभावव्याप्ययोः, 'अन्यतरव्याप्तिसंशयः' उभयत्र व्याप्ति-संशयः, 'अस्य भिन्नत्वादिति अस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। नन्वस्योपजीव्यत्वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे किं मानमित्यत आह, 'दूषकताबीजन्त्विति साक्षात्प्रतिबन्धकताकल्पकन्त्वित्यर्थः। 'विरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन' विरोधिनिर्णयासाधारणकारणविरो-धिपरामर्शविशिष्टेन परामर्शान्तरेण, 'निर्णयाजनकत्वं' अनुभव-सिद्धं निर्णयाजननं अनुभवसिद्धोऽनुमित्यनुत्पाद इति यावत्,

कत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वे-नास्य भिन्नत्वात् दूषकताबीजन्तु समबलविरोधि-सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एव सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात्, एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वं, चक्षुरा-देश्च नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि फल-

---

तादृशपरामर्शस्यैव व्याप्तिनिश्चयरूपतया व्याप्तिनिश्चयाभावेनान्यथासिद्ध्यसम्भवादिति भावः। ननु विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानो व्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एव हेतुनिष्ठतया तत्रानुमित्यनुत्पादप्रयोजक इत्यत आह, 'न त्विति न तु विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानोव्याप्ति-पक्षधर्मताविरह एवेत्यर्थः, तत्रानुमित्यनुत्पादप्रयोजक इति शेषः, स्वरूपसद्व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे व्याप्यव्याप्यपक्षधर्मलिङ्गाद्व्याप्यादिभ्रमेणानुमितिर्न स्यात् अतो ज्ञाप्यमानान्तं विरहविशेषणं, 'सत्प्रतिपक्षत्वादिति विरोधिपरामर्शसत्त्वदशायामनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः, 'एकत्र' परामर्शान्तरविषये हेतौ, 'अस्य' विरोधिपरामर्शस्य, 'दूषकत्वं' प्रतिबन्धकत्वं. वाकारोऽनास्थायां परमुखनिरीक्षकत्वेन हेत्वाभासत्वायोगात् व्याप्यभावज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम्। ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि विशेषदर्शने सत्यपि दोषवशाच्चक्षुरादिना पीतत्वादिभ्रम इत्यतआह, 'चक्षुरादेश्चेति, 'चस्त्वर्थः, 'नानुमानेन' न विशेष-

दर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्य-

दर्शनेन, 'प्रतिरोधः' कार्य्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' चक्षुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' चक्षुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वादिति विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वात्, एतच्च प्रत्यक्षा-तिरिक्तज्ञानमेव तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयस्य प्रतिबध्यमिति जर-त्तरमतानुसारेण। यद्वा 'प्रतिरोधः' दोषाधीनकार्य्यप्रतिरोधः, 'तदुपस्थितावपि' ग्रत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' दोषवशाच्चक्षुरादेः फलदर्शनेन, 'तस्य' दोषवशाच्चक्षुरादेः फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' विशेषदर्शनेनाप्रतिबध्यत्वात्, तथाच दोषविशेषाजन्यज्ञानमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबध्यमिति भावः। यद्वा ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथन्तर्हि आनुमानिकविशेषदर्शने सत्यपि चक्षुरादिना लौकिकोऽनुभव इत्यत आह, 'चक्षुरादेस्त्वेति, 'नानुमानेन' नानुमानिकविशेषदर्शनेन, 'प्रतिरोधः' लौकिकानु-भवात्मककार्य्यप्रतिबन्धः, 'तदुपस्थितावपि' तत्सत्त्वेऽपि, 'फलदर्शनेन' लौकिकानुभवात्मकस्य तत्फलस्य दर्शनेन, 'तस्य' तादृशस्य फलस्य, 'अधिकबलत्वात्' आनुमानिकविशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वात्, तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानमेवानुमित्यादिरूपविशेषदर्शनस्य प्रति-बध्यं, लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानन्तु समानेन्द्रियजन्यलौकिकविशेष-दर्शनस्यैव प्रतिबध्यमिति भावः। 'नन्वेवमिति, 'एवं' विरोधि-परामर्शो यदि विपरीतनिश्चयविरोधी तदा, 'वादिवाक्यमात्रस्य'

मात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः। न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः समबलत्वे

वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यमात्रज्ञानस्य, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं, 'प्रतिरोधकत्वेन' स्व-स्वसाध्यविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन, 'अनुमानमात्रोच्छेद इति विवादस्थले स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमित्युच्छेद इत्यर्थः, विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य विरोधिनिर्णयसामग्रीत्वस्य विरोधिविषयकशाब्दनिर्णयजनके प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेऽपि सत्त्वादिति भावः।

ननु विवादस्थले वादिनोः प्रतिज्ञावाक्यज्ञानात् स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमित्युच्छेदः कुत्रापाद्यते किं यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च न तत्समवहितं तत्र, किं वा द्वयमेव यत्र स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं तत्र, अथवा यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं तत्र, नाद्य इत्याह, 'विरोधिवाक्यस्येति प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानस्येत्यर्थः, 'न्यूनबलत्वे' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणासमवहितत्वे, 'लक्षणायोगः' विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यायोगः। न द्वितीय इत्याह, 'समबलत्व इति स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञान-प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानयोरुभयोरेव स्वसाध्यशा-

प्रतिरोध एव अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम्। अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः, अनु-

---

ब्दधीजनकसकलकारणसमवहितत्वे इत्यर्थः, 'प्रतिरोध एव' स्थापनासाध्य-प्रतिस्थापनासाध्ययोरुभयोरेवानुमितिप्रतिरोधः सर्व्वसिद्ध एव, तथाचेष्टापत्तिरेवेति भावः। न तृतीय इत्याह, 'अधिकबल-इति यदि स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं न स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं, प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च तत्समवहितं तदेत्यर्थः, 'नरशिरःशौचेति षष्ठ्यन्तादृतिः, यथा बलवत्तरागमप्रतिरोधेन नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यनुमानफलबाध एव न त्वनुमानेन श्रुतिफलबाधस्तथेत्यर्थः, 'तेन' प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानेन, 'बाध एव' स्थापनानुमानफलबाधएव न तु प्रतिस्थापनानुमानफलबाधः, तथाचोभयोर्नानुमित्युच्छेद इति भावः। यत्र स्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानं प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानञ्च द्वयमेव स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितं किन्तु स्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानमेव वर्त्तते न तु प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानं तदानीमपि प्रतिस्थापनासाध्यानुमितेरिव स्थापनासाध्यानुमितेरपि प्रतिरोधापत्तिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'अगृह्यमाणेति' प्रतिस्थापनासाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविरहदशायामपीत्यर्थः, 'प्रतिवादिवाक्येन' स्वसाध्यशाब्दधीजनकसकलकारणसमवहितेन प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञानेन, 'सर्व्वानुमानेति स्वसाध्यानुमितिसकलकारणसम-

मानात् पूर्व्वं पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यात्[१] नैवम्। विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात्, उक्तं

वह्नितस्य स्थापनानुमानस्येर्थः, सर्व्वैः सह्नितमनुमानं सर्व्वानुमानमिति व्युत्पत्तेः, 'सर्व्वपदञ्च साध्यानुमितिजनकसर्व्वपरं, 'पूर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः' इति पाठस्तु न साधुः। 'प्रतिरोधापत्तेः' स्वसाध्यानुमितिजननप्रतिरोधापत्तेः। न च तत्र साध्यविरोधिनिर्णयसामग्र्येव नास्ति साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावस्यापि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वादिति वाच्यं। साध्यविरोधिनिर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायां साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शाभावेतरकारणकलापस्यैव सामग्रीघटकत्वात् अन्यथा सत्प्रतिपक्षद्वयसम्वलनदशायां अनुमित्यापत्तेरिति भावः। ननु तत्र प्रतिस्थापनाप्रतिज्ञावाक्यज्ञाने न्यूनबलत्वज्ञानसत्त्वात् स्थापनासाध्यव्याप्यवत्तानिश्चये अधिकबलत्वज्ञानसत्त्वाद्वा स्थापनासाध्यानुमितिर्नानुपपन्ना न्यूनबलत्वं भ्रमजनकत्वं, अधिकबलत्वं प्रमाजनकत्वमित्यत आह, 'अनुमानादिति स्थापनानुमानादित्यर्थः, 'तस्य' स्थापनासाध्यानुमितिमतः पुरुषस्य, 'अनुमानवैयर्थ्यादिति वैयर्थ्यसम्भवात् स्थापनासाध्यानुमितेरसम्भवादित्यर्थः, न्यूनबलत्वाधिकबलत्वावगमस्य विषयबाध-तत्सत्त्वावगमाधीनत्वेन सिद्धसाधनादिति भावः। 'विरोधिवाक्यमात्रस्य' तज्ज्ञानमात्रस्य, 'व्याप्ति-पक्षधर्मते'

---

(१) वैयर्थ्यापत्तेरिति क०।

हि व्याप्ति-पक्षधर्म्मते बलमिति। प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात्।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीजमिति। तन्न। एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टं एकैकञ्च न संशायकमित्यनुमिति-

---

इति साध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतावत्त्व-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्व इत्यर्थः, तथाच तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वेनैव विरोधिपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्यविरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेनेति भावः। ननु कथं तर्हि विपरीतप्रमाफलकं चक्षुरादि प्रतिबन्धकतया कथायामुपन्यस्यत इत्यत आह, 'प्रत्यक्षादेरिति चक्षुरादेरित्यर्थः, 'लिङ्गभावेनैव' लिङ्गताज्ञानेनैव साध्याभावनिरूपितव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानेनैवेति यावत्, 'एवकारात् स्वरूपसच्चक्षुरादिव्यवच्छेदः, अत्र हेतुः 'कथायामिति स्वरूपसच्चक्षुरादेर्विरोधित्वे इत्यादिः।

'विरोधिव्याप्यद्वयस्येति मिलितस्येति शेषः, 'असाधारणत्वात्' सपक्ष-विपक्षव्यावृत्तत्वात्, 'दूषकताबीजमिति सत्प्रतिपक्षस्थलेऽनुमित्यनुत्पादबीजमित्यर्थः, संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'सत्प्रतिपक्षमिति प्रतिबन्धकमित्यर्थः, 'न तु विशिष्टमिति न तु मिलितं हेतुद्वयमित्यर्थः, 'एकैकञ्चेति, असाधारणत्वाभावा-

द्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये, तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः।

रत्नकोषकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्या

दिति भावः। 'प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिरिति प्रामाण्यग्रहानुत्पत्तिरित्यर्थः,(१) 'दूषकताबीजं' सत्प्रतिपक्षस्य दोषव्यवहारविषयताबीजं। 'परस्परेति, विरोधिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वे तद्विषयस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति भावः।

ननु तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तदभावनिश्चयस्य तदभावविशिष्टबुद्धिं प्रति च तद्वत्त्वनिश्चयस्य कार्य्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वादेकदा कथं साध्य-तदभावयोरनुमितिः(२) इत्यत उक्तं 'संशयरूपेति। ननु संशयत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया विरुद्धोभयकोटिकप्रत्यक्षजनकसामग्र्येव संशयजनिका अनुमितिसामग्री तु न तथेति कथं संशय इत्यत आह, 'विरुद्धोभयेति विरुद्धोभयकोटिकज्ञानसामान्यसामग्र्या एवेत्यर्थः, विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तद्विरुद्धान्यतरकोटिविषयक-समानविशेष्यतावच्छेदककतत्तद्विरुद्धोभयकोटिकज्ञानमेव संशयो न तु तादृशप्रत्यक्षमेव, अत एव विप्रतिपत्तिवाक्यादपि शाब्दसंशय इति

---

(१) प्रामाण्यग्राहकानुत्पत्तिरित्यर्थ इति क०।

(२) तथाच विरोधिनिश्चयाभावस्य कार्य्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वात् साध्य-तदभावानुमितिप्राक्क्षणे विरोधिनिश्चयाभावस्य सत्त्वेऽपि कार्य्यकाले तदसत्त्वान्नानुमितिसम्भव इति भावः।

संशयजनकत्वात् संशयद्वारा अस्य दूषकत्वं। 'न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात् अन्यथा बाधे-

भावः। ननु सत्प्रतिपक्षस्थलेऽप्यनुमित्युत्पादे तत्र कथं दोषव्यवहार-इत्यत-आह, 'संशयद्वारेति संशयजनकत्वेन निर्णयविरोधितये-त्यर्थः,[१] 'अस्य' सत्प्रतिपक्षस्य, 'दूषकत्वं' दोषव्यवहारविषयत्वं। न चैवं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-साध्याभावव्याप्यवत्ता-परामर्शरूपयोः सत्प्रतिपक्षयोः दोषव्यवहारो न स्यात् पक्षतावच्छे-दकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरा-मर्शस्यैव हेतुतया तयोः संशयजनकत्वासम्भवात् विशेष्यतावच्छेदका-वच्छेदेनान्यतरकोटिविषयकज्ञानस्यैव संशयत्वादिति वाच्यं। येन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तेनैव सम्बन्धेन हेतुमत्तापरामर्श-स्यानुमितिहेतुतानियमात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमि-तिमिव तदवच्छेदेनानुमितिं प्रत्यपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-रण्येन हेतुमत्तापरामर्श एव हेतुः यत्र च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-नुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धकबाधादेर्नावतारः तत्र नियमतोऽनुमितेर्द्वि-विधविषयत्वमिष्टमेव इत्यभिप्रायात्। 'बाधस्येवेति साध्याभावनि-श्चयस्येवेत्यर्थः, 'विरोध्युपस्थितेरिति साध्याभावव्याप्यवत्तोपस्थितेरि-त्यर्थः, 'अनुमितिसामग्रीविघटकत्वेन' अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेने-त्यर्थः, 'अन्यथेति तदुपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे इत्यर्थः,

(१) संशयजनकत्वेनेत्यर्थं इति ख०, ग०।

ऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम्। अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलत्वादनुमितिः स्यादेव सामग्री-सत्त्वात्। साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः। प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेत्, न, प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति

'बाधेऽपीति, साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् साध्याभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितेरनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वे च व्यभिचारेण तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः। 'अधिकबलतयेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयतयेत्यर्थः, 'बाधेन प्रतिबन्धादिति बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'तुल्यबलादिति तादृशसाध्याभावप्रकारकनिश्चयाद्यभावविशिष्टात् साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शादित्यर्थः, उत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। ननु चक्षुरादिना बाधोत्पत्तिकाले विशिष्टबुद्ध्यनुदयाद्बाधसामग्रीत्वेन चक्षुरादीनामपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तच्च विशेषदर्शनतया तच्चाप्यविशिष्टमित्यत आह, 'साध्याभावेति, 'तत्र' साध्यविशिष्टबुद्धौ, तदभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुतया बाधोत्पत्तिकाले न तदुत्पत्तिरिति भावः। शङ्कते, 'प्रत्येकं निर्णायकत्वेनेति प्रत्येकविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनेत्यर्थः, 'कथं संशय इति संशयत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः।

मेने, तन्न। साध्य-तदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात्।

निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणं, अ-

'प्रत्येकाद्धीति प्रत्येककोटिव्याप्यवत्ताविषयकज्ञानाद्धीत्यर्थः, 'ज्ञानं' प्रत्येककोटिविषयकज्ञानं, 'अर्थात्' कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसमाजात्, 'न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति न तु प्रत्येककोटिविषयकज्ञानस्य संशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं, संशयत्वस्य निश्चयत्वस्येवार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, तथाच संशयत्वं यस्य कार्य्यतावच्छेदकं तस्मादेव संशयोत्पत्त्यभ्युपगमे प्रत्येककोट्युपस्थितितोऽपि संशयो न स्यादिति भावः। बाधस्य पक्षविशेष्यकसाध्याभावनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं तादृशसाध्यवदन्योन्याभावनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तेः तस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वापत्तेर्वा किन्तु साध्यविरोधिविषयकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं तच्च पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेऽप्यविशिष्टमित्यभिमानेन दूषयति, 'साध्य-तदभावयोरिति, 'प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वादिति प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वादित्यर्थः। एतच्चापाततः लाघवादिति शेषः।

नव्यास्तु सत्यपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये तद्गोचराप्रामाण्यज्ञानात् तदुत्तरं बुभुत्सातो वा तदुपनीतभानस्योदयात् न साधा-

नैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतस्य ज्ञानं, अपक्ष-

त्कारत्वानिरूपिततद्वत्ताबुद्धिमात्रं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तादृशनिश्चयवदन्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं[१] प्रत्येव तथाविधनिश्चयत्वेन विरोधित्वं वाच्यं तथाच वह्नेः संशयाकारानुमितिः पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयवतीति न तस्यां तादृशनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निश्चयात्मिका पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यनुमितिस्तु पर्व्वतत्वावच्छिन्नधर्म्मिकवह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयवदन्येति तस्यामवश्यं[२] तथाविधविरोधिनिश्चयः प्रतिबन्धक इति तद्दशायां तस्या नोत्पत्तिरिति प्राञ्चः।

'अन्वयात्' साध्य-तदभावयोरन्वयसहचारात्, 'व्यतिरेकादिति उक्तान्वयस्य व्यतिरेकादित्यर्थः, 'संशयः फलमिति, तथाच किञ्चिद्धर्म्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेन यादृशसाध्यसंशयं प्रति जनकत्वं तद्रूपविशिष्टत्वमेव तत्साध्यकानैकान्तिकत्वमिति भावः। 'साध्यविपरीतस्य' साध्याभावस्य, 'ज्ञानं' अनुमितिः, 'फलमिति पूर्व्वेणा-

(१) अत्र निश्चयवत्त्वं अव्यवहितोत्तरत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बोध्यं।

(२) 'वह्निमत्पर्व्वतत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वस्य नीलपर्व्वतत्वावच्छिन्ने वह्नेरनुमितिस्तु पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावव्याप्यवृत्तानिश्चयवदन्यैवेति पर्व्वतांशे वह्निमत्त्वावगाहिन्यां' इति पाठः 'तादृशनिश्चयः प्रतिबन्धकः' इत्यस्यानन्तरं 'तस्यामवश्यं' इत्यस्य प्राक् क-ग-पुस्तकद्वये वर्त्तते परन्तु तादृशः पाठो न समीचीनः।

धर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव, बाधे-ऽन्यतोविपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतादेः, घटो नित्यः कार्य्यत्वादिति[१] विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः, असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे

न्वयः, तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावानुमित्यौपयिकरूपवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकविरुद्धत्वमिति भावः। ननु घटोगौरश्वत्वादित्यत्र विरुद्धेऽव्याप्तिः गोत्वाभावव्याप्यस्यापि हेतोर्घटात्मकपचावृत्तित्वेन तादृशरूपाभावादत आह, 'अपचेति' उपन्यस्तपचावृत्तिरपि, 'विरुद्धः' साध्यासमानाधिकरणः, 'अन्यत्र' स्वाश्रये, 'विपरीतज्ञान-समर्थः' साध्याभावज्ञानौपयिकरूपवानित्यर्थः, गगनादिकन्तु[२] तादात्म्येनैव वह्न्यादेर्विरुद्धमिति भावः। ह्रदोवह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ बाधितेऽतिव्याप्तिं निरस्यति, 'बाध इति, 'अन्यतः' जलत्वादितः, 'न त्विति, हेत्वभिमतस्य द्रव्यत्वादेः साध्याभावानुमित्यौपयिकव्याप्तिविरहादिति भावः। ननूक्तलचणं घटोनित्यः कार्य्यत्वादित्यादौ बाधसंकीर्णतादृशायां अतिप्रसक्तं[३] अत आह, 'घट इत्यादि, 'अदोष इति, फलभेदाद्भिन्नहेत्वाभासत्वसम्भवादिति भावः। 'अनैकान्तिकादीति, 'चतुष्टयेत्यविवचितं, निबन्धकृन्नये सत्प्रति-

---

(१) नित्योघटः कार्य्यत्वादितीति क०, ख०।

(२) ननु वह्निमान् गगनात् इत्यत्र गगनरूपविरुद्धहेतौ कुत्रापि धर्म्मिणि अवर्त्तमानत्वेनाव्याप्तिरित्यत आह गगनादिकन्त्विति।

(३) बाधसङ्कीर्णत्वादयुक्तमत आहेति ख०, ग०।

पक्षधर्म्महेतौ व्याप्तिबाधः, प्रकरणसमे तु न व्याप्ति-पक्षधर्म्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्त्यादि-बुद्धिसत्त्वात्। नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरीतेनानियमात्। नापि संशयः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुप-

---

प्रतिपक्षस्य ज्ञानफलकलाभावेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वात्, तथाचानैकान्तिक-विरुद्ध-बाधितानां यानि फलानि साध्यसंशय-साध्यविपरीतबोध-स्वधर्म्मिकसाध्याव्याप्यत्वज्ञानानि तेभ्यो भिन्नं 'अलिङ्गत्वज्ञानं' लिङ्गत्वग्रहविरोधिज्ञानं प्रकृतपक्षधर्म्मिक-प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वग्रहविरोधिज्ञानमिति यावत्, 'फलमिति पूर्व्वेणान्वयः, तथाच तादृशज्ञानौपयिकं यद्रूपं तदेव प्रकृतहेतोरसिद्धत्वमिति भावः। 'व्याप्तिबाधः' व्याप्त्यभावज्ञानं, 'फलमित्यनुषज्यते, तथाच प्रकृतपक्षधर्म्मत्वे सति प्रकृतसाध्यव्याप्त्यभावोन्नायकरूपवत्त्वमेव प्रकृतपक्ष-साध्यबाधितत्वं ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिकञ्च न बाधितं किन्त्वसिद्धमेवेति भावः। प्रकृतमनुसरन्नाह, 'प्रकरणसमे त्विति साध्य-तदभावयोः परामर्शात्मकप्रतिपक्षस्थले त्वित्यर्थः, 'न व्याप्तीत्यादि, न व्याप्तेः पक्षधर्म्मत्वस्य वा 'बाधः' विरहज्ञानं, 'फलमित्यग्रेतनेनान्वयः, 'नाप्यलिङ्गत्वज्ञानमिति, 'अलिङ्गत्वस्य' लिङ्गत्वधीविरोध्यन्तरस्य, ज्ञानमित्यर्थः, 'व्याप्त्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वस्योपग्रहः, तथाच न बाधिते स्वरूपासिद्धे वा अस्यान्तर्भावः। 'विपरीतबुद्धिः' साध्याभावानुमितिः, 'फलमित्यनुषज्यते, 'अनियमादिति व्याप्य-

नयात्। किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलं, तथाच प्रकृतसाध्य-हेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः। न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना

त्वानियमादित्यर्थः, तथाच ह्रदो वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् वह्न्यभावव्याप्यसत्तावांश्च इत्यादिप्रतिपक्षहेत्वोः स्वसाध्यव्यतिरेकोन्वयनौपयिकव्याप्तिविरहान्न तयोर्विरुद्धेऽन्तर्भावः, 'संशय इति साध्यस्येत्यादिः, 'प्रत्येकमिति विरोधिव्याप्ययोः प्रत्येकस्य सपक्ष-विपक्षोभयवृत्तित्वाद्यभावेन साध्य-तदभावयोः कोटिद्वययोः विशिष्टबुद्ध्यजनकत्वादित्यर्थः। तथाच नानैकान्तिकेऽन्तर्भावः। 'प्रकृतेति प्रकृतसाध्यसिद्धिजनकविषयतापन्नयोर्हेत्वोः, 'किं तत्त्वं' किं व्याप्त्यादिमत्तया प्रामाणिकमित्यर्थः, व्याप्तीत्यादिकन्तु स्वरूपकथनमात्रं, निरुक्तजिज्ञासाजनकोपस्थितेरेव सम्यक्त्वेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वात् व्याप्त्यादेरननुगतत्वेनाव्याप्तिकरत्वाच्चेति ध्येयं। ननु साध्यमात्रस्य परामर्शोऽपि तादृशजिज्ञासाजनक इति तत्रातिव्याप्तिरतं आह, 'न हीति, 'अनुपस्थिते' असति, 'प्रतिपक्षे' विरोधिपरामर्शे, 'एकस्मात्' साध्यस्यैव परामर्शात्, न तादृशी जिज्ञासा किन्तु साध्यस्य निर्णय एव विरोधिपरामर्शयोः सत्त्वे तु जिज्ञासासामग्र्या प्रतिब-

विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेत्, न, असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति तु सेत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाजनकत्वात्। न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः, तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति। ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमोत्पन्नयोरेकदा स-

---

न्वान्न स इति भावः। 'ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानादिति स्वमते, 'संशयादिति तु निबन्धकृन्मते, तैः साध्यसंशयद्वारा अनैकान्तिकस्य साध्यजिज्ञासाजनकताया अनुपदं वक्ष्यमाणत्वात्, 'ज्ञानमात्रादित्यत्र सेत्यनुषज्यते, 'जिज्ञासाजनकत्वादिति, कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचार इत्याशयः। लक्षणस्थस्य प्रकृतसाध्य-हेत्वोरित्यस्य हेतुपदव्यत्यासेन प्रकृतहेतुकज्ञानविषययोरित्यर्थं मत्वा शङ्कते, 'न चेति, जिज्ञासायाः साक्षाज्जनकत्वं वक्तव्यं हेत्वोः प्रामाणिकत्वजिज्ञासा वा निवेशितेत्याशयेन परिहरति, 'तत्र हीति। न च जिज्ञासाजनकस्यापि विरोधिपरामर्शद्वयस्य ज्ञानं यदि नानुमितिप्रतिबन्धकं तर्हि कथायां तदुपन्यासो न स्यादिति वाच्यं। प्रमाणादूषणस्यापि तस्याधिकत्वादेरिव(१) निग्रहस्थानविधयोद्भाव्यत्वमिति निबन्धकृतामाशयादिति ध्येयं।

---

(१) तस्यार्थान्तरत्वादेरिवेति ख०, ग०।

त्त्वादिति चेत्, न, एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामग्निमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व्वपरामर्शनाशात्। न चोभयहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यं। व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयस्य यौगपद्याभावात्।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजमिति। तन्न। व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति। मैवम्। हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते, अत एकदा विरुद्धकार्य्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्य्यमुत्पद्यते, तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोपस्थापितप्रमाणा-

---

शङ्कते, 'नन्विति, ज्ञानद्वययोर्यौगपद्याभावादिति भावः। सिद्धान्तयति, 'क्रमेति, 'सत्त्वादिति 'प्रतिरोध इत्यन्वयः, एकानन्तरं, एकहेतोः परामर्शानन्तरं, 'अपरेति अपरहेतौ व्याप्तेः पक्षधर्म्मत्वस्य च ज्ञानेनेत्यर्थः, तथाच द्वित्वमविवक्षितं, 'ज्ञानेति एकहेतुकव्याप्तिज्ञान-तत्परामर्श-हेत्वन्तरव्याप्तिज्ञान-तत्परामर्शात्मकज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः। साध्यस्य केवलान्वयित्वधीदशायां पक्षधर्म्मिक-तत्तदभावोभयव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवात्तदानीं तत्प्रतिपक्षो नास्तीति सोन्दडमतं

वतारात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटो-ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्म-त्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ता-भावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां, न

निरस्यति, 'अस्य चेति,' 'अस्य' विरोधिपरामर्शात्मकप्रतिपक्षस्य, 'केवलान्वयिनि' तत्त्वेन गृहीतसाध्यके, 'घटेत्यादि, प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यं तेन संयोगेनाभिधेयत्वस्याभावमादाय न सिद्धसाधनं, सत्ताद्याश्रयत्वे व्यभिचारस्य वारणाय 'सत्यन्तं जात्या-श्रयतान्यत्वे सतीत्यर्थकं, घटत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वे तद्वारणाय 'घटमात्रेत्यादि, घटवृत्त्यन्यत्वं अभिधेयत्वे स्वरूपासिद्धमतो मात्रपदं। ननु घटनिष्ठत्वं अवश्यं दैशिकविशेषणतया वाच्यं अन्यथा जातिम-त्त्वादेरभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन घटनिष्ठत्वाद्धेतोर्व्यर्थविशेषण-त्वापत्तेः तथाच घटान्यत्वाभावस्य घटत्वस्वरूपस्य तादृशसम्बन्धेन घटावृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिनो घटान्योन्याभावस्य दृष्टान्तत्वायोगा-दाह, 'पटरूपवच्चेति, 'पेटत्यविवक्षितं, 'घटनिष्ठेति, अत्राप्यत्यन्ता-भावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन न पूर्ववत् सिद्धसाधनं, हेतौ च घटवृत्तित्वं घटत्वाभावे नित्यत्वं घटनिष्ठध्वंसे-ऽभावत्वं घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय, 'अन्योन्येति घटवृत्य-

च पक्षैक्यमपि तन्त्रं, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वादिति ॥

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ॥

भिधेयत्वभेदवदित्यर्थः । ननूक्तहेतुद्वयमपि पटत्वाद्यभावे व्यभिचारीत्यत आह, 'विशेषेति' उक्तहेत्वोर्व्यभिचाराग्रहदशायामित्यर्थः, 'पक्षैक्यं' एकधर्म्मिकत्वं, 'तन्त्रं' प्रतिपक्षताव्यापकमित्यर्थः,[१] घटोऽभिधेयत्वव्यापकाभाववान् इत्येवं व्यतिरेकपरामर्शेन पक्षैक्यस्य सम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तरहस्यं ॥

---

(१) प्रतिपक्षतायां तन्त्रं व्यापकमित्यर्थ इति क०, ग० ।

अथासिद्धिपूर्व्वपक्षः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात्। अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतोव्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव-

---

अथासिद्धिपूर्व्वपक्षरहस्यं ।

'व्याप्तीति, तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुरसिद्ध इति भावः। अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ[१] व्याप्यत्वासिद्धेः संग्रहाय व्याप्यत्वस्य, अयोगोलकं वह्निमत् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धेः संग्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः, व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिसाध्यव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्या[२] असम्भवापत्तेः। पक्षधर्मत्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्ति-पक्षधर्मत्वयोः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा आद्ये आह, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः, 'अननुगमात्' सर्व्वासिद्ध्यसाधारणत्वात्,

---

(१) जलह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादाविति ख०, ग० ।

(२) सत्त्वसमानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेत्यर्थः ।

एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषण-विशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न, विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्याद्यभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः, न च

ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपासिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादिति भावः। अन्याभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रत्येकाभावेऽनुगतः' प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्त्तमानः, 'प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह, 'अपसिद्धान्तस्येति, 'अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः, 'अनुगत इति प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्त्तमान इत्यर्थः, 'निवृत्तिश्चेति, व्याप्याद्यप्रत्येकाभावद्वयस्याप्यसिद्धितयेति शेषः, 'तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति व्याप्यादिप्रत्येकाभावद्वये असिद्धिलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः, विशिष्टाभावत्वस्यातिरिक्तत्वात्[१] तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं अयोगोलकं धूमवत् वह्नेर्ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्कीर्णासिद्धे असिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभाव-

(१) [illegible]वत्वस्यासिद्धित्वरूपत्वादिति क०।

विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो न तु स्वत इति वाच्यं । प्रत्येकाभावस्य स्वतएव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे

स्याप्यसिद्धेरित्यपि बोध्यं। ननु प्रत्येकाभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धत्वमतो नाव्याप्तिरित्यतआह, 'अन्यथेति, 'तेषां' प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेषः। साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां नानात्वाद्बहुवचनं, 'प्रत्येकाभावः' प्रत्येकाभावज्ञानं, 'न तु स्वतः' न तु साक्षात्, तथाच हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमेव तत्र नास्ति अनुमिति-तत्कारणपरामर्शयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणघटकत्वादिति भावः। 'स्वत एव' साक्षादेव, ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यं। 'दोष एव नेति हेत्वाभासएव नेत्यर्थः, कुतस्तद्विशेषोऽसिद्धिरिति शेषः,[(१)] 'प्रत्येकस्य' प्रत्येकाभावस्य, 'समर्थत्वे' दूषणसमर्थत्वे, हेत्वाभासत्वे इति यावत्, 'अन्यथासिद्धेरिति विशिष्टाभावस्य हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभाववतः साधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः, विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्यावश्यकत्वादिति भावः। ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकविषकलितव्याप्ति-पक्षत्वोभयविषयकपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वप्रकारकपरा-

---

(१) इति भाव इति ग० ।

तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावसत्त्वाद्वा

मर्शस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टाभावस्यापि हेत्वाभासत्वं[१] दुर्व्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्रकारकपरामर्श-प्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति नव्यमतानुयायित्वे व्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वयोः द्वयोः प्रत्येकाभावस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशपक्षविशेष्यकपरामर्शाप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचेराह, 'व्यर्थविशेषणत्वादिति इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्ष-धर्म्मत्वाभावादित्यसाधकतानुमाने पक्षधर्म्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः। तथाच हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वनियमाद्व्यर्थविशेषणतया च विशिष्टाभावे तदभावेन न तस्य हेत्वाभासत्वं। न चैवं तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तस्य हेत्वाभासत्वाभावेनानायत्या विषकलितव्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वोभयविषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः। नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वात्[२] विशिष्टाभावत्वस्य प्रत्येकाभावत्वाघटिततया[३] विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्राग-

---

(१) तत्त्वमिति ग०।

(२) तथाच व्याप्तिशरीरे प्रयोजनविरहेण व्यर्थविशेषणाघटितत्वस्यानिवेशनीयत्वेन व्यर्थविशेषणघटितस्यापि व्याप्यत्वमिति भावः।

(३) प्रत्येकाभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकधर्म्मान्तरत्वेऽपि तदघटितत्वेन न [illegible]घटितत्वमिति भावः।

न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च। अत एव

भाववद्भिन्नधर्म्मिकतया(१) च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्च इत्यरुचेराह, 'प्रत्येकाभावमिति, 'उपजीव्यत्वादिति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः, तथाच प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वाभासो न तु विशिष्टाभावः तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीवकत्वात् सामान्यलक्षणे चानायत्या विषकलितव्याप्ति-पक्षधर्मत्वोभयविषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः। नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात्। न च तथापि प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं, प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यं। विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन क्वाचित्कोपजीव्योपजीवकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह, 'विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपीति, एतदप्यापाततः, एवञ्च विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्भावनेऽपि बाध-स्वरूपासिद्ध्यादेरुद्भावने वादिनि-

---

(१) धूमप्रागभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदक-धर्म्मान्तरधूमत्व-घटितत्वेऽपि धूमत्वस्य धूमप्रागभावत्वासमानाधिकरणत्वात् यथा न तेन धूमप्रागभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वं तथा प्रत्येकाभावत्वस्य विशिष्टाभावत्वासमानाधिकरणत्वात् न तेन विशिष्टाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वमिति भावः।

व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वं व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन

वृत्तेः। न च तत्र बाधादेरनुद्भावनेऽपि विरुद्धमात्रोद्भावने वादी निवर्त्तते अतो विरुद्धस्यापि हेत्वाभासत्वं अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्भावने विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि न वादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यं। विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि वादिनिवृत्तेः, तस्मात् साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचान्मते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्धेतुरपि हेत्वाभासः स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वं। 'अत एवेति 'निरस्तमित्यनेनान्वयः, 'व्याप्तीति व्याप्ति-पक्षधर्मत्वोभयमात्रमुख्यविशेष्यकबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यर्थः, नातो विशेषाभाव-सामान्याभावविकल्पाभ्यामतिव्याप्त्यसम्भवशङ्कावकाशः,(१) अधिकं सिद्धान्ते वक्ष्यामः, 'प्रत्येकाभावानुगतमिति व्याप्ति-पक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये वर्त्तमानमित्यर्थः, 'असिद्धत्वं' असिद्धित्वं। नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह, 'व्यभिचारादाविति व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः, आदिना विरोधपरिग्रहः, 'उपजीव्यत्वेनेति असिद्धत्वज्ञानं प्रति

---

(१) व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं यदि तादृशविषयप्रतियोगिकाभावत्वं तदा विशेषाभावे अतिव्याप्तिः, यदि तादृशविषय-[illegible]योगिताकाभावत्वं तदा सर्व्वत्रासम्भव इति तात्पर्य्यं।

प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः तच्च व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि तस्य दुरूहत्वात् व्यभिचारेणैव तदुन्नयनाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः तथाप्युपधेयस-

---

लिङ्गविधया व्यभिचारादिज्ञानस्य उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः, 'प्राथम्यात्' प्रथमोपस्थितत्वात्, 'तदुद्भावने' व्यभिचारादिमाचोद्भावने, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, 'सः' सोऽपि व्यभिचारादिरपीति यावत्। नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यत्वेन उपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यादित्यत आह, 'तच्चेति व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः, 'व्याप्त्यसिद्ध्यर्थं' व्याप्तिज्ञानार्थं, 'उपाधौ त्विति, 'तुशब्दो भिन्नक्रमे, 'उद्भावितइत्यनन्तरं योज्यः, 'विप्रतिपद्यतेऽपीति व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाध्युद्भावनेऽपि व्याप्तिभ्रमोदयात्तस्य साक्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः। किञ्च उपाधिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह, तस्येति असिद्धत्वस्येत्यर्थः, 'दूरूहत्वात्' उपाधितोदुर्ज्ञेयत्वात्, 'व्यभिचारेणैव' उपाधिव्यभिचारेणैव, 'तदुन्नयनात्' असिद्ध्युन्नयनात्, एतच्चापाततः व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युन्नायकतासम्भवात् तथापि उपाधेर्व्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरताया दुर्व्वारत्वाच्च, किन्तु पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यं। 'असिद्धिबुद्धिरिति प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन, चासिद्धिबुद्धिरित्यर्थः, 'उपधेयेति, 'उपधेययोः असिद्ध-व्यभिचारिणोर्धर्म्मिणोः, 'सङ्[illegible]

ङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तं। व्यर्थविशेषणत्वा-
देव। एतेन व्याप्ति-पक्षधर्म्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति

'उपाधेः' असिद्धत्वव्यभिचारादेर्धर्म्मस्य, 'असङ्कर एव' ज्ञानासङ्कर-
एव परस्पराग्रहकालीनग्रहविषयत्वमेवेति यावत्, तथाचासिद्धत्वा-
ज्ञानदशायामपि व्यभिचारादिमात्रज्ञानाद्व्याप्तिज्ञानानुदयेन तस्यापि
स्वतः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भावः। 'अत एवेति विवृणोति,
'व्यर्थेति तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणस्य
दूषकतायामप्रयोजकत्वात् तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्व-
प्रकारकज्ञानस्यानुमिति-तत्कारणपरामर्शाविरोधित्वादिति यावत्,
यद्रूपेण ज्ञानं अनुमिति-तत्कारणपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकं तदेव
च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः। यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं
हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभाववत्त्वादित्यसाधकतानुमाने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छे-
दकत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वेनैव व्याप्यभावस्य पक्षधर्म्मतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
त्वेनैव पक्षधर्म्मत्वाभावस्य हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः, असाधकतानुमापक-
तावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः। एतच्चापा-
ततः विरोधितावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे
मानाभावात् विरोधितानवच्छेदकरूपेणापि पूर्व्वं व्यभिचारादेर्वि-
भजनात्, एवमसाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकताव-
च्छेदकमिति नियमेऽपि मानाभावात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यवि-

प्रत्युतम् अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

घटकतया तत्त्वेऽप्यसाधकतानुमापकत्वसम्भवाच्च तथाविधबुद्धिसुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनवकाशाच्च। वस्तुतस्तु अव्याप्याश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्यः, एवमग्रेऽपि। 'व्याप्तीति व्याप्तित्व-पक्षधर्म्मतात्वान्यतरधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः, यद्वा 'अन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभाव-पक्षधर्म्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः, यथाश्रुते सामान्याभाव-विशेषाभावविकल्पाभ्यां अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य(१) दुर्व्वारत्वादिति ध्येयं। 'प्रत्येकाभावस्येति प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभावज्ञानस्येत्यर्थः, 'दोषत्वात्' प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चान्यतरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः। तथाच विरोधितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमानः। 'व्यर्थेति असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः;

---

(१) व्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वान्यतराभावपदस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावपरत्वे अव्याप्तिः, अत्राव्याप्तिपदं असम्भवपरं, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य असिद्ध्यनात्मकत्वात्, तादृशान्यतरप्रतियोगिकाभावपरत्वे विशेषाभावे अतिव्याप्तिरिति तात्पर्य्यं ।

यत्तु व्याप्ति-पक्षधर्म्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति। तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं।

प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः।

'व्याप्ति-पक्षधर्मतेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकभ्रमभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः, 'आश्रयासिद्ध्याद्यनुगत इति आश्रयासिद्ध्यादिरूपसकलासिद्धिव्यापकइत्यर्थः, तच्च तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकांशे भ्रमत्वनियमादिति भावः। 'आदिना स्वरूपासिद्धि-साध्य-साधनविशेषणासिद्धि-व्याप्यासिद्धीनां परिग्रहः, 'तत्प्रमितिसत्त्व इति आश्रयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वे इत्यर्थः, 'अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति अनुमितेरपि भ्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः, एवञ्च तादृशज्ञानविरहवान् हेतुरसिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः। 'तदपीति 'निरस्तमित्यनेनान्वयः, निरासे हेतुमाह, 'व्यर्थेति विशेषणस्य प्रमित्यंशस्य व्यर्थत्वात् दूषकतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः, परामर्शे प्रमितेरविशेषणतया तदभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। हेत्वन्तरमाह, 'तदज्ञानेऽपीति, 'प्रत्येकज्ञानस्य' व्याप्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथाच प्रत्येकाभावस्याप्यसिद्धित्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः। प्रत्येकाभावेष्वसिद्धि-

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्ति-पक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्धा तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्य एव।

लक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणासिद्धादिस्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्धाऽसिद्धिलक्षणस्यासम्भवमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'प्रकृतहेत्विति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरित्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च पर्व्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिसाधनविशेषणाऽसिद्धिस्थले बोध्या, 'व्याप्तीति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादिसाध्यविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या, 'पक्षधर्मतेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्याश्रयासिद्धिस्थले बोध्या, 'वैशिष्ट्यस्येति व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवैशिष्ट्यस्येत्यर्थः, एतदप्रसिद्धिश्च अयोगोलकं धूमवत् वह्नेः ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिबाधसङ्कीर्णासिद्धिस्थले बोध्या। न च 'वैशिष्ट्यस्येत्यत्र द्वन्द्वसमासे बहुवचनापत्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियतविषयतया अत्र तदसम्भवादिति वाच्यं। "सर्व्वोद्वन्द्वो विभाषया एकवचनं भवति" इति पाणिन्यनुशासनादितरेतरद्वन्द्वेऽप्येकवचनसम्भवात्। न चैवं धव-खदिरइत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं। "द्वन्द्वैकत्वं" इति सूत्रेण द्वन्द्वस्य एकवचनत्वे नपुंसकलिङ्गतावश्यकत्वबोधनात्। न चैवं समाहारेतरेतरयोः कोभेद इति वाच्यं। समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकबोधजनकत्वेनैव भेदात्तथैव च[१]

---

(१) तस्यैव चेति ख०, ग०।

यत्किञ्चिद्व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो

नियतविषयत्वात् इत्यलमधिकेन। नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं येन साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थले ऽप्रसिद्धिः स्यात् तथाच हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्म्मत्वञ्चावगाहते या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारिका भ्रमभिन्ना प्रतीतिस्तद्विरहवत्त्वमसिद्धित्वमिति फलितार्थ इत्यत आह, 'तत्प्रमितेश्चेति असिद्धस्थले भ्रमभिन्नतादृशप्रतीतेश्चेत्यर्थः। ननु व्याप्ति-पक्षधर्मता-प्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्यक-प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्त्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता किन्तु यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-यत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारक-यत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिरेव विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभावः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्याप्त्यादिप्रमितिसत्त्वदशायां नाव्याप्तिरित्यत आह, 'यत्किञ्चिद्व्याप्तीति 'यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते, यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्ट-यत्किञ्चित्पक्षधर्म्मत्वप्रकारक-यत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगिकविरह इत्यर्थः। ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वञ्चावगाहते या प्रतीतिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभाववद्धेतु-

वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्यभावादेव तद्ग्रहे सएव दोष उपजीव्यत्वात्। यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात्। एतेन व्याप्तिप्रमिति-पक्षधर्म्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अ-

---

तावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति न कोऽपि दोष इत्यत आह, 'स्वप्रमितीति भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन सम्बन्धेन यस्य कस्यचित् पुरुषस्य तादृशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा, नाद्यौ सद्धेतावपि सत्त्वात्, नान्त्यः दुर्ज्ञेयत्वात् परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वादित्यर्थः। ननु व्याप्त्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीतिविरहो ज्ञेय इत्यत आह, 'व्याप्त्यभावादिति। ननु स्वरूपसन्नेवायं प्रतिबन्धकोऽतो दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः इत्यत आह, 'यदि चेति, 'प्रमितिविरहः' भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः, 'तदेति, असिद्धहेताविति शेषः। तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भावः। 'तल्लक्षणाभावादिति हेत्वाभाससामान्यलक्षणाभावादित्यर्थः। 'अन्यतरत्वमिति अन्यतरवत्त्वमित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्यतरत्वस्यासिद्धिनिष्ठधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः। नन्वन्यतरवत्त्वमनयोः प्रत्येक-

न्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्ति-रिति निरस्तं। व्यर्थविशेषणत्वादेव। स्यादेतत् व्याप्ति-पक्षधर्म्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिः, अतएवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपा सिद्धिरित्यनुमितिः न तु व्याप्त-पक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये। न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्,

---

मात्रवत्त्वं तथाच प्रमितिद्वयाभावस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह, 'अन्य-तरत्वमिति, 'एतेनेति विवृणोति, 'व्यर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्व्ववत्। 'व्याप्तीति स्वीयव्याप्ति-पक्षधर्मतोभयप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः, 'तद-भावः' विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावः, 'व्याप्त्यादिभ्रमादनु-मितिर्न स्यादिति पूर्व्वोक्तबाधकमुद्धरति, 'अतएवेति यत एव विष-यतासामान्येन भ्रम-प्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारकनिश्चयसामा-न्याभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन(१) स्व-परसा-धारणतादृशनिश्चयाभावोऽत एवेत्यर्थः, 'तदा' व्याप्त्यादिभ्रमदशायां, 'सिद्धिः' व्याप्ति-पक्षधर्मतोभयप्रकारकनिश्चयः, 'तदनिश्चय इति स्वीयतदुभयप्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयतदुभयनिश्च-यादनुमितिरिति शेषः। 'न चैवमिति, 'एवं' स्वीयतदुभयनिश्चया-भावस्यासिद्धित्वे, 'हेतोरपि' पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतो-रपि, स्वीयतदुभयनिश्चयाभावदशायामिति शेषः, 'तदाभासस्यापि'

---

(१) विषयतासम्बन्धेनेति ख०।

दशाविशेषदुष्टत्वात् सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात्। न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषकआवश्यकत्वादिति वाच्यं। विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति। मैवम्। एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्वरूप-

---

पर्व्वतो वह्निमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिश्चयदशायामिति शेषः, 'हेतुत्वं' सद्धेतुत्वं। न च भ्रमात्मकतदुभयनिश्चयदशायामपि असाधारण्य-विरोधान्यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजकस्यावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यं। सपक्षावृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्व्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्त्वादिति भावः।

केचित्तु 'हेतुत्वमित्यस्य असिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थः इत्याहुः।

'सेयमिति, पूर्व्वोक्तञ्च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः। 'न चेति, न तूभयप्रकारकनिश्चयाभाव इति भावः। 'आवश्यकत्वात्' कारणाभावत्वेन तस्य दोषताया आवश्यकत्वात्। 'विशिष्टेति तदुभयप्रकारकनिश्चयस्येत्यर्थः, 'तदभावस्य' तदभावस्यापि, 'कार्य्यानुत्पादकत्वात्' इति कार्य्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः। 'अत्रैवेति असिद्धावेवेत्यर्थः, व्याप्ति-पक्षधर्म्मतानिश्चयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भवादिति भावः। ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभि-

सत्या एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात्। यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नैति स एव पृथग्दोषः स्यात् असिद्धिश्च ज्ञाता परस्योद्भाव्येति स्वज्ञानार्थ-मुद्भावितासिद्धिनिर्व्वाहार्थञ्चाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमाव-श्यकं, कथञ्च हेतु-तदाभासविवेकः सिद्धौ द्वयोरपि

चारादिर्दोष इत्यत आह, 'असिद्धेरिति, 'स्वज्ञानार्थं' प्रतिबन्धकी-भूतासिद्धिज्ञानार्थं, 'अनुद्भावनात्' अनपेक्षणात्। ननु प्रतिबन्ध-कीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेऽपि असिद्धि-स्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्त्येव व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धिप्रतिब-न्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादतः पृथग्दोषत्वं इत्यतआह, 'यदि चेति, 'तस्मात्' व्यभिचारादिज्ञानात्, 'सिद्धिः' व्याप्ति-पक्षधर्मता-निश्चयः, 'तस्य' व्यभिचारादेः, 'उपजीव्यत्वं' असिद्धिस्वरूप उपजी-व्यत्वं, 'स एवेति, 'एवकारो भिन्नक्रमे, 'दोष इत्यनन्तरं योज्यः, स पृथक्दोष एव स्यादित्यर्थः, असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः। नन्वसिद्धिपूर्व्वं आश्रयासिद्ध्यादि-ज्ञानाभावात् तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्व्वाहार्थञ्च तत्पूर्व्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत-आह, 'असिद्धिश्चेति, 'आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानं' आश्रयासिद्ध्यादि-ज्ञानमपि। दूषणान्तरमाह, 'कथञ्चेति कथं वेत्यर्थः, 'हेतु-तदा-भासविवेक इति, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन

हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात् व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात्। अथ सुषुप्तौ

पर्व्वतो वह्निमानाकाशादित्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः, 'सिद्धाविति' व्याप्ति-पक्षतानिश्चयरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः, 'हेतुत्वात्' सद्धेतुत्वात्, 'आभासत्वात्' द्वयोरप्यसद्धेतुत्वात्, अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः। किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्य्यादिहेतौ सद्धेतुत्वग्रह-दशायां व्यभिचारादेः सिद्धिविघटकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्य-त्वाभावात् तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गः तस्य तदानीन्तन-हेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतोहेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात् तथाच व्यभिचार्य्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्ग इति दूष-णान्तरमाह, 'व्यभिचारादेरिति, 'सद्धेतौ' व्यभिचार्य्यादिहेतोः सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्य्यादिहेतोर्व्याप्ति पक्षधर्म्मतानिश्चयदशा-यामिति यावत्, 'सिद्धिमखण्डयतः' व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपां सिद्धिमविघटयतः, 'हेत्वाभासत्वाभावात्' तदानीन्तनहेतुदोषत्वा-भावप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः। न चेष्टापत्तिः, तथा सति तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वासम्भवात् व्यभिचार्य्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्गापत्तिरिति भावः। एतच्चापा-ततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धफलानुपहितत्वेऽपि सिद्धि-प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तन-हेतुदोषत्वसम्भवात् तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वा-

जागरेऽपि व्याप्ति-पक्षधर्म्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्य-नुत्पादे हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथा-वधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः। न चैवं

भासत्वस्य सुग्रहत्वात् अन्यथा सिद्धान्तिनयेऽपि व्याप्ति-पक्षधर्मता-निश्चयात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैतदनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

केचित्तु 'हेतु-तदाभासविवेक इति पर्व्वतो वह्निमान् धूमादि-त्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादेश्च सद्धे-तुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः। 'सिद्धावित्यादिग्रन्थस्तु पूर्व्ववत्। ननु सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सद्धेतुत्वादिदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेऽपि द्रव्यं सत्त्वा-दित्यादेर्व्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन दुष्टत्वादित्यत आह, 'व्यभिचा-रादेरिति, अप्यर्थकाग्रिमचकारोऽत्रैव योजनीयः व्यभिचारादेरपी-त्यर्थः। 'सद्धेतौ' सद्धेतुत्वग्रहस्थले व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धि-सत्त्व इति यावत्, 'सिद्धिमखण्डयतः' व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयरूपां सिद्धिमविघटयतः, 'हेत्वाभासत्वाभावात्' हेत्वाभासत्वप्रयोजकत्वा-सम्भवात्, भवन्नये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्ध्युपजीव्यत्वस्यैव व्यभि-चारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति भावः, इति व्याचक्रुः ।

'व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्व इति व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'तथावधारणादिति अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्यत्वावधार-णादित्यर्थः, 'अज्ञातापीति, तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्य-त्वान्यथानुपपत्त्येति भावः। 'हेत्वाभासाधिक्यमिति आश्रयासिद्धादे-

हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेत्, न, एवं सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमाचात् किन्तु कारणाभावादपि असत्यपि प्रतिबन्धके वह्न्यभावेन दाहानुत्पत्तेः। अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्, तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः हेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे तद्व्यति-

---

रतिरिक्तहेत्वाभासत्वमित्यर्थः, 'क्लृप्तान्तर्भाव इति क्लृप्तानां व्यभिचारादीनां असिद्ध्यन्तर्भाव इत्यर्थः,(१) 'तेन रूपेण' तत्साधारणाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वरूपेण, 'व्याप्यसिद्ध्यादेरेवेति व्याप्तिनिश्चयाभावादेरेवेत्यर्थः, 'सङ्ग्रहात्' विभागस्थासिद्धिपदेन सङ्ग्रहात्, 'एवकाराद्व्यभिचारादिव्यवच्छेदः। 'असिद्धिः स्यादिति असिद्धित्वेनैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादित्यर्थः, 'उपजीवनादिति असिद्धिस्वरूपं प्रति उपजीव्यत्वादित्यर्थः, 'भेदे' पृथग्विभजने, 'पृथक् स्यात्' पृथक्विभक्तः स्यात्। नन्वेवं व्याप्ति-पक्षधर्मतासत्त्वेऽपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासाभावादित्यत आह, 'सुषुप्त्यादाविति, 'कारणाभावात्' परामर्शात्मककारणाभावात्, 'कारणाभावादपि' भावरूपकारणाभा-

---

(१) क्लृप्तानां व्यभिचारादीनां अन्यतमत्वरूपेण सङ्ग्रहे असिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थ इति क०। व्यभिचारादीनामिहान्तर्भाव इत्यर्थ इति ग०।

रेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात् सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात्।

अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्ति-पक्षधर्म्मता-विरह-तन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं तच्चाधिक-

---

वादपि, 'न हेतुरिति, स्यादिति शेषः, 'अनुमित्यनुत्पादे' अनुमित्यनुत्पादाभ्युपगमे, 'तद्व्यतिरेकेणेति आत्म-मनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः, यद्व्यतिरेकेण कार्य्यानुत्पादः तस्यैव च कारणत्वादिति भावः। नन्विदमिष्टमेवेत्यत आह, 'सिद्धेरेवेति व्याप्ति-पक्षधर्मतानिश्चयस्यैवेत्यर्थः, 'हेतुः स्यादिति सर्व्वत्र हेतुः स्यादित्यर्थः, तथाच कार्य्यं निष्कारणकं स्यादिति भावः। इदमापाततः भवन्मतेऽपि कथमात्ममनोयोगो हेतुः इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः। अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवत् भावकार्य्यत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिस्तदा ममापि तुल्यं चरमे सत्यपि कार्य्यं सकरणकमिति व्याप्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादेः करणतासिद्धेः अन्यथा तवापि व्याप्तिज्ञानादिकं करणं न स्यात् परामर्शादिचरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्य्यव्यतिरेकाभावात्, धरमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिरप्रयोजिकेत्येव तत्त्वं।

केचित्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुः तन्मतमुपन्यस्यति, 'अन्ये त्विति, अत्र गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वी च व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहस्य गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वि-व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहं तादृशपक्षधर्मताविरहश्च तन्नियतस्य ता-

बलसमानबलौ बाध-प्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचार-विरुद्धौ। न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेष-

---

दृश्यपक्षधर्मताविरह-तन्नियतौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भ-इतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनापत्तिरिति द्रष्टव्यं। तथाच गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्ति-पक्षधर्मताविरह-तद्व्याप्यानामन्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः, गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वञ्च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं, गमकतौपयिकस्याबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वस्य विरोधित्वमित्यपि केचित्। 'तत्र' तेषु मध्ये, 'अधिकबल-समानबलाविति, 'अधिकबल-समानबलौ' 'प्रतिद्वन्द्विनौ' 'बाध-प्रतिरोधाविति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाधः इत्यर्थः, समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिश्चयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव, तन्निश्चयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि वा प्रतिबन्धकता विशेषणीया, अधिक-बलप्रतिद्वन्द्वित्वञ्च साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः। 'तन्नियतौ' व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहव्याप्यौ, 'सव्यभिचारेति, धर्मप्रधानो निर्देशः। ननु यदि तौ तन्नियतौ तदा तदुन्नयनद्वारैव दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'असिद्ध्यन्तर्भावः' असिद्ध्युपनयनद्वारा दूषकत्वं, 'अनयोः' व्यभिचारि-विरुद्धयोः, 'स्वातन्त्र्येणैवे[illegible]

दर्शनस्यैवेति, तन्न, अत्रापि व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरह-एवासिद्धिः पर्य्यवस्यति तच्च चोक्तमेवान्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरवहिष्कृतस्य व्याप्ति-पक्षधर्म्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात् तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे असिद्धिपूर्व्वपक्षः ॥०॥

निश्चयं विनैवेत्यर्थः, व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणं व्यभिचारवत्त्वादिनेत्यपि बोध्यं। नन्वेवं व्याप्ति-पक्षधर्मताविरहत्वमेवासिद्धिलक्षणं पर्य्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह, 'अत्रापीति अस्मिन्मतेऽपीत्यर्थः, 'उक्तमिति अननुगमरूपं दूषणमिति शेषः। नन्वन्यतरत्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अन्यतरत्वञ्चेति, 'व्यर्थेति असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः, प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः। ननु विशिष्टाभाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावः तथाच विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावस्यातथात्वान्नाननुगम इत्यत आह, 'हेत्वाभासान्तरेति, 'वहिष्कृतस्य' भिन्नस्य, 'विवक्षितत्वात्' अत्र शास्त्रेऽसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात्, 'आश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः, 'आदिपदाद्व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावपरिग्रहः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये [illegible]रहस्ये असिद्धिपूर्व्वपक्षरहस्यम्।

अथासिद्धिसिद्धान्तः ।

उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् न तु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञान-

---

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यं ।

'ज्ञानादिति प्रत्यक्षादिती ज्ञानादित्यर्थः, तेनोद्भावनादिति सङ्गच्छते, एवमग्रेऽपि, 'विशिष्टाभाव इति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावइत्यर्थः, एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुतावादिनां नव्यानां नयेन, साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनयेस्तु विशिष्टाभाववद्धेतुरपि दोष इत्युक्तमधस्तात् । 'परामर्शविषयाभावो वेति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावो वेत्यर्थः, दोषइत्यनुषज्यते, 'व्यर्थविशेषणत्वात्' विशिष्टाभावत्वपरामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात्, तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् । नन्वेवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह, 'तस्येति, प्रकारित्वं षष्ठ्यर्थः, तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनञ्च 'अनुमितिप्रतिबन्धात् विनापीति योजना, यत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकारकज्ञानमुद्भावनञ्च तिष्ठतीत्यर्थः, तथाच तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेऽनुमितावियापत्तिरिति भावः ।

मुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना, परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमाहु, 'तस्येति, तेन रूपेण ज्ञानमुद्भावनञ्च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः। तदसत्। तथा सति व्यभिचारादिज्ञानं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् व्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयं। ननु परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणतया तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यत इत्यत आह, 'अनुभवसिद्धे हीति लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनुभवसिद्धे हीत्यर्थः, 'लक्षणं' लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं। ननु त्रयाणां प्रत्येकमेव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन विभागस्य वा न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोः[१] हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं वा स्यादित्यत आह, 'परामर्शविषयेति परामर्शविषयाभावत्वरूपेणानुगतेनासिद्धित्वेन त्रयाणां सङ्ग्रह इति योजना, 'विरोधः' न्यूनत्वं, 'हेत्वाभासाधिक्यं वेति त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं वेत्यर्थः। ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं

---

(१) कयोश्चिद्द्वयोरिति ग०।

।

तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा नाद्यः, व्याप्यादिप्रत्येकाभावेऽव्याप्तेः तादृशाभावस्याप्रसिद्धेश्च, 'न ह्येवं पदार्थोऽस्ति यत्र परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयाभावस्यैव सर्व्वत्र वृत्तेः। न द्वितीयः, वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्याद्यभावे केवल-साध्याभाव-साधनाभावादौ चानाभासेऽतिव्याप्तेः। अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धित्वं अतो नाभासभिन्ने-ऽतिव्याप्तिः परामर्शपदञ्च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान्पक्षः[१] इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तिघटितपरामर्शपरमतो हेतु-निष्ठव्यतिरेकव्याप्यभावरूपाऽनुपसंहारित्वे नातिव्याप्तिः, सप्तमपदार्थ-रूपाभावस्य घटकतया[२] च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपे साधा-रणे नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति चेत्। न। गोत्ववान् अश्वत्वा-दित्यादौ हेतोः साध्यसमानाधिकरणाभावरूपे विरोधे, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र भावस्य साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्या-भावरूपे बाधे, गोत्वाभावः सास्नादिमान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्याभाववत्पक्षरूपे बाधे, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे, 'साध्याभाववद्वृत्तिहेतुरूपे साधारणे साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे चातिव्याप्तेः तेषां हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वाच्च। यत्र भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपाश्रयासिद्धौ साधनाभाव-

---

(१) साध्याभाववदवृत्ति-साध्यसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः।

(२) षट्पदार्थातिरिक्तस्वरूपस्याभावस्य घटकतयेत्यर्थः।

वत्पक्षरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः तस्याभावत्वाभावात्, एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ, यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ, व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः। अथ साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेन यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितं। न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्व-हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं। समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धित्वादिविरहादिति चेत्। न। साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेतुरूपे विरोधे साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववद्धेतुरूपे साधारणे चातिव्याप्तेः साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनात्यन्ताभावव्याप्यवत्पक्ष-साधनवद्भिन्नपक्ष-साधनवद्भेदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तिश्चेति(१)। मैवं। परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वन्तु निश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तदिशैवात्रापि

(१) तत्राव्याप्त्यापत्तिश्चेति ग० ।

तत्तद्दलप्रयोजनमवसेयं। एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्व्वतत्वादिरूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभावत्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्व्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्व्वताद्यप्रवेशात्, अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादेः केवलपर्व्वताद्यनतिरिक्ततया पर्व्वत इत्यादिकेवलपर्व्वतादिविषयकनिश्चयेऽपि विषयितासम्बन्धेन तत्सत्त्वादसम्भवापत्तेरिति निरस्तं। माणिक्यमयः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ पर्व्वतत्वविशिष्टपर्व्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्व्वत इति निश्चयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतत्वविशिष्टनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवलपर्व्वतत्वविशिष्टपर्व्वतादावतिव्याप्तेर्वारणाय सामान्यपदं, यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतादावसम्भवः पर्व्वत इतिनिश्चयनिष्ठपर्व्वतनिरूपितविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतनिरूपितत्वेन सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति, पर्व्वत इतिनिश्चयनिष्ठपर्व्वतविषयित्वञ्च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्व्वतत्वविशिष्टपर्व्वतनिरूपितं विशिष्टसत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्व्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्व्वत इतिज्ञान एव

सत्त्वात्, पर्व्वतो माणिक्यमयो न वेति संशयनिष्ठस्य तादृश-विषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य प्रतिवन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् असम्भववारणाय निश्चयनिष्ठमिति, निश्चयस्याग्टहीताप्रामाण्यकत्वेन निवेशनीयः नातस्तद्दोषतादवस्थ्यं।

न चात्र विशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यनिवेशे प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव निवेश्यतां किमनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेनेति(१) वाच्यं। माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्व्वतोरूपवान् इति निश्चयनिष्ठस्य रूपप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यमयत्वाभाववत्-पर्व्वतत्वविशिष्टपर्व्वतनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यमयत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्व्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वातिरिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशपरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वविरहादसम्भवापत्तेः। न च तथापि साधारणे साध्यासमानाधिकरणहेत्वादिरूपविरोधे साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववद्धेतुरूपे अनुपसंहारित्वे चातिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यं। साधारणत्व-विरुद्धत्वानुपसंहारित्वाविषयकत्वेन निश्चयस्य साधारणत्व-विरुद्धत्वानुपसंहारित्वानिरूपितत्वेन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वस्य वा विशेषणात्। न चैवं वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्व्वतो वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपाश्रयासिद्धेः साधारणरूपत्वादव्याप्तिः एवं वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् पर्व्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्न्यसमानाधिकरणह्रदत्वरूपाश्रयासिद्धे-

(१) किमनतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यन्तेनेति ग०।

विरोधस्वरूपत्वादव्याप्तिः वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्व-वान् पर्व्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्न्यभावव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वाभाववद्ह्रदत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः अनुपसंहारित्वरूपत्वा-दव्याप्तिरिति वाच्यं। साध्य-साधन-पक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभि-न्नतया वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यात्मकसाधा-रण्याद्यविषयकत्वादिविशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्या-किञ्चित्करत्वात्। अत एव माणिक्यमयः पर्व्वतो वह्निमान् धूमा-दित्यादौ साधारण्याद्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः तत्र तदविषयकत्व-विशेषणस्यानुपादेयत्वात् २ परामर्शे च व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानाद्व्य-तिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभाववत्पक्षरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः। ननु तथापि पर्व्वतान्यः पर्व्वतोदहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमात् इत्यादौ पर्व्वतान्यत्वाभाववत्पर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिः तत्रा-नाहार्य्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः। न च तत्तदि-च्छानायुक्तेजकत्वनये आहार्य्यज्ञानस्यापि प्रतिबध्यतया आहार्य्य-परामर्शविरोधितामादायैव तत्र लक्षणसम्भव इति वाच्यं। पर्व्वता-न्यत्वाभाववान् पर्व्वत इत्यादिबाधनिश्चयविरहदशायामपीच्छाविरहे पर्व्वतान्यः पर्व्वत इत्यादिप्रत्यक्षोत्पादवारणाय तादृशप्रत्यक्षं प्रती-च्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशबाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताशालिघटही-ताप्रामाण्यकनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्त्त्यनाहार्य्यज्ञानसामान्यं न प्रकृत-परामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति विवक्षितं पर्व्वतान्यः पर्व्वत-इत्यादावाहार्य्यरूप एव परामर्शः प्रसिद्धः परामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य

अतएव "ये व्याप्तिविरह-पक्षधर्म्मताविरहरूपास्ते-ऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादयः" इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि। न चैवं साक्षात्-प्रतिबन्धकत्वेन बाध-प्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचार-विरुद्धयोरपि सङ्ग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः सव्यभिचारादेरप्येवंरूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात्।

लक्षणेऽप्रवेशात् तस्याप्रतिबध्यत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं। वस्तुमात्र-विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्त्तिनाहार्य्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरा-मर्शानात्मकतया वस्तुमात्रस्यैव तत्राषिद्धित्वापत्तेरिति चेत्, न, पर्व्वतान्यः पर्व्वत इत्यादेरपार्थकतया[१] तत्र पर्व्वतान्यत्वाभाववत्पर्व्व-तादेराश्रयासिद्धित्वानभ्युपगमादित्यास्तां विस्तरः।

'अत एवेति यत एव एकोविशिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु नानारूपेत्यर्थः, अन्यथा ये इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः। 'लिङ्गत्वेन' व्याप्यत्वेन, 'सङ्ग्रहे' सङ्ग्रहसम्भवे, 'विभागव्याघातः' विभागस्य पञ्चविधत्वविरोधः, 'परिभाषेति, एवं कथं न कृतमिति सर्व्वत्रानुयोगसम्भवादिति भावः। 'एवंरूपसत्त्वेऽपि' उक्तरूपासिद्धि-त्वसत्त्वेऽपि, 'उपजीव्यत्वेनेति, ज्ञानकृतेनेति भावः। हेत्वन्तरमाह,

---

(१) अपार्थकत्वं यादृशबोधत्वावच्छेदेन आहार्य्यत्वं तादृशबोधार्थप्रयुक्त-

नन्वाश्रयाप्रसिद्धा कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या। न च अशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यं। अश्वशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत्,

---

'उपधेयेति, 'असङ्करात्' ज्ञानासङ्करात्, यद्वा ननु उपजीव्यत्वमेव कथं विषयाभेदादित्यत आह, 'उपधेयेति, 'असङ्करात्' भेदात्। पक्षाप्रसिद्धापि आश्रयासिद्धिः यथा व्योमकमलं सुगन्धि कमलत्वादित्यादिभ्रमेणाशङ्कते, 'नन्विति, 'कथमिति, पक्षोऽसिद्ध इत्यत्र सिद्धसिद्धिव्याघातादिति भावः। 'व्योमकमलमिति, निषेध्यमिति शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः। 'अश्वशृङ्गेति अशीयतया शृङ्गनिषेधोनास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः। आश्रयासिद्धेर्नोक्तमुदाहरणमिति परिहरति, 'व्योमेति, व्योमकमलं सुरभीत्यर्थः, 'निश्चितानन्वयत्वेन' व्योमकमलस्य निश्चितान्वयकत्वाभावेन व्योमकमलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत्, 'अपार्थकं' अनुमित्यजनकं, न त्वाश्रयासिद्धिनिबन्धनमिति भावः। इदन्त्वसतोव्योमकमलस्य पक्षतातात्पर्य्येदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्षस्तदा तु पक्षविशेषणाभावरूपाश्रयासिद्धिरेवेति बोध्यं। नन्वेवं आश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावे का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह, 'आश्रयेति, आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभावः आश्रयासिद्धिरित्यर्थः, धान्येन धनवानितिवदभेदे तृतीया, उदाहरणञ्च माणिक्यमयः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमय-

व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकम् आश्र-यविशेषणासिद्धा चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा ।

त्वादिविशेषणस्य पर्व्वते अभावादिति भावः । 'असङ्कीर्णेति सा च हेत्वाभासान्तरेणासङ्कीर्णापि माणिक्यमयः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः, एतत्तु सम्भवप्राचुर्य्येणोक्तं, वस्तुतो हेत्वाभासान्तरसङ्करेऽपि न दोष इत्युक्तमेव । इदन्त्ववधातव्यं न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः[१] आश्रयासिद्धिः किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावव्याप्यः, पक्षे पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभावः, पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावव्याप्यः, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः, पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः, पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः, तद्व्याप्यवान् पक्षः, पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पक्षः, तद्व्याप्यवान् पक्षः, पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्पक्षतावच्छेदकं, तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकं, पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं, तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकमित्यादिरप्याश्रयासिद्धिः । समानप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः, तद्व्याप्यवान् पक्षः, पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पक्षः, तद्व्याप्यवान् पक्षः इत्यादिरेवाश्रयासिद्धिः, न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि[२] , तज्ज्ञानस्यानुमिति-तत्कारणपरामर्शाप्रतिबन्धक-

---

(१) पक्षवृत्तित्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकाभाव इत्यर्थः ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावतद्व्याप्यादिरपीति क० ।

तथा हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । सर्वसाधारणाश्रयासिद्ध्यनुगतलक्षणन्तु पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वञ्चाप्यत्वागृहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यं तादृशपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं तेन नासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः, प्रत्येकदलव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशाऽवसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकग्रहपदेन पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो ग्राह्यः तेन स्वरूपासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्ध्यादेरपि परामर्शात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यं । एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधा साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षः, तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः, साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः, तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः, पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावः, पक्षे तादृशसाधनाभावव्याप्यः, पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्योन्याभावः, पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्ष इत्यादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासिद्धिः न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि तज्ज्ञानस्यानुमिति-तत्कारणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यक-साधनतावच्छेदकाव-

च्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं स्वरूपासिद्धित्वं, भवति च ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद्ह्रदादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् ह्रद इत्यादिपक्षविशेष्यकग्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः, ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्ह्रद-धूमसामान्याभाववद्द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदक-साधनतावच्छेदकयोः प्रवेशः। न चैवं ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदाकाशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः नव्यनये ग्राह्याभावावगाहिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहाविरोधित्वादिति वाच्यं। नव्यमते तस्य स्वरूपासिद्धित्वविरहात्। न चैवं तस्याधिक्यापत्तिरिति वाच्यं। ह्रदो मह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादेर्हेत्वाभासत्वस्यैवाभावात् वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेत्वादेरिवासाधारणत्वे विरोधे वान्तर्भावात्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साधनतावच्छेदकावच्छिन्नग्रहविरोधितावच्छेदकत्वञ्चात्रापि अगृहीताप्रामाण्यकनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, तेन नासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः, प्रत्येकदलव्यावृत्तिरपि पूर्वोक्तदिशाऽवसेया, तादृशग्रहविरोधित्वञ्च तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वं तेन पर्व्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिह्रदत्वादिरूपसाधारण-वह्निमदवृत्ति-

ह्रदत्वादिरूपविरोध-वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वादि-रूपानुपसंहारित्व-वह्न्यव्यभिचरितसम्बन्धित्वाभाववद्ह्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितामादाय नातिव्याप्तिः। न वा आश्रयासिद्धि-साधनविशेषणासिद्ध्योरतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावात्, अत-एव ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमाभाववद्-ह्रद-वह्निसमानाधिकरणधूमाभाववद्ह्रद-वह्न्यभावव्यापकीभूताभा-वप्रतियोगिधूमाभाववद्ह्रद-वह्न्यव्यभिचरितसम्बन्धिधूमाभाववद्ह्र-दादिषु व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां परामर्शात्मकतादृ-शग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरू-पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात्, स्वरूपासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणञ्च पर्व्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादिकमेव, आश्रयासिद्धि-स्वरू-पासिद्धिभिन्नासिद्धिस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः, यादृशविशिष्टमाश्रयासि-द्धिर्यादृशविशिष्टञ्च स्वरूपासिद्धिस्तदुभयविशिष्टानिरूपितं साधा-रणत्व-विरुद्धत्वानुपसंहारित्वानिरूपितञ्च निश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्ट-निरूपितविषयित्वसामान्यं परामर्शविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृश-विशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निष्कर्षः, तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्व्विशि-ष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्ह्रदाद्यात्मकस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वा-भावेऽपि नाव्याप्तिः, न वा काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्व्विशिष्टस्यानतिरिक्त-तया काञ्चनमयत्वाभाववद्ह्रदादिरूपाश्रयासिद्धेर्भिन्नत्वाभावेऽप्य-

व्याप्तिः, पचादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्भेदात् पर्व्वतो धूमवान् वह्ने-रित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितत्वविशेषणं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् तेन तत्रत्यव्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः। एतेन वह्निव्याप्यह्रदत्ववान् पर्व्वतो वह्निमान् ह्रद-त्वादित्यादौ वह्निव्याप्यत्वाभाववद्ह्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेराश्र-यासिद्धिरूपत्वादव्याप्तिः ह्रदत्वाभाववत्पर्व्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽति-व्याप्तिवारणाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात्, एवं काञ्चनमयवह्निसमवायी पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेरा-श्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः वह्निसमवायित्वाभाववत्पर्व्वतरूपा-श्रयासिद्ध्यन्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात्, एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादि-त्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्न्यादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्या-प्यत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः। न च तद्द्वयं न व्याप्यत्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेव इति वाच्यं। विनिगमकाभावादत्राश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणे-ऽपि व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथकसम्प्रदा-यव्यवहारस्य च सन्दिग्धत्वादिति दूषणमपि प्रत्युक्तं। आश्रया-सिद्ध्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वह्निव्याप्य-ह्रदत्ववान् पर्व्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वाभाववत्पर्व्व-तादिरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरभेदस्यैव तत्र लक्षणघटकतया उक्तरूपाश्र-यासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिविरहात्। न चैवं तस्योभयरूप-

त्वापत्तिरिति वाच्यं। विनिगमकाभावेनाश्रयासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्ध्यु-भयरूपत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा साध्यविशेषणासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च, साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धिः, विरोधितावच्छेदकत्वादिकमाश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयं, तादृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं, तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यं, साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यं, तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यं, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यतावच्छेदकं, तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकं, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदकं, तादृशान्योन्याभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि, भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः, साध्ये तादृशाभावव्याप्यः, साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः, साध्ये तादृशान्योन्याभावव्याप्यः, साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः, साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः, साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः, साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यं, एतदसङ्कीर्णोदाहरणञ्च पर्व्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि। साधनतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनविशेषणासिद्धिः, विरोधितावच्छेदकत्वादिकमाश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयं, तादृशञ्च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनादिकमेवेत्युक्तप्रायं, एतदसङ्कीर्णोदाहरणञ्च पर्व्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि। साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धि-स्वरूपा[illegible]श्रयासिद्धि-

व्याप्तिविरहस्तु व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तं, एकाम-सिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति।

भिन्नासिद्धिर्व्याप्तिविरहरूपासिद्धिः, निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः, तत्स्वरूपञ्च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपान्वयव्याप्यभाववत्साधनं, तादृशव्याप्यभावव्याप्यवत्साधनं, तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं, तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं, तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः, तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः, तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववत्पक्षः, तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि, साध्याभाववद्वृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि, साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादि, भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशान्वयव्याप्यभावादिरपि बोध्यः। ननु साध्यविशेषणासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणसत्त्वेऽपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यतश्चाह. 'व्याप्तिविरहस्त्विति. 'व्यर्थविशेषणादाविति, 'असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते, आदिपदाद्व्यर्थविशेष्यत्वपरिग्रहः, तदुदाहरणञ्च द्रव्यं गुण कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादि तत्र हेतुतावच्छेदकविशेष्यीभूतस्य सत्तात्वस्य व्यर्थत्वात् न तु पर्व्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्नधर्म्मिकत्वात्। व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्य्यसंवादमाह, 'तदुक्तमिति चितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति ईश्वरज्ञा-

उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्म्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्व-

नानुमाने सत्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः। 'एकामसिद्धिं' स्वरूपासिद्धिरूपां असिद्धिं, 'परिहरतः' शरीरविशेषणेन परिहरतः, 'द्वितीयापत्तेः' शरीरविशेषणस्य व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण। वस्तुतो व्यर्थविशेषणत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्व्वारा। न चैवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादिप्रयोगे कथं निग्रह इति वाच्यं। उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवदधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्थानत्वात् निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थचकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादिवत्तस्यापि समुच्चयात्। न चैवं एकामसिद्धिमित्याचार्य्याभिधानविरोध इति वाच्यं। व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेऽपि तदभिधानस्याशुद्धत्वात् शरीरजन्यत्वाभावस्याखण्डतया व्यर्थविशेषणत्वस्यैव तत्र विरहात्। न चैवं व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहरणाभाव इति वाच्यं। तद्विरहेऽपि न क्षतिरित्यसकृदावेदितत्वादिति पुनर्नव्यमतानुयायिनी राद्धान्तसरणिः।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तितया तदभावत्वेन उपाधिरपि व्याप्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति प्रसङ्गात्तन्मतं निराकरोति, 'उपाधिस्त्विति उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वे तथा स्यान्न चैतदित्याह, 'वह्नीति। नन्वेवं अनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह, 'किन्त्विति।

व्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं[१] व्याप्तिः साध्यव्यापक-साधनाव्यापकस्य धर्म्मान्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः। न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात्, न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमितिविरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह उपाधाववश्यं व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति, अप्रयोजकान्यथासिद्धौ च सोपाधी नासिद्धौ।

नन्वेवं तद्विरहरूपत्वेनोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादत आह, 'साध्येति, 'उपजीव्यत्वेन' व्याप्तिज्ञानाभावोपजीव्यत्वेन, 'हेत्वाभासान्तरं' स्यादिति शेषः। 'तदर्थं' व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थं, 'अनुमितिविरोधि' साक्षादनुमिति-तत्कारणयोर्विरोधि, 'सत्प्रतिपक्षतया' साक्षात्साध्याभावोन्नायकतया। ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूषकत्वे साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्वरूपमन्यथासिद्धत्वञ्च कुतोऽसिद्धिः तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वरूपत्वादित्यत आह, 'अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति प्रथमाद्विवचनं,

---

(१) स्वं हेतुः व्यभिचारि येषां ते स्वव्यभिचारिणः, यावन्तः स्वव्यभिचारिणः यावत्स्वव्यभिचारिणः, तेषां व्यभिचारि यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि, तादृशं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, हेतौ यावतां व्यभिचारित्वं तावतां व्यभिचारि यत्साध्यं तत्सामानाधिकरणं व्याप्तिरिति फलितार्थः।

प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम्।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे असिद्धिसिद्धान्तः।

धर्म्मप्रधानस्य निर्द्देशः, अप्रयोजकत्वमन्यथासिद्धत्वञ्चेत्यर्थः। 'सोपाधी' सोपाधी अपि उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत्, 'नासिद्धौ' नासिद्धौ, सर्व्वंत्र प्रथमाद्विवचनं।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावस्यासिद्ध्यन्तर्गत इत्याहुः तन्मतं निराकरोति, 'प्रतिकूलेति, 'उपजीव्यत्वे सतीति अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः, स्वतोदूषकावपीति व्याप्तिग्रहकारणाभावावपीत्यर्थः, 'स्वरूपसतोरेव' ज्ञायमानत्वानवच्छिन्नयोरेव, 'प्रतिबन्धकत्वादिति व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः, ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमिति-तत्कारणज्ञानान्यतरकारणीभूताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्येऽसिद्धिसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णम्॥

अथ बाधपूर्व्वपक्षः ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते। अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न अ-

---

अथ बाधपूर्व्वपचरहस्यं ।

'बाध इति बाधितत्वमित्यर्थः, 'साध्याभाववत्पचकत्वमिति येन केनचित् सम्बन्धेन साध्याभाववत्पचसम्बन्धित्वमित्यर्थः, अतो नाग्रिमाभेदः। साध्याभाववत्पचादिकं यदि बाधः स्यात्तदैव तत्सम्बन्धित्वं बाधितत्वं स्यात्तदैव च न बाध इत्याह, 'पच इति, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं सर्व्वेषां पचनिष्ठसाध्याभावज्ञानानामित्यर्थः, 'अधिकबलत्वाज्ञानेन' अधिकबलत्वाभावेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेनेति यावत्, अत्र हेतुः 'प्रमात्वज्ञानं विनेति सर्व्वत्र पचे साध्याभावज्ञाननिष्ठप्रमात्वविषयकत्वानावश्यकत्वेनेत्यर्थः, 'बाधाभावादिति तद्विषयस्य साध्याभाववत्पचादेर्बाधत्वाभावादित्यर्थः, पचे साध्याभावज्ञाननिष्ठप्रमात्वविषयकज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतया ज्ञाननिष्ठस्य तद्विषयत्वस्यानुमितिप्रबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावेन हेत्वाभाससामान्यलचणस्यैव तत्राभावादित्यभिमानः। 'अत एवेति उक्तरीत्या साध्याभाववत्पचस्य बाधत्वाभावादेवेत्यर्थः, 'साध्याभाववदिति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्पचसम्बन्धित्वं न बाधितत्वमित्यर्थः,

सिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति, विवक्षितविवेकेन साध्याभावादिप्रमैव दोषः, सा च

'असिद्धिसङ्कीर्णेति ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णबाधाश्रयेऽव्याप्तेरित्यर्थः,(१) 'साध्यभाववत्त्वप्रमेति विषयतासम्बन्धेन साध्याभाववत्पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकज्ञानसम्बन्धित्वमित्यर्थः, सर्व्वचान्ततो भगवत्ताद्‌ृशसमूहालम्बनज्ञानविषयतामादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः। 'प्रमितेति येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभाववद्विशेष्यक-(२)साध्याभावप्रकारकज्ञानविषयसाध्याभाववत्पक्षसम्बन्धित्वमित्यर्थः, 'विषयत्वप्रकारेति सप्तमीसमासः, तथाच पक्षनिष्ठप्रमाविषयतायां प्रकारीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिसाध्यसम्बन्धित्वमित्यर्थः, एतच्चातिरिक्तविषयतावादिनये, स्वमते तु पक्षनिष्ठप्रमाप्रकारीभूतेत्यादि बोध्यं। 'विवक्षितविवेकेनेति बाधसम्बन्धित्वस्यैव बाधितत्वरूपत्वेनेत्यर्थः, 'साध्याभावादिप्रमैवेति साध्याभाववत्पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकज्ञानादिरेवेत्यर्थः, 'दोषः' बाधः, 'आदिपदात्प्रमितसाध्याभाववत्पक्ष-पक्षनिष्ठप्रमाप्रकारीभूताभावप्रति-

---

(१) एतदनन्तरं 'वह्न्यभाववद्ध्रदादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरिति भावः' इत्यधिकः पाठः क०पुस्तके वर्त्तत इति ।

(२) साध्याभाववत्पक्षविशेष्यकेति ग० ।

प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च। अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः,

---

योगिसाध्ययोः परिग्रहः। 'प्रमात्वेन ज्ञातेति, अनुमितिप्रतिबन्धिकेति शेषः, 'हेत्वाभासत्वादिति हेत्वाभासत्वानुरोधादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति, 'प्रमात्वज्ञानं विनेति प्रमात्वप्रकारकतज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेन विनेत्यर्थः, 'अधिकबलत्वाभावेनेति ज्ञाननिष्ठतद्विषयित्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अदोषत्वात्' हेतुदोषत्वासम्भवात्। ननु हेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्न प्रतिबन्धकतायां मानमित्यस्वरसादाह, 'अप्रमायामपीति, इदमुपलक्षणं सत्यामपि प्रमायां तत्र प्रमात्वनिश्चयं विना अनुमितिप्रतिबन्धानभ्युपगमाच्चेत्यपि बोध्यं। निरुक्तप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहोऽप्यावश्यक इत्यभिप्रायेण 'प्रमितसाध्याभाववत्पक्षो बाध इति द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण वा शङ्कते, 'अथेति, 'साध्याभाववति पक्ष इति निरुक्तप्रथमबाधज्ञाने निरुक्तद्वितीयबाधज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वस्य हेतौ च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वस्य ज्ञान इत्यर्थः, 'व्यभिचारः' व्यभिचारज्ञानं, हेतौ यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं विषयीक्रियते तद्धर्मावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वविषयकस्यापि समूहालम्बनज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानत्वादित्यभिमानः, तथाच तत एवानुमित्यनुत्पादसम्भवादनुमितिं प्रति पृथग्बाधज्ञानस्य प्रति-

तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावा-

बन्धकत्वे मानाभावः,। एतच्चानुमितिं प्रत्येव साध्याभाववद्वृत्तित्वरूप-व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकं न तु तत्कारणीभूतव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानं प्रति प्राचीननये तादृशव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रेत्य। ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमेव तत्र विषयो न तु हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वमपीत्यत-आह, 'तदज्ञान इति हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वाज्ञान-इत्यर्थः, 'असिद्धिः' परामर्शविरहः, पक्षधर्म्मीहेतुः साध्यव्याप्य इति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्यानुमितिजनकस्य प्रथमं हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहं विनाऽनुपपत्तेः। न च बाधग्रहोत्तरं हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहः ततस्तृतीयक्षणे परामर्शो न तु बाधग्रह एव हेतौ साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वज्ञानमिति वाच्यं। तथापि परामर्शोत्पत्तिक्षण एव बाधग्रहनाशात् तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च हेतौ पक्षवृत्तित्वज्ञानानन्तरं बाधग्रहस्ततः परामर्श इति वाच्यं। तथा सति बाधग्रहेऽपि हेतौ पक्षवृत्तित्वभाने बाधकाभावात् व्यभिचारज्ञानेन अन्यथासिद्धेः स्यादवस्थ्यात् इत्यभिमानः। स चायुक्तः, साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यानुमितिजनकतया यत्र हेतौ पक्षवृत्तिता-विषयकबाधनिश्चयोत्तरं तादृशपरामर्शः तत्रैव बाधज्ञानस्य पृथक्-प्रतिबन्धकतावश्यकत्वात् यत्र हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहोत्तरं शाब्द-स्मृत्या-द्यात्मकं हेतौ पक्षवृत्तिताविषयकं बाधज्ञानं ततः पक्षवृत्तिर्हेतुः साध्यव्याप्यइति लिङ्गविशेष्यकः परामर्शः, यत्र वोत्कृष्टत्वपक्षवृत्तित्व-

दाश्रयासिद्धिश्च। न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात्। न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति, पक्षे साध्यसन्देहा-

---

विषयकबाधनिश्चयोत्तरं तादृशोलिङ्गविशेष्यकः परामर्शः, पक्षवृत्तित्वाविषयकबाधनिश्चयोत्तरं स्मरणात्मकः तादृशलिङ्गविशेष्यकः परामर्शो वा तत्रापि बाधज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वाच्चेति बोध्यं। 'संशययोग्यत्वाभावेनेति पक्षे साध्य-तदभावनिश्चयाभावस्य संशययोग्यतात्वादिति भावः। 'पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिरिति पक्षत्वाभावरूपाश्रयासिद्धिरित्यर्थः, तथाचासङ्कीर्णस्यत्वाभावाद्बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः। पूर्व्वोक्तव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वरूपबाधकमुद्धरति, 'पक्षेति, 'व्यभिचारः' व्यभिचारज्ञानं, 'व्यर्थेति पक्षभिन्नत्वविशेषणस्य प्रतिबन्धकतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः, एतदेवोपपादयति, 'सर्व्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावादिविषयकव्याप्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'अवगमादेवेति, 'एवकारोऽप्यर्थे, 'भङ्गात्' अनुत्पादात्। 'न चेति, 'अनुमानमात्रोच्छेदं' इत्यग्रेणान्वयः, 'दृष्टान्ते' पक्षभिन्ने, पक्षत्वं प्रतिज्ञाविषयत्वं, 'अनुमानमात्रोच्छेदः' संशयोत्तरकालीनानुमानमात्रोच्छेदः, 'पक्ष इति, तथाच फलवत्त्वात्पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यव्यभिचारसंशय एव दोषः, व्यभिचारनिश्चयस्तु पक्षीयोऽपि प्रतिबन्धक इति भावः। यद्यप्यप्रयोजकत्व-

ऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य

स्थले पक्षीयव्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिदमसङ्गतं तथापि प्राचीनमताभ्युपगमवादेन इदमभिहितं ।

भट्टाचार्य्यास्तु 'पक्षे साध्यसन्देहः' हेतुमति पक्षे साध्यसन्देहः पक्षीयव्यभिचारसंशय इति यावत्, 'अनुमानाङ्गं' सति शब्दादिना व्याप्तिनिश्चयेऽनुमित्यनुकूलः,(१) तथाच पक्षीयव्यभिचारसंशयसत्त्वेऽपि यत्र शब्दादिना व्यभिचारनिश्चयस्तत्रैव नानुमानोच्छेदः,(२) व्याप्तिनिश्चयासत्त्वे तु तस्मात्तदुच्छेद इष्ट एवेति भावः इत्याहुः ।°

ननु परामर्शपूर्व्वं साध्यसन्देहासम्भवात् कथं साध्यसन्देहोऽनुमित्यङ्गमित्यत आह, 'व्याप्तस्येति, 'अनुमित्युत्पादेन' अनुमित्युत्पादेन च,(३) तथाच परामर्श-तज्जन्यानुमित्योरेव संशयप्रतिबन्धकत्वं न तु परामर्शसामग्र्यपि कार्य्यसहवर्त्तितया साध्यसन्देहप्रतिबन्धिकेति भावः । ननु तथाऽपि साध्यसन्देहसत्त्वे कथं परामर्शोत्पाद इत्यत आह, 'अन्यथेति ग्राह्यसंशयस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वे चेत्यर्थः, 'संशयविरोधिता' संशयोत्तरं संशयानुत्पादप्रयोजकता ।

---

(१) अनुमित्यप्रतिकूल इति ख°, ग° ।

(२) नानुमानमात्रोच्छेद इति ग° ।

(३) चकारपूरणेन व्याप्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानस्येव अनुमित्युत्पादस्यापि संशयनिवर्त्तकत्वं सूचितं ।

व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, पक्षे साध्या-भावप्रतीतिरेव हि साध्याभाव-हेत्वोः सम्बन्धोल्लेखि-नीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम्, अन्यथा बाध-

---

भट्टाचार्य्यानुयायिनस्तु ननु यदि व्याप्तिनिश्चयसत्त्वे पक्षीय-व्यभिचारसंशयो न प्रतिबन्धकस्तदा परामर्शोत्तरं हेतुमति पक्षे साध्यसन्देहोत्पत्तावपि अनुमित्यापत्तिरित्यत आह, 'व्याप्तस्येति परामर्श-तज्जन्यानुमित्योः संशयप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, तथाच परा-मर्शोत्तरं साध्यसन्देहोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति भावः। यद्यप्यनुमितेः संशयप्रतिबन्धकत्वाभिधानं प्रकृतानुपयुक्तं तथापि फलतोऽपि परा-मर्शस्य संशयप्रतिबन्धकत्वबोधनाय दृष्टान्ततया वा तदभिधानं, 'अन्यथेति परामर्शस्य सन्देहविरोधित्वाभाव इत्यर्थः, 'संशयविरो-धिता' प्रामाणिकानां संशयविरोधिताप्रवाद इत्याहुः।

'पक्ष इति हेतौ साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वात्मकव्यभिचारज्ञान-मित्यर्थः, 'बाधः' साध्याभाववत्पक्षज्ञानं, 'पृथगिति, अनुमितिप्रति-बन्धक इति शेषः, तथाच साध्याभाववत्पक्ष एव बाधो न तु प्रमा-णान्तर्भाव इति भावः। यद्यप्युपजीव्यत्वेऽपि तज्जन्यव्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमावश्यकत्वादित्येव समाधानं सुकरं तथापि तदुपेक्ष्य उपजीव्यत्वमेव निराकरोति, 'पक्ष इति, साध्याभाववत्पक्षज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्युत्पत्तौ बाधका-भावादिति भावः। 'एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकवित्तिस्वरूपत्वेन। ननु सर्व्वत्र बाधग्रहे हेतौ पक्षवृत्तित्वभाने मानाभाव इत्यत आह,

दशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भावित-व्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वं, व्यभिचारोद्भावने परकथन्तानावश्यकत्वात् तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् । वह्निरुष्णः कृतक-इत्युद्भावनाद्वह्निरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमितिबाधः पृथ-[illegible]ते कश्चित्,[१] तन्न, पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानु-

---

'अन्यथेति, 'बाधदशायां' बाधग्रहदशायां, 'पक्षे हेतोरिति हेतौ पक्षवृत्तित्वस्येत्यर्थः, 'असिद्धिरेव' परामर्शविरह एव, तथाच सुषुप्त्यादिदशायामिव कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पादः[२] किं बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनेति भावः । परार्थस्थले व्यभिचारज्ञानं प्रत्युद्भावनद्वारा बाधज्ञानस्य उपजीव्यत्वमाशङ्कते, 'न चेति, 'उद्भावित-व्यभिचारेति तेजोऽनुष्णं कृतकत्वादित्यादावुद्भावितव्यभिचारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः, 'कथन्तेति व्यभिचारस्यासिद्धत्वाशङ्केत्यर्थः, 'तत्त्वे वेति उद्भावनद्वारा साध्याभाववत्पक्षज्ञानस्योपजीव्यत्वे वेत्यर्थः, 'तन्निर्वाह्य-मिति, साध्यव्यभिचारित्वमिति शेषः । 'वह्निरुष्णः कृतक इति उष्णत्ववद्वह्निवृत्तिकृतकत्वमितिव्यभिचारोद्भावनादित्यर्थः, 'इत्युद्भावन इति साध्याभाववत्पक्षरूपबाधोद्भावने इत्यर्थः, 'लाघवं' शब्द-लाघवं, 'बाधः' साध्याभाववत्पक्षः, 'पृथगिति, परार्थस्थले दोष इति

---

(१) कश्चित्तु वह्निरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्वह्निरुष्णं इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति मेने इति ग० ।

(२) कारणविरहप्रयोज्य एव तदानुमित्यनुत्पाद इति [illegible] ग० ।

माने यदि न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्याद्विशेषा-
दिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात्। अथोपनीतका-
ञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्याया आभा-
सत्वं हेत्वाभासाधीनं। न चानुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभि-
चारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्, अत-

शेषः, 'साध्याभावप्रमेति साध्याभावसत्तेत्यर्थः, 'अविशेषादिति क्लृप्त-दोषान्तरसाङ्कर्य्यस्याविशेषादित्यर्थः, 'तदुद्भावनस्य दूरेति, इदमुपलक्षणं शब्दगौरवमपेक्ष्य प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावान्तरकल्पनागौरवस्यैव जघन्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं(१)। 'अथेति, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादाविति शेषः, 'उपनीतेति, एतच्चानुमितावप्युपनीतभानमभ्युपेत्य, 'आभासत्वमिति भ्रमत्वमित्यर्थः, 'हेत्वाभासाधीनमिति दुष्टहेतुकत्वव्याप्यमित्यर्थः, हेतुदोषस्यान्यः कोऽपि तत्र नास्तीति बाधस्यैव तत्र दोषत्वसिद्धिः। न च काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निरूपा साध्यविशेषणासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं। अनुमितिजनकपरामर्शाविघटकतया तस्य प्रकृतेऽसिद्धित्वासम्भवादिति भावः। ननु धूमे काञ्चनमयवह्निव्यभिचारज्ञानात्तादृशानुमितिरेव न सम्भवति कुतस्तस्याभासत्वमित्यत आह, 'न चेति, 'विशिष्टस्याप्रसिद्ध्येति अनुमितेः पूर्व्वं काञ्चनमयत्वप्रकारकवह्निज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'तदभावस्येति, काञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रयोगिताकवह्न्यभावस्य व्यभिचारघट-

(१) बोद्धव्यमिति ख०, ग०।

एव पक्षासिद्धिरपि न, अतः काञ्चनमयवह्न्यभावरूपाद्बाधात्तत्राभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याप्यभावइति चेत्, न, वस्तुतोव्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव।

कस्य ज्ञानासम्भवादित्यर्थः, प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं काञ्चनमयवह्निव्यभिचारज्ञानेऽपि सामान्यतोवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शादुपनीतकाञ्चनमयत्वप्रकारकवह्न्यनुमितौ बाधकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'अतएवेति अनुमितेः पूर्व्वं काञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावज्ञानासम्भवादेवेत्यर्थः, 'पक्षासिद्धिरपीति पक्षविशेष्यक-काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यभावनिश्चयप्रयुक्तो बाधकमङ्गनाभावरूपपक्षत्वाभावोऽपि नेत्यर्थः, 'बाधादिति स्वरूपसतो बाधादित्यर्थः, 'आभासत्वं' भ्रमत्वं। ननु काञ्चनमयवह्नेरसिद्धौ कथं तदभावरूपोबाध इत्यत आह, 'व्यधिकरणप्रकारेति व्यधिकरणधर्म्मेत्यर्थः, 'प्रतियोगिकः' प्रतियोगिताकः, यदि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय बाधस्तदा तादृशसाध्याभावमादाय व्यभिचारोऽपि तत्र सम्भवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'वस्तुत इति स्वरूपसत इत्यर्थः। नन्वनुमितेः पूर्व्वं तज्ज्ञानासम्भवात् तत्सत्त्वे किम्मानमित्यत आह, 'ज्ञानञ्चेति, अन्यथा बाधसत्त्व एव किम्मानमिति भावः। ननु सामान्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यानुमितौ विशेषव्यभिचारो

किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्व्वमज्ञानाद्वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च। न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं, किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। न च साध्याभावे

न हेत्वाभासः कारणीभूतपरामर्शाविघटकत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चे'. 'विशिष्टस्येति, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुत्वादिति भावः। ननु विशिष्टस्य पूर्व्वमज्ञानेऽपि विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन तादृशानुमितिः स्यादित्यस्वरसादाह, 'वह्नाविति, 'लिङ्गस्य' धूमादेः, 'असिद्धेः' स्वरूपासिद्धेः, 'व्यभिचाराच्चेति धूमादेः पर्व्वतादौ काञ्चनमयत्वव्यभिचाराच्चेत्यर्थः, तथाच तत्त्वाभासताप्रयोजकं दोषान्तरमेव सम्भवति किं बाधस्य दोषत्वेनेति भावः। ननु यथोक्तस्वरूपासिद्धि-व्यभिचारयोर्न दोषत्वं अनुमितितत्कारणीभूतपरामर्शयोरविघटकत्वादित्यतो दोषान्तरमाह, 'न चेति, 'विषयाभावाधीनमिति विषयाभावमात्राधीनमित्यर्थः, 'किन्त्विति, तथाच प्रकृते हेत्वाभासविरहात्कथमुपनीतकाञ्चनमयत्वप्रकारिका भ्रमानुमितिः[१] स्यादिति भावः। नन्वस्मन्मते बाध एव हेत्वाभासोऽस्तीत्यत आह, 'यस्य हीति। 'साध्याभाव इति

---

(१) अप्रमानुमितिरिति ख०, ग०।

ज्ञानं प्रतिबन्धकइति न स हेत्वाभासः। वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेन तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्व्वोपस्थितसकल-

नमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाव इत्यर्थः, अनुमितिं विना शिष्टस्याप्रसिद्धा तदभावस्य ज्ञानासम्भवादिति भवतैवाभिधानात्। न चानुमित्यनन्तरं तदभावज्ञानसम्भव इति वाच्यं। तथा ति तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः। ननु क्वचिदनुमितेः पूर्व्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न सर्व्वत्र तदसिद्धिः। न च तथापि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रागेव निराकृततया पर्व्वते काञ्चनमयवन्ह्यभावस्यैवाप्रसिद्धत्वात् कथं तस्य दोषत्वमिति वाच्यं। तथापि पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावुपनीतमहानसीयत्वादिविशिष्टवन्ह्यनुमितेर्भ्रमत्वप्रयोजकतया पर्व्वते तादृशवन्ह्यभावस्य दोषत्वावश्यकत्वादित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'उपनीतस्येति पक्षतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकादिविधया परामर्शविषयीभूतस्यांप्युपनीतस्येत्यर्थः, बाधादिसहायं विनेति शेषः। नन्वेवं सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञादेरपीदन्त्वादिविशिष्टे उपनीततत्तादिवैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावः क्रमोत्पन्नज्ञानद्वयस्यैव तत्र सुवचत्वादित्यत आह, 'प्रत्यभिज्ञेति, 'प्रतीतिबलेनेति[१] इदन्त्वादिविशिष्टे तत्तादिवैशिष्ट्यविषयकत्वस्यानुव्यवसायबलेनेत्यर्थः,[२] 'तत्कल्पनं' इद-

(१) प्रतीतिबलादितीति क०, ख०।

(२) अनुव्यवसायबलादित्यर्थः इति क०, ख०।

पदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः। अपिचैवं पारार्थ्या-
नुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थे उपनीतोऽयं भ्रम

त्वादिविशिष्टे उपनीततत्त्वादिवैशिष्ट्यविषयकत्वकल्पनं। न चानु-
मितावपि तादृशस्याप्युपनीतस्य भाने सामग्र्येव मानमिति वाच्यं
तदसिद्धेः ज्ञानलक्षणायास्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्य्यतावच्छेद-
त्वात्। न च विशेषणज्ञानादिरूपविशिष्टबुद्धिसामान्यसामग्रीमर्य्या-
दयैवानुमितौ तादृशोपनीतस्य भानापत्तिर्दुर्व्वारेति वाच्यं। प्रत्यक्षा-
दिरूपविशेषसामग्रीसहिताया एव विशिष्टज्ञानसामान्यसामग्र्याः
प्रत्यक्षफलोपधायकत्वादनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन च उपनीतप्रत्य-
क्षादिसामग्रीविरहात्। न चानुमित्यात्मकविशेषसामग्र्येव वर्त्तते
इति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकत्व-विधेयत्व-तदवच्छेदकत्वातिरिक्तस्यानु-
मितिप्रकारत्वस्यालीकतया तदवच्छिन्नं प्रति सामग्र्यन्तराकल्पनात्।
न च पक्षतावच्छेदकादिविधयैव तादृशस्याप्युपनीतस्यानुमितौ भान-
मस्तु इति वाच्यं। तदवच्छिन्नपक्षकानुमितिं प्रति तदवच्छिन्नपक्षक-
परामर्शस्य तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तदवच्छिन्ननिरूपित-
व्याप्त्यादिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह,
'अन्यथेति तादृशस्याप्युपनीतस्यानुमितौ भाननियम इत्यर्थः, 'सकल-
पदार्थभान इति सकलपदार्थानां साध्य-पक्षोपरि प्रकारतया भाने
इत्यर्थः, 'यथार्थानुमितीति भ्रमभिन्नानुमितीत्यर्थः, एतच्चापाततः
असति बाधक एव पूर्व्वोपस्थितपदार्थभानाभ्युपगमात् यत्र च न बाधकं
तत्रनिवेश... तेनेष्टत्वात् अन्यथा प्रत्यक्षेऽप्युपनीतस्य प्रकार-

...विनादेव विजयेत वादी, उद्देश्यानुमितेरप्र-
... तत्र बाधोदोषइति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमाने-
...न्यात एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधस-

... भानाभ्युपगमे तत्रापि स्थलविशेषे भ्रमत्वापत्तेः सुवचत्वादिति(१)
...ध्येयं। ग्रङ्कते, 'उद्देश्यानुमितेरिति यद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श-
स्तद्धर्म्मावच्छिन्नानुमितेरित्यर्थः, 'बाधः' उपनीतपदार्थस्य बाधः, 'दोषः' दोषपदवाच्यः। परामर्शाविरोधिनोरूपस्य दोषत्वे परामर्श-विषयतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य तन्त्र-त्वादित्यभिमानः। 'स्वार्थानुमानेऽपीति स्वार्थानुमानेऽप्युपनीतकाञ्च-नमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावो न दोषः परामर्शविषय-तावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। नन्विच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यादौ द्रव्याश्रितत्वव्याप्यगुणत्ववतीच्छा इति सामान्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श एव पृथिव्याश्रितत्वाति-रिक्तद्रव्याश्रितत्वाभाववतीच्छा इति भ्रमात्मकबाधज्ञानसहकारा-दिच्छा पृथिव्याश्रितेति विशेषप्रकारकभ्रमानुमितिं जनयति तद-नुमितेर्भ्रमत्वञ्च. स्वरूपसद्धेत्वाभासाधीनं हेत्वाभासान्तरञ्च तत्र नास्तीतीच्छायां पृथिव्याश्रितत्वाभावरूपस्य बाधस्यैव हेत्वाभासत्वं सिध्यतीति केचिद्वदन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'अत एवेति 'इत्यपास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः, 'सामान्यतोदृष्टानुमानमेव' सामान्य-

---

(१) सुकरत्वादितीति ख०, ग०।

हायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वं नाऽर्थो- तत्प्रयुक्तं सामान्यतोदृष्टस्याप्याभासत्वमिति बोध्यं ऽयं भ्रम ङ्कर्य्यात्। न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्— तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरबाधसापे- पेक्षेति वाच्यं। स्वार्थानुमानएवैवं बाधासङ्करस्योक्त- त्वादित्यपास्तम्। अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादो-

---

धर्म्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्श एव, 'इतरबाधसहायं' इतरबाध- ज्ञानसहकृतं, 'विशेषानुमापकं' विशेषधर्म्मप्रकारकानुमितिजनकं, 'बाधकानां' इतरबाधज्ञानानां, 'आभासत्वे' भ्रमत्वे, 'तत्प्रयुक्तं' स्वरूपसद्बाधमात्रप्रयुक्तं, 'आभासत्वं' भ्रमानुमितिजनकत्वं, 'असाङ्कर्य्यं' दोषान्तरासाङ्कर्य्यं, 'सामान्यप्रतिज्ञेति, विशेषप्रतिज्ञायान्तु व्यभि- चार एव स्फुट इति भावः। 'सामान्यविप्रतिपत्तौ त्विति, अनु- मितेरपि सामान्यधर्म्मप्रकारकत्वादिति शेषः, विप्रतिपत्तिविषयता- वच्छेदकधर्म्मप्रकारेणैव परार्थस्थलेऽनुमितिनियमादिति भावः। 'नेतरेति, न वानुमितेरप्रमात्वमित्यपि बोध्यं। 'अनुमित्यप्रति- बन्धेनेति यद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारता- कानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः, 'बाधस्य' विशेषतोबाधस्य, तथाचा- नुमितेर्भ्रमत्वस्य दोषप्रयुक्ततया तदभावाच्च विशेषप्रकारकानु- मितिरेव न जायत इति भावः। एतच्चापाततः अनुमिति-तत्कार- णीभूतपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव हेत्वाभासत्वप्रयोजकतया परामर्शविषयतावच्छेदकावच्छिन्नानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि विशेषप्र-

न्याय... पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्या-
...पकाविरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्या-
...वत्वं व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

...कानुमितिप्रतिबन्धकत्वादेव हेतुदोषत्वसम्भवात्। न च तथापि ...र्थानुमाने बाधस्यासङ्कीर्णस्थलाभाव इति वाच्यं। स्वार्थानुमाने दोषान्तरासाङ्कर्य्येण तस्य हेत्वाभासत्वव्यवस्थितौ परार्थानुमानेऽपि तथात्वस्य दुर्व्वारत्वात् परार्थस्थलेऽपि बाधादिज्ञानसहकारेण विप्रतिपत्तिविषयतानवच्छेदकधर्म्मप्रकारेणानुमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येयं। 'दूषक इति अनुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, 'विरोधित्वाविशेषादिति अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाविशेषादित्यर्थः। यद्यपि 'पक्षे साध्याभावग्रहवदित्यसङ्गतं पूर्व्वपक्षिणा तद्ग्रहस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वानभ्युपगमात् अन्यथा तत्र हेत्वाभासत्वस्य दुर्व्वारत्वात्, तथाप्यस्य दोषस्य ग्रन्थकृतैवानुपदं वक्ष्यमाणत्वान्नासङ्गतिः। 'साध्याभावसम्बन्ध इति हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः, 'साध्याभावव्याप्येति हेतौ येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभावव्याप्यवत्पक्षसम्बन्धित्वमित्यर्थः, तेन जलहृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः, अत्र हेतुनिष्ठत्वसम्पादनाय सम्बन्धित्वप्रवेशः न तु तदन्तर्भावेन बाधत्वं प्रतिबन्धकतायामनुपयोगित्वात्, बाधस्तु साध्याभावव्याप्यवत्पक्ष एव। न चैवं सत्प्रतिपक्षाभेद इति वाच्यं। साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीन-साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वात्, प्रतिबन्धकत्वमपि तस्य तथैव बाधज्ञानस्य तु प्रतिबन्धकत्वं केवल-

करण्यं बाधः साध्याभावव्याप्य... वैव ...रुक्यो-
चेत्, न, पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ...ऽयं ...म
...ध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्त...
...चार एव। अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, ...
हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रति-
पक्षत्वम्। अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध
इति चेत्, न, गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च

साध्याभावव्याप्यवत्पक्षनिश्चयबलेनेत्यभिमानः। 'साध्याभावव्याप्यञ्चेति, वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादाविति शेषः। 'पक्षे हीति हेतुविशिष्टपक्षे हीत्यर्थः। 'साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिः' हेतुमति पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धिः, 'व्यभिचार एव' व्यभिचारज्ञानमेव, दोष इति शेषः। 'तर्हीति, हेतौ साध्यव्याप्यवत्त्वज्ञाने बाधकाभावेनेति शेषः। 'हेतु-साध्याभावव्याप्ययोरिति पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्व-साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोरित्यर्थः, 'अगृह्यमाणेति 'विशेषोऽप्रामाण्यं, सत्त्वादिति शेषः। 'सत्प्रतिपक्षत्वं' सत्प्रतिपक्षस्यैव दोषत्वं। मतान्तरमाशङ्कते, 'अथेति, 'तुल्यबलेनेति तुल्यबलेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शेन समवहितः साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्श इत्यर्थः, 'अधिकबलेनेति अधिकबलेन साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शेन समवहितः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्श इत्यर्थः, 'गमकतौपयिकेति गमकतौपयिकं ... रूपमप्रामाण्यज्ञानाभावसंयुक्तत्वमित्यर्थः, 'तच्च'

...ं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकतावहि-
...म्। अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथा-
न्याय...बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानु-
...ावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति

...त्त्व, 'ज्ञातमिति भावसाधनं द्वयोर्ज्ञानमेवेत्यर्थः। 'गमकता-
बहिर्भूतत्त्वेति अप्रामाण्यज्ञानाभावातिरिक्तत्त्वेत्यर्थः। न च यत्र सा-
ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितः साध्यव्याप्यव-
त्तापरामर्शस्य तदास्कन्दितः तत्रैव बाधस्य दोषत्वमिति वाच्यं।
तथा सति कारणाभावादेव साध्यानुमितेरसम्भवादलं बाधस्य
दोषत्वेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वादि-
ति भावः। 'अनन्यथासिद्धत्वमिति प्रामाण्यग्रहविशिष्टत्वमित्यर्थः,
साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तदभावविशिष्टत्वमेव दुर्बलत्वमिति शेषः।
निश्चितप्रामाण्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया प्रामाण्यग्रह-तदभाव-
योरेव बलाबलत्वादित्यभिमानः। अभिमानमभ्युपेत्यैव दूषयति,
'तदेति तदापीत्यर्थः, 'ततः' तत एव साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्य
प्रामाण्यज्ञानविरहादेवेति यावत्, 'साधनवतीति साध्यव्याप्यसाधन-
वत्तया ज्ञात इत्यर्थः, 'साध्याभावानुमितौ' साध्याभावस्यैवानुमित्यु-
त्पादसम्भव इति यावत्, निश्चितप्रामाण्यकपरामर्शस्यैवानुमिति-
हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः। 'अनैकान्तिकत्वमेवेति निरुक्तबाधस्या-
प्रतिबन्धकत्वमेव।

प्राञ्चस्तु 'ततः' निश्चितप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शतः,

यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य दोषत्वान... ...था-
हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । ...क्रम

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभि...
सिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसि...

'साधनवति' साधनवत्तया ज्ञायमाने, 'साध्याभावानुमितौ' सा... भावस्यानुमितेरावश्यकत्वे, 'अनैकान्तिकत्वमेव' व्यभिचारज्ञानमेव, तथाच व्यभिचारज्ञानसामग्रीतयैवास्य प्रतिबन्धकता न तु बाधत्वे... नेति भाव इत्याहुः ।

तदसत् व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि तत्सामग्र्या-अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानभ्युपगमात्, न हि प्रतिबन्धकसामग्री अवश्यं प्रतिबन्धिकेति नियमः ।

केचित्तु 'अनैकान्तिकत्वमेवेति, तथाच व्यभिचारज्ञानमेव कार्य्य-सहवर्त्तितया प्रतिबन्धकमस्तु किं निरुक्तबाधस्य पृथक् प्रतिबन्ध-कत्वेनेति भाव इत्याहुः ।

पूर्व्वमते दृष्टान्तासिद्धिमपि आह, 'पक्ष इति, 'तस्य' पक्षे साध्याभावग्रहस्य, 'अन्यथा' पक्षे साध्याभावग्रहस्यापि प्रतिबन्धकत्वे, 'हेत्वाभासान्तरतेति साध्याभाववत्पक्षस्यातिरिक्तहेत्वाभासतापत्तेरि-त्यर्थः, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव तन्मते बाधतया बाधे तदनन्तर्भा-वादिति भावः ।

'हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति हेतोः साध्यसिद्धिस्वरूप-योग्यत्वसन्देहे प्रतीत्यर्थः, 'व्यभिचारासिद्धेरिति पाठः व्यभिचार-

...ः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे
...द्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः त-
...सत्त्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रयइति
...।.न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्या-
...वसंहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतयाऽदूष-
...त्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं

ज्ञानासम्भवादित्यर्थः, 'बाधेन' प्रमितसाध्याभाववत्पक्षात्मकबाधज्ञानेन, 'असाधकत्वे सिद्धे इति साध्यसिद्धिस्वरूपायोग्यत्वनिश्चयइत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वात्' व्यभिचारज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वात्, 'पृथगिति, दोष-इति शेषः, क्वचित् 'व्यभिचारसिद्धेरिति पाठः तत्र व्यभिचारसिद्धेर्बाधेनेति योजना व्यभिचारसिद्धेरसम्भवेनेत्यर्थः, 'हेतोरित्यस्य पूर्व्वं बाधज्ञानादिति पूरणीयं। ननु व्यभिचारज्ञानमेव हेतोः साध्यासाधकत्वनिश्चायकमस्त्वित्यत आह, 'अन्यथेति व्यभिचारज्ञानस्यैव साध्यासाधकत्वनिश्चायक इत्यर्थः, 'सिद्धिसम्भावना' हेतोः साध्यसाधकत्वसम्भावना, 'तस्याञ्च' व्यभिचारबुद्धौ च। 'साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्येति साध्यसिद्धिस्वरूपयोग्यतया हेतुज्ञानस्येत्यर्थः, क्वचिदिति शेषः। अदूषकत्वादित्यकारप्रश्लेषः हेतौ साध्यसाधकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। न च पूर्व्ववर्त्तितयैव तज्ज्ञानं प्रतिबन्धकं न तु कार्य्यसहवर्त्तितयेति वाच्यं। पूर्व्वं तत्सत्त्वेऽपि[१] व्यभिचारज्ञानोदयान्मानाभावाच्चेति भावः। शङ्कते, 'तथापीति

---

(१) तज्ज्ञानेऽपीति क० ।

तां विना तदभावादिति सैव दोषः प्रत्येकं चैवं भावनार्थोऽ-
किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचार... ...ऽयं व्यभिचार-
क्लृप्तत्वात् न तु स्वतन्त्रा, अत एव पक्षे साध्याभा...
त्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकर...
साधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं, तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्-
अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधा-
दोषत्वेन क्लृप्तइत्यनुमितावपि स एव दोषइति चेत्,
न, तर्हि हेत्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोषस्य त-

व्यभिचारे साध्याभाववत्पक्षवृत्तिर्हेतुरिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मक-व्यभिचारनिश्चये, 'साध्याभावप्रमेति पक्षे साध्याभावप्रकारकप्रमेत्यर्थः, 'तां विनेति, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-निश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः। 'साध्याभावप्रमेति साध्याभाववत्पक्ष-वृत्तिर्हेतुरिति व्यभिचारनिश्चयरूपा फलीभूता साध्याभावप्रमैवे-त्यर्थः, 'न तु स्वतन्त्रेति न तु कारणीभूता साध्याभावप्रमेवेत्यर्थः, 'साध्याभावज्ञानत्वेन' साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः, 'प्रतिबन्ध-कत्वमिति फलीभूतव्यभिचारनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः, 'प्रमा-मात्रं प्रतीति पक्षविशेष्यक-साध्यविशिष्टानुभवं प्रतीत्यर्थः, 'स्वातन्त्र्येण' साध्याभाववत्पक्षनिश्चयत्वेन, 'बाधः' साध्याभाववत्पक्षनिश्चयः, 'सएव दोषः' स दोष एव, 'न तर्हीति तर्हि न हेत्वाभास इति योजना, 'अनुमित्यसाधारणेति अनुमिति-तत्कारणयोरसाधारणेत्यर्थः। नन्व-नुमितिकतदोषत्वं हेत्वाभासत्वप्रयोजकं न तु तदसाधारणदोषत्व-

...वत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धक-
...भिमताद्वृत्तित्वेनासाधकतालिङ्गत्वाभा-
न्याय... बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेत्, न, अन्यच
... दूषकत्वाकल्पनात् ॥

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानाख्यद्वितीयखण्डे बाधपूर्व्वपक्षः ॥०॥

मित्यरुचेर्दोषान्तरमाह, 'मनोयोगाभाववदिति। ननु साध्याभाववत्पक्षनिश्चयो न बाधः किन्तु तद्विषयीभूतः साध्याभाववत्पक्ष-एव बाधः स च न स्वरूपसत्प्रतिबन्धक इत्यतो दोषान्तरमाह, 'हेतुत्वाभिमतेति क्वचिद्धेतुत्वाभिमतवृत्तित्वसम्भवेऽपि सर्व्वत्र तदसम्भवेनेत्यर्थः, 'असाधकतेति, असाधकतासाधकस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः। 'बाधितेति येन केनापि सम्बन्धेन साध्याभाववत्पक्षो लिङ्गमित्यर्थः, 'अन्यत्रेति प्रत्यक्षादावित्यर्थः, 'तथा दूषकत्वेति पक्षविशेष्यक-साध्यविशिष्टानुभवसामान्यं प्रति साध्याभाववत्पक्षनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये बाधपूर्व्वपक्षरहस्यम् ॥

---

(१) लिङ्गत्वाभासाच्चेति ग०।

अथ बाधसिद्धान्तः।

उच्यते। पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्य...
प्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्र...

...अपिचैवं गुरुत्वात्...
...नीतोऽयं क्रम...
...चा...
...वाच्यं...

अथ बाधसिद्धान्तरहस्यं।

यथोक्तत्वयं न बाधः किन्तु पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकत्व-ज्ञाननिष्ठं साध्याभाववद्विशेष्यकत्वे सति साध्याभावप्रकारकत्वरूपं प्रमात्वमेव बाधः, तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानं प्रमेत्याकारकं ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं। न च तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे किम्मानमिति वाच्यं। साध्याभावांशे निश्चयाकार-साध्याभाववत्यत्ववृत्तित्वरूपव्यभिचारनिश्चयाधीनमनुमित्यनुत्पादं प्रति पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकनिश्चयनिष्ठप्रमात्वज्ञानस्योपजीव्यतया तन्निष्ठप्रमात्वज्ञानस्यापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य समाधत्ते, 'पक्ष इति, 'प्रमात्वनिश्चयादिति निश्चयत्वेन स्वप्रयोज्ये वस्तुनि प्रयोजक इति शेषः, निश्चयत्वेन तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयोज्यस्य च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयनिष्ठप्रमात्वग्रहसापेक्षत्वनियमादिति भावः। ननु तादृशनियम एवासिद्ध इत्यत आह, 'ज्ञानमात्रादिति तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयमात्रादित्यर्थः,(१) मात्रपदेन प्रमात्वग्रहव्यवच्छेदः, 'अर्थनिश्चये' निश्चयत्वेन तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयो-

---

(१) तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकज्ञानमात्रादित्यर्थं इति क०।

तर्कसंग

...स्थ ...श्चय... ...व तथाचोपजीव्य-
...न वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-
न्यायबोधि...भचारो नान्यथेत्युभयथापि साध्याभाव-
...धीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्व्वं ज्ञातं साध्याभाव-

निर्व्वाहे, 'प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमिति निष्कम्पप्रवृत्त्यादिजनके दृष्ट-
त:...त्वादिनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'भ्रमत्वेन ज्ञाता-
देति, तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयादिति शेषः, 'अर्थनिश्चयप्रसङ्ग-
श्चेति निश्चयत्वेन तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकनिश्चयप्रयोज्यस्य उत्पत्ति-
प्रसङ्गश्चेत्यर्थः, 'तथाचेति तादृशनियमे चेत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वेन' प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वेन, 'अधिकबलत्वेन वा' अधिकबलस्वरूपत्वेन वा,
अप्रमात्वग्रहनिवर्त्तकत्वेन वेति यावत्, अपेक्षणीय इति शेषः,
'सव्यभिचार इति व्यभिचारेण सह वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या साध्या-
भावांशे निश्चयाकारो यथोक्तविषयको ग्रह इत्यर्थः, अनुमित्यनु-
त्पादप्रयोजक इतिशेषः, क्वचित् 'व्यभिचार इति पाठः तत्राप्यय-
मेवार्थः, 'उभयथापीति निश्चितप्रामान्यकसाध्याभावनिश्चयाकार-
व्यभिचारनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभाव-
निश्चयाकारव्यभिचारनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपीत्यर्थः, 'साध्या-
भावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानादिति व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभाव-
निश्चयाधीनत्वादिति योजना, व्यभिचारज्ञानपदञ्च साध्याभावांशे
निश्चयाकारव्यभिचारज्ञाननिष्ठानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वपरं, साध्या-
भावनिश्चयपदन्तु साध्याभावो निश्चीयते येनेति व्युत्पत्त्या पक्षविशे-

ज्ञानप्रमात्वमेव ग्रान्तः प्रजी' त्व
साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो ना ...
तदा व्याप्ति-पक्षधर्म्मतया हेतुज्ञानं वि...
पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेद्...

ष्यक-साध्याभावप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रमात्वग्रहपरं, तथाच साध्याभ निश्चयाकारसाध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाननिष्ठानुमि... त्वादप्रयोजकत्वस्य पक्षविशेष्यक-साध्याभावप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रमात्व ग्रहाधीनत्वादित्यर्थः, 'पूर्व्वं ज्ञातमिति तादृशव्यभिचारज्ञानाधीनानुमित्यनुत्पादकालात् पूर्व्वं ज्ञातमित्यर्थः, 'दोषः' बाधः, 'उपजीव्यत्वादिति तादृशव्यभिचारनिश्चयाधीनानुमित्यनुत्पादं प्रत्युपजीव्यत्वेन तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। ननूपजीव्यत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, न हि यज्ज्ञानमुपजीव्यं तज्ज्ञानमेव साक्षात्प्रतिबन्धकमिति नियम इत्यत आह, 'यदि चेति, 'विशेषदर्शनत्वेनेति साध्यसाधकदर्शनत्वेनेत्यर्थः, 'पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूयेति पक्षे साध्याभावज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या पक्षे साध्याभावज्ञानपदं पूर्व्ववत् तादृशज्ञाननिष्ठप्रमात्वग्रहपरं, तं परिभूय तत्सत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'धूम इवेति साधकत्वांशे दृष्टान्तः न तु परिभवांशेऽपि असिद्धेः। ननु प्रमात्वग्रहो यदि साध्याभावांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदकस्तदा तत्सत्त्वेऽपि परामर्शात् साध्यसिद्धिरिष्टैव, यदिच पक्षतावच्छेदकं तद्धर्म्मितावच्छेदकं तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साध्याभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवादन्यत्र क्लृप्तत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य

...ाध्य... ...बुद्धिरेवागृह्यमाण-
...क्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यं। रजते ...ति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य ...तत्वज्ञाने शुक्तत्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च(१)। अथ ...तः साध्याभावप्रमैव साध्याभाव-हेतुविषया व्यभि-

शङ्कते, 'न चेति, 'साध्याभावबुद्धिः' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साध्याभावनिश्चयः, 'अगृह्यमाणविशेषा' अगृहीताप्रामाण्यका, 'विशेषदर्शनेन' रजतत्वव्याप्यवत्तानिश्चयेन, 'पीतत्वज्ञाने' शुक्तत्वाभावज्ञाने, शुक्तत्वव्याप्यवत्तानिश्चयेनेति शेषः, 'वादिवाक्येन' वादिप्रतिज्ञा-वाक्येन। नन्विदमयुक्तं तत्र रजतत्वाभावादिज्ञाने भ्रमत्वादिग्रहा-नन्तरमेव रजतत्वाद्यनुमित्यभ्युपगमात्। न च तथापि प्रागुक्तरीत्या हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयकत्वस्यापि तत्रावश्यकतया आवश्यकव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धिर्दुर्वारेति वाच्यं। प्रमात्वग्रहे साध्याभावांशे पक्षतावच्छेदकस्य धर्मितावच्छेदकत्वे अप्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतायामपि तद्दोषतादवस्थ्यात् इति चेत्, एतदस्व-रसेनैव 'पक्षधर्मतावत्वेनेत्यादिना स्वमतस्य वक्ष्यमाणत्वान्नासङ्गतिः। 'साध्याभाव-हेतुविषयेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्व-विषयिका सती हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयिकेत्यर्थः,

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति ग०।

चारज्ञानत्वेन दे... तत्... तथा-
चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने ना... म
स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्र...
मितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभावे
ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात्[१] पक्षे साध्याभ
निश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेत्। न। ...नुमि
साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदय... प्रमात्व

'व्यभिचारज्ञानत्वेन' साध्याभावांशे प्रमात्मकव्यभिचारज्ञानत्वेन,[२] 'दोषः' अनुमितिप्रतिबन्धकः, रजते नेदं रजतमित्यादिज्ञानञ्च न वस्तुगत्या साध्याभावप्रमेति भावः। 'नन्विति, 'अत्र' पक्षे, एवमग्रेऽपि, 'न स्वतो दूषकमिति न साक्षात्प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तथाच प्रमात्वं कुतो हेत्वाभास इति भावः। 'नियमत इति व्यभिचारज्ञानं विनापीत्यर्थः, 'तस्यैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थे, 'प्रतिबन्धकत्वात्' साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात्, 'शब्दादाविति शब्दजन्यबोध इत्यर्थः, 'तथा दर्शनादिति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावप्रमेति ज्ञानस्यायोग्यताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वदर्शनादित्यर्थः। ननु तथापि हेत्वभिमतावृत्तित्वेन पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वरूपासाधकतालिङ्गत्वाभावात् कुतो हेत्वाभासत्वमित्यत आह, 'साध्याभावप्रमेति साध्याभावप्रमात्वस्य

(१) किन्तु क्लृप्तत्वादिति ग॰।
(२) प्रमात्मकनिश्चयाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति क॰। प्रमात्वनिश्चयाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति ख॰।

[illegible] तद्ध्वंसप्रति तथा दर्शनात्, [illegible] [illegible]तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधक-[illegible]नुमितिप्रतिबन्धकत्वेन साधारण्येऽपि [illegible]न सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वा-[illegible]सत्वं। न च साध्याभावप्रमाचेति निश्चयदशायां साध्याभाव-हेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचारइति वाच्यं।

स्वाश्रयविशेष्यीभूतपक्षवृत्तित्वसम्बन्धेन हेतुवृत्तित्वादित्यर्थः, 'असा-धकत्वेनेति पाठः हेतोरसाधकत्वसाधकत्वेनेत्यर्थः, 'असाधनत्वेनेति पाठेऽप्ययमर्थः, 'असाधारणत्वेनेति पाठस्त्वप्रामाणिकः,(१) 'साध्या-भावप्रमायां' इति भावप्रधानोनिर्देशः, 'हेत्वाभासत्वमिति, अनेनैव परम्परासम्बन्धेन तस्यासाधकतासाधकत्वात्। न च स्वरूपासिद्धि-सङ्कीर्णं कथमनेन सम्बन्धेनासाधकतासाधकत्वं तस्येति वाच्यं। येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वस्यैव तत्र घटकत्वात् इति भावः।

ननु तथापि शाब्दबोधेऽप्येतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया न हेत्वा-भासत्वसम्भवः अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव हेत्वाभासत्वादित्यत आह, 'साधारण्येऽपीति, साधारण्येनासाधारण्येन वा यज्ज्ञानमनुमिति-प्रतिबन्धकं तस्यैव हेत्वाभासत्वमित्यर्थः। व्यभिचारज्ञानेनान्यथासिद्धिं निराकर्त्तुं शङ्कते, 'न चेति, 'अत्र' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षे,

---

(१) पाठस्तु प्रामादिक इति ख०।

चारज्ञानत्वेन दे... तथो... र्थो-
चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने ना... ग्रं ... म
स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्र... व
मितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभा...
ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात्[१] पक्षे साध्याभ... व्याभ
निश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेत्। न। ...नुमि
साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदय... प्रमात्व

'व्यभिचारज्ञानत्वेन' साध्याभावांशे प्रमात्मकव्यभिचारज्ञानत्वेन,[२] ...ीना-
'दोषः' अनुमितिप्रतिबन्धकः, रजते नेदं रजतमित्यादिज्ञानञ्च न वस्तुगत्या साध्याभावप्रमेति भावः। 'नन्विति, 'अत्र' पक्षे, एवमग्रेऽपि, 'न-स्वतो दूषकमिति न साक्षात्प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तथाच प्रमात्वं कुतो हेत्वाभास इति भावः। 'नियमत इति व्यभिचारज्ञानं विनापीत्यर्थः, 'तस्यैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थे, 'प्रतिबन्धकत्वात्' साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात्, 'शब्दादाविति शब्दजन्यबोध इत्यर्थः, 'तथा दर्शनादिति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावप्रमेति ज्ञानस्यायोग्यताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वदर्शनादित्यर्थः। ननु तथापि हेत्वभिमतावृत्तित्वेन पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वरूपासाधकतालिङ्गत्वाभावात् कुतो हेत्वाभासत्वमित्यत आह, 'साध्याभावप्रमेति साध्याभावप्रमात्वस्य

(१) किन्तु क्लृप्तत्वादिति ग०।
(२) प्रमात्मकनिश्चयाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति क०। प्रमात्वनिश्चयाकारव्यभिचारज्ञानत्वेनेति ख०।

...तथा दर्शनात्,
...तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधक-
...नुमि...या हेत्वाभासत्वं साधारण्येऽपि
...न सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वा-
सत्वं। न च साध्याभावप्रमाचेति निश्चयदशायां
साध्याभाव-हेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचारइति वाच्यं।

स्वाश्रयविशेष्यीभूतपक्षवृत्तित्वसम्बन्धेन हेतुवृत्तित्वादित्यर्थः, 'असा-धकत्वेनेति पाठः हेतोरसाधकत्वसाधकत्वेनेत्यर्थः, 'असाधनत्वेनेति पाठेऽप्ययमर्थः, 'असाधारणत्वेनेति पाठस्त्वप्रामाणिकः,(१) 'साध्या-भावप्रमायां' इति भावप्रधानोनिर्देशः, 'हेत्वाभासत्वमिति, अनेनैव परम्परासम्बन्धेन तस्यासाधकतासाधकत्वात्। न च स्वरूपासिद्धि-सङ्कीर्णं कथमनेन सम्बन्धेनासाधकतासाधकत्वं तस्येति वाच्यं। येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वस्यैव तत्र घटकत्वात् इति भावः।

ननु तथापि शाब्दबोधेऽप्येतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया न हेत्वा-भासत्वसम्भवः अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव हेत्वाभासत्वादित्यत आह, 'साधारण्येऽपीति, साधारण्येनासाधारण्येन वा यज्ज्ञानमनुमिति-प्रतिबन्धकं तस्यैव हेत्वाभासत्वमित्यर्थः। व्यभिचारज्ञानेनान्यथासिद्धिं निराकर्त्तुं शङ्कते, 'न चेति, 'अत्र' पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षे,

---

(१) पाठस्तु प्रामादिक इति ख०।

प्रमात्वज्ञानस्य ...मेव नावी... पजी... ...हाथो-
तदभावात्। पक्षधर्म्मताबलेन ...निश्चयो ना... पं...म
...नप्रज्ञानं ।व०

'साध्याभाव-हेत्वोर्ज्ञानादिति(१) पक्षतावच्छेदकावच्छि...-साध्ये हे...
वत्त्वस्य हेतौ च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वस्य ज्ञानादि... व साध्याभ
'व्यभिचारः' व्यभिचारग्रहः, हेतौ यद्धर्म्मावच्छिन्नवृत्तित्वसव- निष्ठानुमि
तद्धर्म्मावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वविषयकस्यापि समूहालम्बनज्ञ... ...ननिष्ठप्रम
व्यभिचारज्ञानत्वादिति भावः। 'प्रमात्वज्ञानस्य' यथोक्तप्रमात्वप्रका- ज्ञानाधी
रकज्ञानस्य, हेतुतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया इति शेषः। 'सा- पजे
ध्याभावनिश्चयहेतुत्वेनेति साध्याभावप्रमाविशेष्यत्वेन हेतुना पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्ने अनुमित्यात्मकसाध्याभावनिश्चयहेतुत्वेनेत्यर्थः, 'त-
द्दशायां' प्रमात्वज्ञानदशायां, 'तदभावादिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने
साध्याभावनिश्चयानावश्यकत्वादित्यर्थः, प्रमात्वस्य साध्याभाववत्त्व-
घटितत्वेऽपि तदंशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदकत्वात्, यद्धर्म्मावच्छिन्नवृत्तित्वं
हेतौ विषयीक्रियते तद्धर्म्मोपलक्षिते निर्द्धर्म्मितावच्छेदककसाध्याभा-
ववत्त्वज्ञानन्तु न व्यभिचारज्ञानमिति भावः। पूर्व्वोक्तास्वरसेन स्वम-
तमाह, 'पक्षधर्म्मताबलेनेत्यादिना 'वयमित्यन्तेन, 'पक्षधर्म्मताबलेन'
वह्निव्याप्यो धूमः पर्व्वतवृत्तिरिति सामान्यतः परामर्शेन, 'प्रसिद्धं'
दृष्टान्तेन ज्ञातं महानसीयवह्न्यादिकं, 'बाधात्' बाधादेव पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्ने तदभावनिश्चयादेवेति यावत्, 'इति बाधः पृथगिति

(१) साध्याभाव-हेतुज्ञानादितीति क०, ग०, साध्याभाव-हेतुज्ञानादिति
कस्यचित्पुस्तकस्य पाठः।

हिन्दीटिप्पणोपेतम् ...पक्षे व्यभि-
...न चेत्, तर्ह्यप्रसिद्धवह्न्यभाववति
...रस्य, तमपि न साधयेत् तदज्ञाना-
...दनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्य-
...धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्व-पृथिवीत्व-द्रव्यत्वादे-

...तः पक्षविशेष्यक-तदभावनिश्चयत्वेनापि तदनुमितौ प्रतिबन्धकत्व-मावश्यकमित्यर्थः, तथाच तदभाववत्पक्ष एव पक्षविशेष्यक-तदनुमितौ बाधइति भावः। 'प्रसिद्धवह्न्यभाववतीति प्रसिद्धवह्न्यभाववत्त्वेन विषयीकृतस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतौ वृत्तिमत्त्वज्ञानादित्यर्थः, 'न तत्सिद्धिरिति व्यभिचारज्ञानादेव न तत्सिद्धिरित्यर्थः। गूढाभिसन्धिमाह, 'तर्हीति, 'अप्रसिद्धवह्न्यभाववतीति दृष्टान्ते अज्ञातस्य पक्षीयसाध्यस्याभाववतीत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' हेतौ वृत्तित्वज्ञानात्। ननु यदैवाप्रसिद्धवह्न्यभाववत्त्वज्ञानं न सपक्षे तदैव तत्साधयेदित्यत आह, 'तदज्ञानादिति, 'तत्साधने' तत्साधनसम्भवेऽपि, 'अनुमितिरप्रमा स्यादिति व्यभिचारिहेतुजन्यत्वेनानुमितिरप्रमा स्यादित्यर्थः, एतच्चापाततः व्यभिचारिलिङ्गजन्यत्वेऽपि विषयबाधाभावेनानुमितेरप्रमात्वासम्भवात्[१] अन्यथा घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावप्यनुमितेरप्रमात्वप्रसङ्गादिति ध्येयं। 'अथेति, तथाच पक्षवृत्तिहेतौ पक्षीयसाध्यव्यभिचारज्ञानाभावात् तद्धेतुकपक्षीयसाध्यानुमितौ न किमपि बाधकमिति भावः। 'तर्हि' तथापि, 'अप्रसिद्धसाध्येति पक्षवृत्तिषा-

(१) अप्रमात्वाभावसम्भवादिति क०।

रप्रसिद्धसास्नाद्यनुमित्यापत्ते ... पजी ... त्व ...

चारात्। यदि च साध्यतावच्छेदक ... निश्चयो ना ... स्नाद्यो-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति ... हेतुज्ञानं ... भ्रम

न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवंव्यभिचाराभावात्साध्ये ...

तावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि ...

... न साध्याभ

स्नादेरित्यर्थः, 'आदिपदाद्गन्धवत्त्व-गुणवत्त्वादिपरिग्रहः, 'सास्नादी ... ानुमि

गोत्वादिषु सास्नादीनां प्रत्येकं व्यभिचारज्ञानादित्यर्थः। अभिसन्धि-

मुद्घाटयति, 'यदि चेति, 'साध्यतावच्छेदकेति गृहीतव्यापकतावच्छेद-

केत्यर्थः, 'न गोत्वादिकमिति न गोत्वादिज्ञानं, 'न व्यभिचार इति न

प्रतिबन्धकीभूतो व्यभिचारग्रह इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकताविष-

यकपरामर्शहेतुकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छि-

न्नाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव प्राचामभ्युपगमा-

दिति भावः। 'एवं व्यभिचाराभावादिति गृहीतव्यापकतावच्छेदक-

वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानाभावा-

दित्यर्थः,'साध्यतावच्छेदकेनेति, तथाचेत्यादिः,'अप्रसिद्धमिव' अप्रसिद्धं

वह्नि-सास्नादिकमिव, 'साध्यं' वह्नि-सास्नादिकं, 'यदि बाधो न दोष-

इति यदि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-तदभावनिश्चयत्वेन तद-

नुमितौ न प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। नन्विदमयुक्तं प्रसिद्धवह्नेर्बाधज्ञानं

वह्नित्वरूपेण महानसीयवह्नित्वरूपेण वा आद्येऽप्रसिद्धवह्नेरपि सा-

ध्यतावच्छेदकवह्नित्वरूपेण असिद्धिप्रसङ्गः, अन्त्ये तत्सत्त्वे प्रसिद्धवह्ने-

र्वह्नित्वरूपेणानुमितिरापाद्यते महानसीयवह्नित्वादिना वा प्रथमे

...तत्र प्रतिबन्धक-
...मः वह्न्यादिसकलविशेषरूपाभावग्रहेऽपि वायू-
...श्चयस्य वायूरूपवानिति निश्चयस्य चोत्पादात्
...स्य च तद्रूपेण परामर्शविरहादेवासम्भवः तद्रूपेण परा-
...बाधः व्यभिचारज्ञानेनान्यथासिद्धिस्तदवस्थेति । मैवं । इतर-
...देसहकारात्(१) व्यापकतानवच्छेदकेनापि रूपेणानुमितौ साध्यं
...कारीभवति यथा अयं जीवन-मरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादि-
त्यत्र जीवनप्रतियोगित्वेन जीवनप्रतियोगित्वं, इत्यत्र वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवृत्तिरिति सामान्यतः परामर्शो महानसीयवह्नीतरवह्न्य-भाववान् पर्वत इतीतरबाधज्ञानं महानसीयवह्निकल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानं वा वर्त्तते अथ च महानसीयवह्न्यभाववान् पर्वत इति महानसीयवह्नेरपि बाधज्ञानं वर्त्तते तत्र महानसीयवह्नित्वरूपेणा-नुमितिवारणाय बाधज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् । न चैवं 'साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणेति मूलासङ्गतिरिति वाच्यं । तस्याप्रसिद्धमिवेत्यत्रैवान्वयात् प्रसिद्धमपि साध्यमित्यस्य च महा-नसीयवह्नित्वादिनेति शेषः, इति न काप्यनुपपत्तिः ।

नव्यास्तु अयं वृक्षः कपिसंयोगी एतत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्ति-साध्यके यदा केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन पक्षे साध्यतावच्छेदक-समवायसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वज्ञानमस्ति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-नञ्च साध्याभावे नास्ति तदा तत्रानुमितिवारणाय पक्षविशेष्यक-

(१) इतरबाधादिज्ञानसहकारादिति ग० ।

धूम-गोत्वादिकं ...न्तः ...पिचैवं ...र्था-
वयम्। साध्याभाववन्माचसह... यं ...म

तदभावनिश्चयत्वेन[१] पृथक्प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तस्य ...
वच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वविषयकत्वेऽपि व्यभिचारज्ञानलाभ...
वच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य व्यभिचारघट...
बाध...नस्य तु केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन साध्याभावावगाहित्वे...
अव्याप्यवृत्तित्वग्रहविरहदशायां प्रतिबन्धकत्वात्। न चैवं केवलविशेष-
णताविशेषसम्बन्धेन साध्याभाववतः पक्षस्यापि बाधतया अव्याप्य-
वृत्तिसाध्यक-व्याप्य-पक्षधर्महेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं।
हेत्वाभासविभाजकतावच्छेदकबाधितत्वस्य तत्रेष्टत्वात् बाधितव्यवहा-
रनियामके चानवच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वस्य घट-
कत्वात् "बाधितोऽयमपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वा" इति प्रवादस्य
व्याप्यवृत्तिसाध्यकबाधपरत्वात् अन्यथा यादृशविशिष्टविषयित्वमि-
त्यादिप्रागुक्तहेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य केवलविशेषणताविशेषसम्बन्धेन
कपिसंयोगाद्यभाववति वृक्षादावतिव्याप्त्यापत्तेः तत्राप्रामाण्यज्ञाना-
नास्कन्दितत्ववदव्याप्यवृत्तित्वग्रहानास्कन्दितत्वस्यापि निश्चयविशेषण-
त्वावश्यकत्वादिति तत्रैव स्फुटमिति प्राहुः।

ज्ञानासाङ्कर्यं व्यवस्थाप्य विषयासाङ्कर्यं व्यवस्थापयति, 'साध्या-
भाववन्माचेति, 'सहचारः' वृत्तित्वं, 'साध्याभावमाचेति पाठे 'सहचारः'

(१) साध्याभावनिश्चयत्वेनेति ख०, ग०।

न्यायबोधिन्याः संस्कृत-हिन्दीकला[illegible]चारितया पृथि-
हि[illegible]
[illegible]ः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमान-
[illegible]किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम्
[illegible]स्वप्रागभाव-ध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियो-
[illegible]ाधने पक्षे व्यभिचारोनेति बाधादूषणम्। अथा-

[illegible]मानाधिकरणं, 'अनुमानभङ्गप्रसङ्गादिति अनुमाने व्यभिचार्य्यहे-
तुकत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच गन्धवान् पृथिवीत्वात् गुणवान्द्रव्य-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति फलितं। 'साध्यात्यन्ताभावेति सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभाववद्गामित्वमित्यर्थः, एतादृशाभावविशेषलाभायैवात्यन्ताभावपदं
अन्यथा अत्यन्ताभावपदोपादानेऽपि वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावमादायैव गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावति-
व्याप्तितादवस्थ्यात्। 'स्वप्रागभावेति स्वप्रागभाव-स्वध्वंसकालविशिष्टे-
त्यर्थः, 'तदाश्रय इति, 'पक्ष इत्यग्रेतनमत्र सम्बध्यते, तन्मात्रवृत्तिना
हेतुनेति शेषः, 'तत्प्रतियोगीति कर्म्मधारयः तद्रूपप्रतियोगिसाधन-
इत्यर्थः, 'व्यभिचारो नेति ध्वंस-प्रागभावाधिकरणे देशे सामान्या-
त्यन्ताभावाभावेन यथोक्तव्यभिचारस्य तत्रासम्भवादिति भावः।
'बाधो दूषणमिति प्रागभावादिरूपसाध्याभाववत्पक्षात्मको बाधः स एव
दोष इत्यर्थः, तथाचैतद्गन्धप्रागभावकालीनैतद्गन्धध्वंसकालीनो वायं
घट एतद्गन्धवान् एतद्घटत्वादित्यादावेव बाधस्य व्यभिचारासङ्कीर्णो-
दाहरणमिति भावः। प्रागभाव-ध्वंसकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभिधानं

वच्छेदे सिद्धसाध... ...पिचैवं ...रूथा-

...यं व्ह्मस

वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धसाधनवारणायेति ...

विना दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रागभावादि...

सम्भवतीत्यभिमानेन शङ्कते, 'अथेति, 'अवच्छेद्य इति ...

पक्षे इत्यर्थः, 'सिद्धसाधनमिति साध्यप्रागभावादिमत्त्वज्ञान...

साध्यनिश्चय इत्यर्थः, तथाच तदानीं सिद्धिसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पाद...

सम्भवात् तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावेन प्रागभावादि-रूपसाध्याभाववत्पक्षो न बाध इति भावः। ननु प्रागभावादिरूपसाध्या-भाववत्पक्षस्य बाधत्वाभावेऽपि प्रकृतहेतुना पक्षतावच्छेदकीभूतप्राग-भावादिकालेऽपि कदाचिदवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रकृतसाध्यानुमित्यु-त्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्षतावच्छेदकप्रागभावादिकाले अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यात्यन्ताभाववत्त्वं बाध एव तथाच एतद्गन्धप्रागभावाद्यधिकरणक्षणः एतद्गन्धवान् एतद्घटत्वादित्यादावेव बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणं सुलभमित्यत आह, 'अवच्छेदक इति, पक्ष-तावच्छेदकप्रागभावादिकाल इत्यर्थः, 'हेत्वसिद्धिरिति, तथाच तस्य व्यभिचारासङ्कीर्णत्वेऽपि स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णतया स्वरूपासिद्धि-व्यभि-चारान्यतरासङ्कीर्णं बाधोदाहरणं दुर्लभमेव अन्यथा ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावेव केवलव्यभिचारासङ्कीर्णोदाहरणस्य सौलभ्यादिति भावः। ननु तथापि साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-त्यन्ताभाववान् पक्षतावच्छेदकप्रागभावादिकालविशिष्टः पक्षो बाध-एव। न चैवं तत्र हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां व्यभिचार-स्वरूपासिद्ध्यन्यतरस-

न्यायबोधिन्याः संस्कृत-हिन्दीकलात्मिनागभाव-ध्वंसप्रति-

...कसमयतापि स्यात्। अथ यत्स-

... तच प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्सम-

...न प्रतियोगीति चेत्, तर्हि तदवच्छेदेन

...रो दुर्व्वार एवेति वाच्यं। प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव व्यभिचारघटकत्वात् बाधे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याघटकत्वात् इत्यत आह, 'विशिष्टञ्चेति, तथाच तस्यापि प्रागभावाद्यधिकरणदेशतया नाचात्यन्ताभावसम्भव इति भावः। गूढ़ाभिसन्धिमाह, 'तर्हीति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे हीत्यर्थः, 'प्रागभाव-ध्वंसप्रतियोगिनोरिति प्रागभावस्य ध्वंसस्य प्रागभाव-ध्वंसं प्रागभाव-ध्वंसञ्च प्रतियोगी च प्रागभाव-ध्वंसप्रतियोगिनोरित्येकवचनान्तद्वन्द्वगर्भः इतरेतरद्वन्द्वः "सर्व्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवचनं भवति" इत्यनुशासनादितरेतरद्वन्द्वस्यापि कदाचिदेकवचनान्तता, 'प्रागभाव-ध्वंसप्रतियोगिनामिति बहुवचनान्तपाठस्तु सुगम एव, 'एकवृत्तित्वेन' एकदेशवृत्तित्वेन, 'एकसमयतापीति एककालविशिष्टैकदेशनिरूपितवृत्तितापीत्यर्थः, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। अभिसन्धिमुद्घाटयितुमाह, 'अथेति, तथाचैकसमयावच्छिन्नैकदेशवृत्तित्वस्याभावात् विशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति भावः। 'तर्हीति एकसमयावच्छिन्नस्यैकदेशवृत्तित्वस्याभावेऽपीत्यर्थः, 'तदवच्छेदेनेति स्वप्रागभावादिसमयावच्छिन्नपचवृत्तित्वप्रकारेण प्रतियोग्यनुमितिप्रतिबन्धकं सिद्धसाधनं नेत्यर्थः, शुद्धप्रतियोगि-

प्रतियोगिसाधने ... पिचैवं ... या-
अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यव्या... ...यं ...म
वृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहो ...

मत्तानिश्चयस्य तादृशप्रतियोग्यनुमितावप्रतिबन्धकत्वादिति एतच्च देशः कालो वा यत्र पक्षतावच्छेदकस्तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवृत्तित्वं साध्ये प्रकारीभूय भासते अवच्छिन्नत्वञ्च स्वरूप सम्बन्धविशेष इति जरत्तरमतानुसारेणाभिहितं। 'किन्तु बाध एवेति किन्तु प्रागभावादिरूपसाध्याभाववत्त्वेन पक्षज्ञानमेवेत्यर्थः, तादृशानुमितिप्रतिबन्धक इति शेषः। तथाच प्रागभावादिरूपसाध्याभाववत्पक्षोऽपि बाध इति भावः।

ननु साध्याधिकरणदेशेऽपि साध्यप्रागभावादिसत्त्वे प्रागभावादेरव्याप्यवृत्तित्वभङ्गप्रसङ्गः प्रतियोग्यधिकरणदेशावृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वात् किन्तु प्रतियोग्युत्पत्तिप्राक्कालादिवृत्तिरेव प्रागभावादिः अतएव प्रागभाव इति व्यवहार इत्यत आह, 'अन्यथेति प्रतियोग्यधिकरणदेशावृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वे इत्यर्थः, 'भावात्यन्ताभावयोरिति पाठः, भावस्य संयोगादेस्तदत्यन्ताभावस्य चेत्यर्थः, 'अन्योन्यात्यन्ताभावयोरिति पाठस्तु प्रामादिकः, 'एकवृत्तित्वात्' प्रतियोगिना सममेकदेशवृत्तित्वात्। इदमुपलक्षणं समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यं, तस्मात्प्रतियोग्यनवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वं तच्चेहाप्यस्तीत्यभिप्रेत्याह, 'अवच्छेदकभेदेनेति 'तत्र' संयोगादि-

तर्कसंग्र

१७५

न्यायबोधिन्याः संस्कृत-हिन्दीकला ति। असिद्धेरपि

हि

न तु' ध्वंस-प्रागभावयोस्तु, एतच्चापाततः अव्याप्य-

भावविशिष्टस्य पक्षविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-

ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वज्ञानस्यै-

तिप्रतिबन्धकतया तादृशसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन साध्य-

गभावादिमत्पक्षस्य बाधत्वविरहात् तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे

मानाभावात्। न चैवं स्वरूपासिद्धि-व्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधो-

दाहरणमेव दुर्लभमिति वाच्यं। घटो गन्धवान् पृथिवीत्वात् अयं

वृक्षः कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वादित्यादिकालिक-दैशिकाव्याप्यवृत्ति-

साध्यकव्याप्य-पक्षधर्मव्याप्यवृत्तिहेतुमात्रस्यैव तादृशबाधोदाहरणस्य

सुलभत्वात्, ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात्

गन्धवत्यपि घटे उत्पत्तिकालावच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावसत्त्वात् अग्रा-

वच्छेदेन कपिसंयोग-तद्ध्वंस-प्रागभाववत्यपि वृक्षे मूलावच्छेदेन कपि-

संयोगाभावसत्त्वात् व्याप्तिलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य घटक-

तया व्यभिचारलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावस्यैव घटकत्वेन व्यभिचार-

विरहात् हेतोर्व्याप्यवृत्तितया न तत्र स्वरूपासिद्धिरिति बोध्यं। न

च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधतया बाध एव तत्र

कथमिति वाच्यं। प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य बाधज्ञानप्रतिबन्धकता-

यामघटकतया साध्याभाववत्पक्षमात्रस्यैव बाधत्वात् अन्यथा यादृश-

विशिष्टविषयित्वमित्यादिहेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य बाधलक्षणस्य च

तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्य प्रति-

…न्तः …पिचैवं …था-
बन्धकतावच्छेदकविधि… …नीतोऽयं …म
पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतत्वात् कालो गोत्ववान्
बाधासङ्कीर्णोदाहरणस्येष्टत्वात्। न च प्रति…
विषयकव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुतया तत्प्रतिबन्धकत्व…
केवलसाध्याभाववद्वृत्तिसाधनमपि व्यभिचारस्तस्य च यथोक्तस्थ-
सत्त्वात् कथं व्यभिचारासाङ्कर्य्यमिति वाच्यं। यथोक्तस्थलेषु व्य…
रित्वस्य व्यवहारविरहेण प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव व्याप्
वृत्तिसाधकस्थले व्यभिचारघटकत्वात् अत एव तत्साध्यकहेत्वाभा-
ससामान्यलक्षण-व्यभिचारसामान्यलक्षण-साधारणलक्षणेष्वप्यनायत्या
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितैव व्याप्तिर्घटिका अन्यथा भट्टाचार्य्या-
दीनां स्वोत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादेः स्व-
रूपासिद्धिव्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वाभिधानस्यासङ्गत-
त्वापत्तेः गन्धादेः कालिकाव्याप्यवृत्तितया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य
तत्रापि सत्त्वात्। यदि च शुद्धसाध्याभाववद्वृत्तिसाधनस्यापि व्यभि-
चारित्वमुपेयते हेत्वाभासादिलक्षणेष्वपि प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्या-
भाववद्वृत्तित्व-शुद्धसाध्याभाववद्वृत्तित्वयोरुभयोः सङ्ग्रहार्थं प्रतियोगि-
वैयधिकरण्याघटिता व्याप्तिरेव निवेश्यते भट्टाचार्य्यादीनां वचनं
नाद्रियते उक्तहेतुषु बाधितत्वव्यवहारवद्व्यभिचारित्वव्यवहारोऽपि
स्वीक्रियते, तदा तु स्वरूपासिद्धि-व्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णत्वं बाधस्य
न क्वापीति समासः। ननु बाधज्ञाने सति सिषाधयिषाया असम्भवात्
पक्षताविरहादाश्रयासिद्धिसत्त्वादेव नानुमितिर्भविष्यति किं बाधस्य

(१) तत्त्वाभावस्येष्टत्वादिति ग०।

...त्वाद्वाधवत् सिद्ध-
...उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् ।
...नं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानो-
...नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्रत्यक्ष-
...यनुमानदर्शनात्, तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन
...त्सन्ते तर्करसिका इति श्रवणानन्तरं मननदर्श-
...च्च तस्मात् सिद्धिमाचार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा

पृथग्दोषत्वेनेत्यत आह, 'असिद्धेरपीति सिषाधयिषात्मकपक्षता-विरहरूपाश्रयासिद्धेरपीत्यर्थः, 'उपजीव्य इति, तथाचोपजीव्यत्वात् बाधोऽपि दोष इति भावः। इदमुपलक्षणं बाधज्ञानसत्त्वे सिषाधयिषोत्पत्तौ बाधकाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। 'उपजीव्यत्वादिति सिषाधयिषाविरहरूपपक्षताविरहं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः, 'सिद्धसाधनं' साध्यवत्पक्षः, 'पृथगिति, हेत्वाभासः स्यादिति शेषः। 'स्वतोऽदूषकत्वादिति तज्ज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वासम्भवादित्यर्थः, 'साध्यज्ञानं' साध्यवत्पक्षज्ञानं, 'तद्बुद्धिविरोधीति पक्षे साध्यज्ञानसामान्यविरोधीत्यर्थः, 'ज्ञानोदयात्' प्रत्यक्षोदयात्, 'प्रत्यक्षसिद्धेऽपीति प्रत्यक्षतोनिश्चितेऽपीत्यर्थः, 'बुभुत्सन्ते' अनुमित्सया जानन्ति, 'मननदर्शनाच्चेति, श्रवणानन्तरं मननबोधनाच्चेत्यर्थः, 'सिद्धिमाचार्थिन इति सामान्यतः सिद्धित्वप्रकारकफलसाधनताज्ञानमात्रवत इत्यर्थः, 'सिद्धौ' प्रत्यक्षतः सिद्धौ सत्यां, 'न तदिच्छा' न सिद्धीच्छा, ... यत्र-

सिद्धिविशेषार्थिन [illegible] पचैवं [illegible] र्थो-
सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा । [illegible]ल्ववा[illegible]ऽयं भ्रम
स्वतः । नन्वभावधीरपि न भावधीप्रति[illegible]
रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न[illegible]
प्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयतएव पीतस्य
मिति भ्रमदर्शनादिति चेत्, न, विरोधिज्ञानं हि प्र[illegible]

व्याप

'सिद्धिविशेषार्थिन इति अनुमित्यादिरूपसिद्धिविशेषत्वप्रकारक-फलसाधनताज्ञानवत इत्यर्थः, 'सास्ति' प्रत्यचतः सिद्धौ सत्यामपि सिद्धीच्छास्ति, 'सिषाधयिषितेति सिषाधयिषारूपपक्षताविघटन-द्वारेत्यर्थः, 'सिद्धसाधनं', साध्यवत्पचनिश्चयः, 'दूषणं' क्वचिदनु-मितिविघटकं, 'न स्वत इति न साचादित्यर्थः, एतच्च सिषाध-यिषायाः पचतात्वमतेन, मणिकृन्मते तु साध्यवत्पचो यथा न हेत्वाभासस्तथोक्तं सामान्यलक्षणविचारावसर इति ध्येयं। 'भ्रमा-नन्तरमिति सति विशेषदर्शन इति शेषः। तथाच साध्याभाववत्पच-रूपस्यैव बाधस्य कथं हेत्वाभासत्वमिति भावः। 'अभावप्रमेति अगृहीताप्रामाण्यकाभावज्ञानमित्यर्थः, नेदं रजतमिति भ्रमे च विशे-षदर्शनोत्पत्तिकाले अप्रामाण्यग्रहादिति भावः। 'प्रमापयतः' अगृ-हीताप्रामाण्यकज्ञानवतः, 'भ्रमदर्शनादिति दोषविशेषजन्यचाक्षुष-भ्रमदर्शनादित्यर्थः, 'विरोधिज्ञानमिति विरोधितावच्छेदकावच्छिन्नं

...बोधिनी सा च

...त्येव अनुमितौ त्वभावप्रमामात्र-

...त्त कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति।

... दशविधः धर्म्मिग्राहकमानबाधितं घटोव्या-

...सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्त-

...ानमित्यर्थः, 'प्रतिबन्धकं' प्रतिबध्यानुत्पादप्रयोजकं, 'प्रत्यक्षभ्रमस्य चेति लौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमस्य चेत्यर्थः, 'प्रत्यक्षप्रमेति समानेन्द्रिय-जन्यलौकिकप्रत्यक्षप्रमेत्यर्थः, लौकिकप्रत्यक्षं प्रति समानेन्द्रियजन्य-लौकिकग्राह्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'सा चेति लौकिकचाक्षुषपीतत्वप्रमा चेत्यर्थः, एतच्चापाततः यत्रापीतः शङ्ख-इति लौकिकचाक्षुषोत्पत्तिसमकालं तदुत्तरकालं वा दोषोत्पत्तिस्तत्र तदनन्तरं पीतः शङ्ख इति भ्रमानुत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। वस्तुतस्तु दोष-विशेषाद्यजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वान्नायं दोष इत्येव तत्त्वं। 'अभावप्रमामात्रमिति अगृहीताप्रामाण्यकाभावनिश्चयमात्रमित्यर्थः, 'अभावप्रमायां' अगृहीताप्रामाण्यकाभावनिश्चये, 'स चायमिति स-चायं बाधितो हेतुरित्यर्थः, 'दशविध इति धर्म्मिग्राहकमानबाधितं त्रयं, साध्यप्रतियोगिग्राहकमानबाधितं त्रयं, साध्यग्राहकमानजाती-यमानबाधितमेकं, हेतुग्राहकमानबाधितं त्रयं, क्रमेण दशविधमि-त्यर्थः, एतदेव विवृणोति, 'धर्म्मिग्राहकमानबाधितमिति, त्रयमिति शेषः, 'धर्म्मी' पक्षः, तदेवं त्रयं क्रमेण दर्शयति, 'घट इत्यादिना आग-मेनेत्यन्तेन, 'व्यापकः' विभुः, 'प्रत्यक्षेणेति धर्म्मिणो घटस्य ग्राहकं यत्प्र-

त्वादित्यनुमानेन ... पि चैवं ... थौ-
वर्णमयत्वबोधकागमेन, साध्यप्रा... त्वा... यं ...म
वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण ...
गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपद्मप्र...
जातित्वादित्युपमानेन, साध्यग्राहकबाधितं शुचि...

त्यचं तेनेत्यर्थः, 'बाधितमिति सर्व्वत्र सम्बध्यते, 'अनुमानेनेति धर्म्मिणः परमाणोर्ग्राहकानुमानेनेत्यर्थः, 'पाषाणमयः' असुवर्णमयः, 'सुवर्णमयत्वबोधकेति धर्म्मिणो मेरोः सुवर्णमयत्वबोधकेत्यर्थः। यद्यपि गवयत्वमिति गवयादिपदवाच्यत्वं न गवयसम्बन्धि वाच्यतात्वादिति धर्म्मिग्राहकोपमानबाधितमप्यतिरिक्तं सम्भवति तथाप्युपलक्षणमेतदिति द्रष्टव्यं। 'साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितमिति, त्रयमिति शेषः, तदेव त्रयं क्रमेण दर्शयति, 'वह्नीत्यादिना 'उपमानेनेत्यन्तेन, 'प्रत्यक्षेणेति साध्यप्रतियोगिग्राहकप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, 'अनुमानेनेति साध्यप्रतियोगिग्राहकानुमानेनेत्यर्थः, 'उपमानेनेति साध्यप्रतियोगिग्राहकोपमानेनेत्यर्थः। यद्यपि स्वर्गो नाग्निष्टोमकरणकः सुखत्वाल्लौकिकसुखवदिति साध्यप्रतियोगिग्राहकागमबाधितमप्यतिरिक्तं सम्भवति, तथाप्युपलक्षणमेतदिति द्रष्टव्यं। 'साध्यग्राहकबाधितं' साध्यग्राहकजातीयमानबाधितं, एकमिति शेषः, तदेव दर्शयति, 'शुचीति नरशिरः कपालं शुचीति योजना, 'आगमेनेति दृष्टान्ते शङ्खे शुचितारूपसाध्यग्राहकं यद्वाक्यमागमत्वरूपेण तत्सजातीयेन नरशिरः

...र्मेन, हेतुग्राहक-

न्यायबोधि... ावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शव-

...दिति प्रत्यक्षेण मनोविभु ज्ञानसमवाय्या-

...दित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्ग-

...त्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकाग-

...ति।

कपालं अशुचीति वाक्येनेत्यर्थः, 'हेतुग्राहकबाधितमिति, त्रयमिति शेषः। तदेव त्रयं दर्शयति, 'जलेत्यादि, 'उष्णौ' उद्भूतोष्णौ, 'प्रत्यक्षेणेति हेतुग्राहकप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, महति वायावुद्भूतरूपसामान्याभाववत् उद्भूतोष्णस्पर्शसामान्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वसत्त्वादिति भावः। 'अनुमानेनेति मनसि ज्ञानसमवायिसंयोगाधारत्वरूपग्राहकानुमानेनेत्यर्थः, 'राजसूयकर्त्तव्यतेति राजसूयस्य क्षत्रियकर्त्तव्यताबोधकहेतुग्राहकागमेनेत्यर्थः, "स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत" इत्यादिश्रुत्या क्षत्रियकर्त्तव्यतां राजसूयस्य बोधयन्त्या अर्थाद्ब्राह्मणकर्त्तव्यतानिषेधादिति भावः। उपलक्षणमिदं, गवयपदं न पशुवाचकं गवयत्ववाचकत्वादिति हेतुग्राहकोपमानबाधितमप्यतिरिक्तं द्रष्टव्यं। यद्यपि वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादिकं सर्व्वमेव धर्म्मिग्राहकमान-

---

(१) 'नरशिरः कपालं शुचि' इति क्वचिल्लिखितपुस्तकपाठः परन्त्वयं न समीचीनः तथा सति 'नरशिरः कपालं शुचीति योजना' इति रहस्यरुन्दर्भस्यासङ्गत्यापत्तेः।

बाधितं वह्न्यादावुक्तत्वात्... ...मपि चैवं ...कार्या-
त्वात्। न च धर्म्मिग्राहकत्वं धर्म्मितावच्छेदक... ...ऽयं ...म
मिति वाच्यं। घटो व्यापक इत्यादावप्यतथात्वा... ...
कथकसम्प्रदायसिद्धप्रकारभेदोऽनेन दर्शित इति न का... ...-
रिति संक्षेपः।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश-विरचिते तत्त्वचिन्तामणि...
अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डरहस्ये बाधसिद्धान्तरहस्यं(१) ॥

---

(१) बाधनिरूपणप्रस्तावे हेत्वाभासनिष्ठासद्धकतासाधकत्वव्यवस्थापकः 'अथेत्यादिसन्दर्भः यदि रहस्यकृता व्याख्यातः तदा एतत्समाप्ति-सूचकं वाक्यं अत्र लेखकप्रमादादायातमिति सम्भाव्यते।

ता-

साधकत्वनिरूपणं ।

भासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं नाञ्चासाधकतासाधारण्येन परासाधकता- तया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वं, अथ विरुद्ध- दिज्ञानादेव स्वार्थानुमितेरिव परार्थानुमितेरपि तिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यद्वचसि वायुक्तदूष- णावगतिः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेत्, न, इयं ह्युद्देश्यं परार्थानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाध-

---

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्व-

निरूपणव्याख्यानं ।

असाधकतासाधकत्वनिर्वचनाय उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'हेत्वा- भासानामिति, तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा- भासनिर्व्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः। नन्वसाधकतासाधकत्वं न सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभावात् इत्याह, 'अथेति, 'परेति परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः, अन्यथा यद- पेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्यापत्तेः, विरुद्धत्वाद्युद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात् सेऽनु- मितिरित्यर्थो न उद्भावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थं इति

कतासाधनत्वञ्च, ... पिचैवं ... कथो-
यन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् प्रतिबन्ध ... ऽयं क्रम
रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वे ...
साधनं। नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् ...
न्यूनतापत्तिरिति चेत्। न। दूषणस्यासाधकता ... का ...
प्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति तत्पक्षधर्म्मताया एवोद्भाव्यत्व ...
अन्यथा अधिकत्वापत्तेः। नन्वेवं कृतकत्वेनानित्य-
त्वानुमानेऽपि व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति
चेत्। न। कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाध-

भावः, एवमग्रेऽपि, 'द्वितीयन्त्विति, असाधकतासाधनं न तावद्-
यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेन उच्यत इत्यर्थः। ननु
द्वयमुद्देश्यमित्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसङ्गतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वे
वीजमाह, 'प्रतिबन्धकत्ववदिति, 'दूषणस्योद्भाव्यतया' दूषणत्वस्यो-
भयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमित्यर्थः, वस्तुगत्यासाधकेऽसा-
धकतानुमितावपि न रूपपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धकोपन्यास-
आवश्यकः तेनासाधकतानिर्व्वाहात् असाधकतानुमितिस्तु नावश्यकी
तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धेः दूषणत्वप्रकारापेक्षया कौचित्कस्तदुप-
न्यासः सामयिक इति सर्व्वतात्पर्य्यार्थः। 'पक्षधर्म्मताया इति,
यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षधर्म्मतापि
धूमवत्त्वादित्यत्रैवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोऽयमिति प्रथमो-
द्भावनमभिप्रेत्यैतद्द्रष्टव्यं। 'अधिकेति आकाङ्क्षितादधिकमनाकाङ्क्षित-

सूचक वा ...

.था कथकत्ववि-
तकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृ-
न्यायबोधिन्याः संस्कृत-
...त् यत्तु कथारम्भे बाधस्यासाधकत्व-

...मिति यावत्। हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्यासङ्गतेरिति।
...ाते, नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपदूषणत्वनिश्चयादेव
...धकत्वनिर्वाहात् कथमेवं, न ह्यदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि
...त्वदमसाधकत्वमेव, तथाच तद्व्याप्तिप्रतिसन्धानं कथकत्वेऽतन्त्रमेव।
... चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्-
ज्ञानं तद्वत्त्वं तथाच यत्र विरुद्धत्वादिस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्ति-
र्भातैवेति वाच्यं। अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावात् अपि-
त्वनुमित्यभावप्रयोजकज्ञानविषयतावच्छेदकवत्त्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिस्त्वा-
प्रतिसंहितैवेति। मैवं। विरुद्धत्वस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
तया यत्र विरुद्धत्वं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकवत्त्वमिति सहचार-
धीध्रौव्येण व्याप्तिग्रहावश्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव
प्रतीतिरित्युपगमात्, अतएवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये
पक्षत्वाभावानुमितिः सम्भवतीत्यनुमित्याधीनपक्षतया अनुमिति-
रिति सामयिकमसाधकतासाधनं सर्व्वसिद्धमिति। 'अनङ्गीकृत्येति
तथाचाङ्गीकारनियमो नात्रेव तत्रापीति भावः। नन्वेवं पृथिवी-
त्वेन पक्षतावच्छेदकेनैव इतरभेदानुमानेन पक्षधर्म्मत्वं न प्रदर्श्यंत
उभयसिद्धत्वात्। न च तत्राप्यभ्युपगमानियमोऽनभ्युपगमे व्याघाता-
पत्तिरिति दूषणान्तरं न त्वभ्युपगमनियम इति वाच्यं। तर्ह्यत्राप्य-

व्याप्तिं नाङ्गीक ... नेत्यपि चैव ... कथा-
वयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव। यत्तु दू ... ऽयं क्रम
मुन्नाव्यं तच्च, यच्च वादिनोस्तथा समे ... ना
वयवप्रयोग एवेति। तन्न। कथासम्प्रदायवि ...
ऽथासाधकत्वं(१) न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं ...
नापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजन ...
कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि। नन्वेतत्काले साध्यवि-
शिष्टपक्षज्ञानाजनकं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां
पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञान-
हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेत्, न, सद्धेता-

भ्युपगमाभावे व्याघातोऽस्तु दोषो न त्वभ्युपगमनियम इत्यत आह, 'यत्त्विति यस्तु व्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्व्वाकादिः, 'बाधस्य' दोषमात्रस्य, 'दूषकत्वम्' असाधकत्वव्याप्यत्वं, 'असाध्य' व्याघातेनैव, 'प्रयोग-इत्यनन्तरं समाचार इति शेषः। तेनाधिकृद्भिरुत्तरं घटते अन्यथा पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नोत्तरं घटते अनर्हताया अत्र युक्तत्वादित्यवधेयं। हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यं। अन्यथा वह्निमानयं वह्निविरहादित्यादौ हेतुत्वभ्रमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति। विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त-एवेति स्वकालस्येऽपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति, 'सद्धेताविति।

---

(१) नन्वसाधकत्वमिति ख०, ग०।

सूचकं वाक्यं चात्र